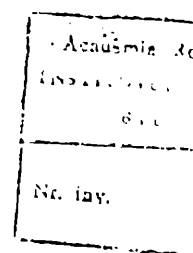

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL” IAȘI

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

X

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI, 1985

COMITETUL DE REDACȚIE

MIRELA PETRESCU-DIMBOVIȚA, *redactor responsabil*; VIRGIL MIHAILESCU-BIRLEA, *secretar de redacție*; ALEXANDRU ANDRONIC, ADRIAN C. FLORESCU, ION IONIȚĂ, DAN GH. TEODOR, *membri*.

Desenele ce ilustrează prezentul volum au fost executate de Waltraud Delibay și Emilia Platon. Fotografările s-au executat în laboratorul foto al Universității „Al. I. Cuza” Iași.

The archaeology of Moldavia

X

Археология Молдовы

X

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

79 717 Calea Victoriei 125, Sector 1, București

SUMAR

STUDII ȘI MATERIALE

MARILENA FLORESCU, <i>Cîteva date referitoare la cunoașterea sistemului de fortificație a așezărilor Monteoru din Moldova</i>	7
ION IONIȚĂ, <i>Importante descoperiri arheologice din perioada de formare a poporului român în așezarea de la Iași - Nicolina</i>	30
DAN GH. TEODOR, <i>Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI-X c.n.</i>	50
VICTOR SPINEI și RODICA POPOVICI, <i>Cercetările arheologice din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoșani</i>	74
SERAFINA ANTONIU și CARMENCITA OBREJA, <i>Studiul antropologic al scheletelor medicale de la Hudum-Botoșani din secolele XIII - XV</i>	89

NOTE

SERGIU HAIMOVICI, <i>Un craniu de berbec cu policherație din așezarea dacică de la Răcățoiu</i> . . .	97
TRAIAN BIȚA, <i>O fibulă digitată de la Pașcani - Fîntînele</i>	99

CRONICĂ ȘTIINȚIFICĂ

VASILE CHIRICĂ, <i>Cercetătorul Anton Nițu la 70 de ani</i>	101
---	-----

RECENZII

FELICJA BIALECKA, <i>Dokumentacja i informacja naukowa w Archeologii. Zarys problematyki... i propozycje metodyczne, Biblioteka Archeologiczna, 25, 1975 (Cornelia-Magda Mantu)</i> . . .	104
MARCEL OTTE, <i>Le Gravettien en Europe Centrale, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, De Tempel, Brugge, 1981 (Vasile Chirica)</i>	105
FRAUKE STEIN, <i>Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung, vol. 23, seria Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1976 (Mireea Petrescu-Dîmbovița)</i>	110
FRAUKE STEIN, <i>Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland, vol. 24, seria Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1979 (Mireea Petrescu-Dîmbovița)</i>	112
VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, <i>La monnaie romaine chez les Daces Orientaux, Bibliotheca Historica Romaniae, Monographies, 23, Edit. Acad., 1980 (Ion Ioniță)</i>	113
EVA KOLNÍKOVÁ, <i>Rímske mince na Slovensku, „Ars slovacica antiqua”, Tatran, Bratislava, 1980 (Virgil Mihăilescu-Bîrliba)</i>	117
HELMUT ROTH, <i>Kunst der Völkerwanderungszeit, mit einem Vorwort von K. Böhmer und Beiträgen von B. Arrhenius, E. Bakka, V. Bierbrauer, H. W. Böhme, R. L. S. Bruce-Mitford, K. Düwel, H. Friesinger, É. Garam, G. Haseloff, O. von Hessen, K. Horedt, O. Klindt-Jensen, G. Koenig, I. Kövrig, J. Lafontaine-Dosogne, A. Peroni, M. Schulze, L. Trümpelmann, D. M. Wilson, Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband 4, Propyläen Verlag, Frankfurt a. M. - Berlin - Wien, 1979, 352 p. + 57 fig. + 320 pl. (Ion Ioniță)</i>	118
VICTOR SPINEL, <i>Moldova în secolele XI-XIV, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982, 383 p. + 58 fig. (Vasile Neamțu)</i>	120
EUGENIA NEAMȚU, VASILE NEAMȚU și STELA CHEPTEA, <i>Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările din anii 1967 - 1976, Edit. „Junimea”, Iași, 1980 (Dan Gh. Teodor)</i>	123

OBITUARIA

DUMITRU TUDOR	126
EUGENIA NEAMȚU	129
GHENUȚĂ COMAN	132

LISTA ABRÉVIERILOR	134
------------------------------	-----

SOMMAIRE

ÉTUDES ET MATÉRIAL

MARILENA FLORESCU, <i>Quelques données concernant la connaissance du système de fortification des établissements Monteoru en Moldavie</i>	7
ION IONIȚĂ, <i>Wichtige archäologische Funde aus der Entstehungszeit des rumänischen Volkes in der Siedlung Iași-Nicolina</i>	30
DAN GH. TEODOR, <i>Natives and Migratory Peoples in the East of the Carpathians in the VIIth – XIth Centuries A.D.</i>	50
VICTOR SPINEL und RODICA POPOVICI, <i>Archäologische Untersuchungen in der mittelalterlicher von Hudum, Kreis Botoșani</i>	74
SERAFINA ANTONIU et CARMENCITA OBREJA, <i>L'étude anthropologique des squelettes médiévaux datant des XIIIe – XVe siècles, trouvés dans la nécropole de Hudum – Botoșani</i> . . .	89

NOTES

SERGIE HAIMOVICI, <i>Sur un crâne de bœuf avec le phénomène de polykératie provenant de l'établissement dacique de Răcățanu</i>	97
TRAIAN BIȚA, <i>Une fibule digitée de Pașcani-Fintinele</i>	99

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

VASILE CHIRICA, <i>Anton Nițu à son 70e anniversaire</i>	101
---	-----

COMPTES RENDUS

FELICJA BIAŁECKA, <i>Dokumentacja i informacja naukowa w Archeologii. Zarys problematyki i propozycje metodyczne, Biblioteka Archeologiczna</i> , 25, 1975 (Cornelia-Magda Mantu)	101
MARCEL OTTE, <i>Le Gravettien en Europe Centrale, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, De Tempel, Brugge, 1981 (Vasile Chirica)</i>	105
FRAUKE STEIN, <i>Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland, Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung</i> , vol. 23, série <i>Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde</i> , ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1976 (Mirecea Petrescu-Dîmborîța)	110
FRAUKE STEIN, <i>Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland</i> , vol. 24, série <i>Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde</i> , ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1979 (Mirecea Petrescu-Dîmborîța)	112
VIRGIL MIHĂILESCU-BIRLIBA, <i>La monnaie romaine chez les Daces Orientaux, Bibliotheca Historica Romaniae, Monographicae</i> , 23, Edit. Academiei R. S. România, București, 1980 (Ion Ioniță)	113
EVA KOŁNÍKOVÁ, <i>Rímske mince na Slovensku, „Ars slovacica antiqua”</i> , Tatran, Bratislava, 1980 (Virgil Mihăilescu-Birliba)	117
HELMUT ROTH, <i>Kunst der Völkerwanderungszeit, mit einem Vorwort von K. Böhner und Beiträgen von B. Arthemius, E. Bakka, V. Bierbrauer, H. W. Böhme, R. L. S. Bruce-Mitford, K. Düwel, H. Friesinger, E. Garam, G. Haseloff, O. von Hessen, K. Horedt, O. Klindt-Jensen, G. Koenig, I. Kóvrig, J. Lafontaine-Dosogne, A. Peroni, M. Schulze, L. Trümpelmann, D. M. Wilson, Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband 4, Propyläen Verlag, Frankfurt a. M. – Berlin – Wien, 1979, 352 p. + 57 fig. + 320 pl. (Ion Ioniță)</i>	118
VICTOR SPINEL, <i>Moldova în secolele XI–XIV</i> , Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982, 383 p. + 58 fig. (Vasile Neamțu)	120
EUGENIA NEAMȚU, VASILE NEAMȚU et STELA CHERPTEA, <i>Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII, Cercetările din anii 1967–1976</i> , Ed. „Junimea”, Iași, 1980 (Dan Gh. Teodor)	123

OBITUARIA

DUMITRU TUDOR	126
EUGENIA NEAMȚU	129
GHEORGHE GOMAN	132

LISTE DES ABRÉVIATIONS

134

CÎTEVA DATE REFERITOARE LA CUNOAȘTEREA SISTEMULUI DE FORTIFICAȚIE A AȘEZĂRILOR MONTEORU DIN MOLDOVA

MARILENA FLORESCU

S-a afirmat pe bună dreptate că în conexiunea principalelor coordonate ale fenomenului istoric, evoluția în timp și dispersiunea în spațiu, analiza diferitelor aspecte ale culturii materiale cuprinde în sfera ei o problemă care se poate de complexă care pornește de la reconstituirea unor forme de manifestare ale vieții cotidiene, pentru a ajunge apoi la înțelegerea universului spiritual al omului vremii respective, care încearcă să definească tipul antropologic pentru a permite precizări asupra caracterului etnic și care în sfârșit se străduie să stabilească cele mai importante aspecte ale structurii economice și ale organizării sociale etc.¹

Se înțelege că soluționarea acestor probleme care implică întreaga manifestare a creației umane pe un spațiu geografic bine delimitat și într-un cadru cronologic determinat este condiționată de cunoașterea cât mai amănunțită a tuturor elementelor de cultură materială.

Nu este deci surprinzător că în acest ansamblu de preocupări prezentarea datelor referitoare la sistemul de fortificație realizat de comunitățile tribale monteorene, își găsește locul potrivit. În sensul celor relatate mai sus, trebuie să remarcăm faptul că cercetările din ultimele două decenii au permis să se facă noi observații și au oferit date deosebit de prețioase pentru cunoașterea sistemului de apărare a așezărilor caracteristice culturii monteorene. Aceasta nu înseamnă că pot fi reconstituite toate procedeele folosite de purtătorii culturii Monteoru pentru fortificarea cetăților și a așezărilor ce gravitau în jurul lor sau că pot fi stabilite cu rigurozitate etape cărora să le fie specifice sisteme defensive date. Totuși, nu este lipsit de interes ca să prezentăm într-un tot unitar rezultatele obținute pînă acum și care reflectă stadiul actual de cunoaștere a problemelor referitoare la organizarea internă a comunităților tribale Monteoru și cu unele particularități ale fiecăreia dintre ele.

Dar, înainte de a consemna rezultatele cercetărilor mai recente este necesar să reamintim pe scurt observațiile și considerațiile făcute de I. Nestor și Eugenia Zaharia cu privire la sistemul de apărare a stațiunii eponime cu atât mai mult cu cît ele constituie un punct de reper atunci cînd este analizat sistemul de fortificație al oricărei așezări din aria culturii respective².

În acest sens, trebuie de asemenea să mai subliniem în mod deosebit că cercetîndu-se nu numai cetățuia, nucleul central, al stațiunii eponime ci și una din marile așezări din apropiere, Poiana Scorușului, au putut fi consemnate observații care atestă grija celor ce locuiau aici, ca întregul complex — cetățuia și așezările satelite, ce gravitau în jurul ei — să fie la un moment dat cît mai bine apărute.

Astfel, la Sărata Monteoru a fost identificat pentru prima oară zidul de incintă și șanțul de apărare dovădind că purtătorii culturii Monteoru aveau o ingeniozitate cu totul deosebită de a adapta diferitele procedee cunoscute în funcție de situații date, cum rar poate fi întîlnit în aria culturilor contemporane din spațiul carpato-dunărean. În acest sens, menționăm că în sectorul Poiana Scorușului au fost identificate urmele unei construcții considerate drept „zid”, dar fără șanț adiacent care a înconjurat cea mai mare parte a terasei respective. Acest zid a fost construit pe un val de pămînt, aplatisat, ce exista probabil mai înainte sau eventual va fi constituit fundația construcției

¹ Conform observațiilor făcute de Adrian Florescu cu referire la cultura Noua (ArhMold, 11—111, 1964, p. 59—103; idem, *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 39—74).

² În ceea ce privește sistemul defensiv sesizat la Sărata Monteoru, trebuie să subliniem că I. Nestor și apoi I. Nestor și E. Zaharia au făcut precizări ample cu diverse prilejuri; din nefericire nu întotdeauna aceste importante observații sînt luate în discuție și puse la îndemînă la justa lor valoare.

Amintim astfel, că în *SCIV*, I, 1950, 1, p. 33—36; *SCIV*, I, 1951, 2, p. 139—169; *SCIV*, IV, 1953, 1—2, p. 69—90; *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 497—514, precum și în *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 90—132, s-au făcut precizări ample cu privire la sistemul de fortificație al stațiunii eponime. Ținînd seama de precizările și importanța lor am păstrat în text în unele cazuri formulările ad-literam ale lui I. Nestor și I. Nestor și E. Zaharia.

din piatră. Deși, întregul complex a fost parțial acoperit de rugul colectiv folosit de purtătorii I_{c3} pentru a-i incinera pe cei ieșiți din viață este cert că zidul și valul sînt mai vechi decît rugul. Conform observațiilor lui I. Nestor și E. Zaharia, această construcție de piatră este mai nouă decît ultimul nivel de locuire I_{c4} și deci datează de la începutul fazei I_{c3} ³. Prin această observație se atrăgea astfel pentru prima oară atenția că purtătorii culturii Monteoru cunoșteau procedeul de a proteja și apăra așezarea cu un val și o construcție din piatră. Cu toate acestea, așa cum vom avea prilejul să consemnăm în continuare, metoda respectivă a fost mai rar folosită în aria culturii Monteoru. Este însă cert că, în anumite cazuri și numai la anumite stațiuni, procedeul ca atare era impus de unii factori locali (caracteristicile microzonei geografice), cit și de organizare internă a comunității tribale ce locuia pe un anumit teritoriu. În aceeași ordine de idei, trebuie să mai amintim că la Sărata Monteoru nu numai Poiana Scorușului ci și cetățuia care era nucleul central al obiectivului respectiv fusese probabil înconjurată de o construcție de piatră la care s-a acroșat un „turn” de veghe realizat la începutul fazei IIa, atunci cînd s-a constatat că șanțul săpat pentru a proteja cetățuia nu mai avea eficacitate. Șanțul la care ne referim, ce funcționase deja la sfîrșitul primei perioade (faza Ia), nu a fost astupat, ci i s-a acroșat construcția cu un „turn” de veghe al cărui rol era și de a proteja locuințele de pe pantă. Cu toate acestea, conform observațiilor făcute de I. Nestor, șanțul, ca element defensiv, rămîne un factor important în apărarea cetății de la Sărata Monteoru. Astfel, pentru a proteja fiecare sector în parte, între Poiana Scorușului și cetățuie, în colul larg care le unea, s-a săpat un șanț adînc, lăsîndu-se doar un mic prag (cruțat la săparea șanțului), cu o lățime de 2,50 m, care cobora în trepte pentru a facilita astfel accesul dintre cele două așezări. Așadar, erau relevante pentru prima oară diversele procedee folosite de purtătorii Monteoru, pentru a apăra atît nucleul central al așezării — cetățuia —, cit și așezările satelite. Identificarea elementelor componente ale sistemului defensiv (șanțul, zidul adiacent și probabil valul), dovedeau că, comunitățile tribale „monteorene” cunoșteau deja, în momentul în care se constituiseră cu o cultură materială proprie, diverse procedee de apărare a așezărilor. În acest context de date, rezultatele obținute prin cercetarea altor stațiuni din aria culturii Monteoru, vin să confirme, să completeze sau să sublinieze alte metode pe care „monteoreni” le practicau în vederea apărării așezărilor lor.

În ceea ce privește Moldova, trebuie să remarcăm faptul că cercetările de teren au scos la lumină resturile a 260 de stațiuni, concentrate mai ales în anumite zone. Astfel, au putut fi stabilite microzone cu o densitate maximă, ca de exemplu regiunea situată la curbura Carpaților Răsăriteni, locuită de la începutul fazei I_{c3} și pînă la sfîrșitul fazei IIb, apoi aceea cuprînsă între bazinul Putnei și al Troțușului, unde a existat o densitate maximă în fazele I_{c3} — I_{c2} , parțial Ia și puțin IIa — IIb, după care urmează depresiunea Onești, de asemenea intens locuită în fazele timpurii ale culturii Monteoru, respectiv I_{c3} — I_{c2} . În ceea ce privește zona situată mai ales în dreapta Siretului, de la vărsarea Bistriței pînă la vărsarea Putnei, s-a constatat o mai mică densitate a așezărilor I_{c3} — I_{c2} și o dispersare la distanțe aproape egale a unor mari stațiuni locuite din faza I_{c3} pînă la sfîrșitul fazei IIb. În sfîrșit, în regiunea delimitată de cursul superior și mijlociu al Berheciului, Zeletinului și Siret, așezările sînt situate de obicei pe terasele medii și inferioare (deși nu lipsesc nici acelea de pe promontoriile înalte) și sînt locuite doar pînă la sfîrșitul fazei I_{c2} , ca și depresiunea Onești de exemplu.

Cercetările efectuate, atît în zonele cu maximă sau minimă intensitate a așezărilor de dispersiune Monteoru, au oferit rezultate deosebit de importante. În acest sens, menționăm că în toate microzonele cu densitate maximă sau medie, indiferent de faza de evoluție cărora le aparțin obiectivele respective, așezările sînt fortificate doar cu o singură excepție. Ne referim aici la regiunea cuprînsă între Siret și bazinul Zeletinului cu afluenții lui, cunoscută și sub numele de colinele Tutovei, unde cercetările de suprafață și sondajele au scos la lumină numeroase resturi de locuire aparținînd fazelor I_{c3} și I_{c2} . Analizînd tipul de așezare preponderent în această zonă, s-a subliniat, că aici se găsesc deopotrivă cetățui și așezări deschise, situate pe pantele line ale colinelor sau pe terasele medii și inferioare ale apelor ce străbat regiunea respectivă, procentajul înscrîind însă valori mai ridicate la acestea din urmă (așezări deschise). Sondajele efectuate în cinci stațiuni situate pe terasa medie sau inferioară a riurilor au relevat faptul, că pentru nici una din ele purtătorii culturii Monteoru nu au construit un sistem de fortificație. Pentru așezările-cetățui din aceeași regiune nu avem nici un fel de date întrucît, ele nu au constituit obiectivul cercetărilor din ultimii ani⁴. Așezările nefortificate din această zonă nu par să fie un fapt înîmplător; reamintim cu acest prilej că, atît la Tăvădărești, Năstăseni, Dădești, Bărboasa, Podu Morii-Onești, cit și în alte așezări unde s-au făcut săpături sau numai cercetări de suprafață, s-a observat că locuințele sînt dispersate pe întreaga suprafață a terasei la distanțe ce depășesc uneori 60 m⁵. Din punct de vedere stratigrafic s-a constatat

³ Ibidem.

⁴ Marilena Florescu și V. Căpitanu, *ArhMold*, VI, 1967, p. 53—97. Fără a ne ocupa în mod special de sistemul de fortificație al diverselor obiective semnalate în această zonă a Moldovei, s-au dat o serie de informații cu privire la așezările deschise cit și la caracteristicile topografice ale stațiilor, situate pe promontorii de tip cetățui.

⁵ Un exemplu edificator ni-l oferă așezările semnalate la Tăvădărești, Podul Morii-Onești, Bărboasa și mai ales Năstăseni (jud. Bacău), unde locuințele sînt nu numai grupate cîte două și cîte patru, dar ele se găsesc în fiecare grupala o depărtare de cel puțin 50 m una de alta (sondajul de la Năstăseni a fost efectuat de către noi în 1966, inedit).

că în aceste aşezări nivelele de locuire sînt puţin consistente, ceea ce dovedeşte o viaţă de scurtă durată pe locul respectiv. Este cert că purtătorii culturii Monteoru, care s-au aşezat în această parte a Moldovei doar pentru puţin timp (etapa a III-a a fazei I_{c3} şi I_{c2}), să nu-şi fi pus problema construirii unui sistem defensiv într-o zonă pe care o considerau mai puţin propice pentru modul lor de viaţă, sau eventual mai puţin sigură, din motive pe care nu le putem întrezări cu uşurinţă ⁶.

Tot în legătură cu problema sistemului de fortificaţie mai este necesar să menţionăm că s-au semnalat şi cazuri în care aşezările caracteristice ultimelor faze de evoluţie ale culturii Monteoru (IIa—IIb), situate pe terasele inferioare sau medii din zona aferentă Siretului, nu aveau nici un fel de sistem defensiv. Un exemplu edificator ni-l oferă staţiunea de la Pufestii, jud. Vrancea, cu bogate resturi de locuire din fazele IIa—IIb, care nu a fost fortificată, deşi ţinînd seama de caracterul topografic al locului pe care s-au stabilit, era credem foarte necesară ⁷.

În ceea ce priveşte însă aşezările fortificate, rezultatul unor săpături de amploare ne relevă pe de o parte complexitatea unor procedee folosite de „monteoreni” iar pe de altă parte ne relevă faptul că fiecare comunitate tribală îşi putea alege din diversitatea de metode pe acelea pe care le considera mai eficace în anumite condiţii date. Ţinînd seama că au fost consemnate numeroase observaţii, ne vom referi în continuare la principalele rezultate obţinute pînă acum. Este însă necesar să atragem atenţia că deşi nu a fost în intenţia noastră să ne oprim la fiecare obiectiv în parte, am fost obligaţi totuşi s-o facem deoarece, fiecare din sistemele de fortificaţie semnalate în Moldova ne relevă fie un nou procedeu, fie un aspect particular al organizării comunităţii tribale respective. Din acest motiv, considerăm că trebuie să subliniem aceste particularităţi pentru a putea astfel să ne fie permisă formularea unor ipoteze referitoare la modul de viaţă şi de organizare a comunităţilor tribale de tip Monteoru.

În acest sens, ne vom opri în continuare la obiectivul de la Minăstioara-Fitioneşti, judeţul Vrancea pentru că el ne relevă un sistem de fortificaţie complex folosit de „monteoreni” încă de la începutul fazei I_{c3} ⁸ (fig. 1). Astfel, nucleul central al aşezării la care ne referim îl constituie suprafaţa unuia din promontoriile de tip „cetăţuie” desprinse din terasa superioară a Zăbrăuciorului şi se găseşte în apropiere de punctul de confluenţă a acestuia cu

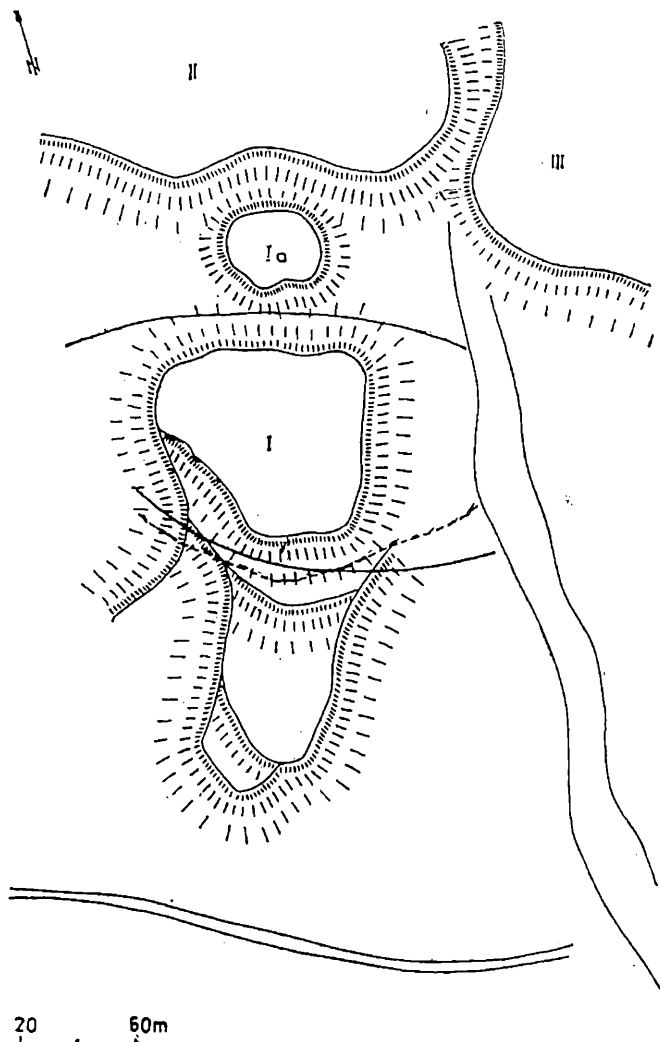

Fig. 1. — Minăstioara. Cetăţuia cu traseul şanţului de apărare. Schiţă-plan.

⁶ Marilena Florescu, *ArhMold*, IV, 1966, p. 107—113.
⁷ Marilena Florescu, Mircea Nicu şi M. Rădulescu, *Mem Antiq.*, III, 1971, p. 157—182. Aşezarea a mai fost cercetată în cadrul sondajelor aferente şantierului Poiana de către A. Nişu, în 1951. Ea se găseşte pe terasa inferioară şi are o suprafaţă de circa 10 ha. Nu s-au obţinut date care să ne indice existenţa sistemului defensiv specific pentru această staţiune.

⁸ Semnalată de Gh. Constantinescu, în 1955, staţiunea de la Minăstioara-Fitioneşti a fost cercetată intens între 1965—1970. Au fost semnalate patru niveluri de locuire aparţinînd faeces-ului: Stoicani-Aldeni şi Cucuteni A, opt niveluri de locuire aparţinînd culturii Monteoru (I_{c3} —IIa —

IIb) şi trei niveluri de locuire geto-dacice. Aşezarea neolitică a cuprins în exclusivitate cetăţuia, unde s-a constatat o concentrare maximă a locuinţelor cu platforme solide, construcţii interioare cu un bogat inventar care au fost apoi în mare parte distruse de amenajările făcute în epoca bronzului. Resturi sporadice neolitice au fost semnalate şi pe terasa Măriuţa-Petrei. Cu acest prilej trebuie să rectificăm o informaţie dată de V. Bobi (*Studii şi comunicări vrance, II*, 1979) în care afirmă, că aşezarea neolitică Măriuţa-Petrei este foarte bogată, ilustrînd însă cu materiale provenite de pe cetăţuie. În ceea ce priveşte aşezarea Monteoru, deşi ne vom opri în text şi vom da unele detalii mai ales ale sectorului unde se concentrează amenajările pe terase şi sistemul

Zăbrăuțu⁹. Prin condițiile prielnice pe care le oferea microzona geografică promontoriul-cetățuie a fost locuit aproape neîntrerupt încă din neolitic până la începutul sec. I e.n.¹⁰. În imediata sa vecinătate de nord-vest se găsește un al doilea promontoriu denumit Poiana Cetățuiei care face legătura dintre cetățuie cu terasa Măriuța-Petrei al cărei platou are circa 15 ha¹¹. De-a lungul anilor configurația geomorfologică inițială a cetățuiei a suferit modificări datorate atât factorilor naturali cit și intervenției omului. Aceste modificări au creat, se înțelege, dificultăți atunci cînd s-a început aici cercetarea sistemului de fortificație, întrucît pantele și marginile platoului au fost martelate și degradate de aluviuni produse prin alunecarea straturilor superioare de pe platou pe pantele de nord-vest și sud-est. Dar, în ciuda acestor dificultăți, săpăturile efectuate în zonele de nord-vest și sud-est ale cetățuiei au avut ca rezultat obținerea unor date edificatoare referitoare nu numai la sistemul de fortificație specific așezării „monteorene” ci și la acelea caracteristice stațiunilor neolitice și geto-dacice. Cu toate că nu constituie obiectul studiului de față, se vor face totuși pe parcurs și unele referiri la sistemul de apărare neolitic sau geto-dacic datorită faptului că acestea fiind amplasate în zonele cele mai vulnerabile ale cetățuiei s-au interceptat reciproc iar în unele cazuri unele din elementele lor au fost anihilate. Astfel, dacă ne referim la zona de nord-vest a cetățuiei constatăm că sistemul de apărare monteorean a fost complet distrus atunci cînd s-a săpat aici marele șanț geto-dacic în epoca corespunzătoare domniei lui Burebista. Că în zona respectivă a existat o fortificație monteoreană ne-o dovedesc observațiile stratigrafice obținute cu prilejul săpării secțiunii 3 (celelalte două — șanțul transversal, secțiunea 2 nu ne-a oferit date concludente) și unde a putut fi sesizat unul din taluzele șanțului de apărare din epoca bronzului întrerupt brusc de șanțul geto-dacic (fig. 5). Această situație consemnată la Minăstioara este identică cu aceea semnalată recent la Cindești¹². Din datele certe pe care le avem rezultă că nivelul corespunzător fazei Ia era întrerupt de taluzul șanțului de apărare. Nu a putut fi însă stabilit dacă acesta a fost săpat chiar la începutul fazei Ia sau dacă amenajarea lui a fost făcută în perioada corespunzătoare fazei Ic₃ concomitent cu amplele lucrări ce le efectuau monteoreni în zona de sud-est a cetățuiei. O situație însă deosebit de complexă ne-a fost relevată prin cercetarea zonei de sud-est a cetățuiei unde au fost trasate secțiuni atât pe pantă, cit și în zona de interferență a acestora cu cea de a doua terasă ce coboară lin pînă aproape de albia majoră a Zăbrăuciorului. În acest sector al stațiunii, au fost semnalate atât amenajările în terase, placate cu piatră, făcute de monteoreni cu scopul de a mări suprafața de locuit a cetățuiei cit și sistemul de apărare constituit din șanț și „zid” adiacent (fig. 2). Cu prilejul cercetărilor s-a constatat, că mica comunitate tribală Monteoru stabilită aici la sfîrșitul fazei Ic₄ și-a construit mai întîi locuințele în zona situată la piciorul pantelor de sud-est și pe terasa care coboară către albia Zăbrăuciorului. La începutul fazei Ic₃ așezarea a fost extinsă treptat fiind construite acum locuințe pe platoul cetățuiei și concomitent au loc și primele lucrări de terasare ale pantei de sud-est, în vederea amenajării unor mari platforme placate cu piatră, pe care urmau să fie construite noi locuințe. Ca și în alte cazuri similare podina locuințelor era construită peste un sol de amenajare constituit din prundiș amestecat cu cenușă și cărbune¹³. În cursul fazei Ic₂ au avut loc reamenajări

defensiv, trebuie să precizăm că au fost semnalate trei niveluri de locuire specifice fazei Ic₃, etapei întîia a acestei faze fiindu-i caracteristice două subniveluri, cel mai vechi dintr-o perioadă corespunzătoare sfîrșitului fazei Ic₄. Această primă locuire sesizată doar pe terasa întîia a cetățuiei și sporadic pe platou lipsește de pe terasa Măriuța-Petrei. De asemenea, au fost determinate stratigrafic două niveluri de locuire Ic₂, un nivel specific fazei Ib, un alt nivel caracteristic fazei Ia și în sfîrșit un nivel de locuire IIa — IIb (nediferențiat datorită deselor amenajări făcute în perioada geto-dacică). Unele referiri la stațiunea de la Minăstioara-Fitonești au fost făcute de către noi și Gh. Constantinescu în *Danubius*, I, 1967, p. 61—73 și de către noi în *Danubius*, IV, 1970, p. 78—80. Menționăm, de asemenea, că în primele referiri cu privire la stațiunea de la Minăstioara nu s-a luat în discuție sistemul defensiv datorită faptului că nu existau la acea vreme date concludente; primele observații au fost făcute de noi în anii 1967—1969 fiind consemnate în *Danubius* IV, 1970, cu prilejul cercetărilor din 1970 putînd fi determinate toate elementele sistemului defensiv, așa cum le prezentăm aici. Unele observații cu privire la sistemul de fortificație din perioada geto-dacică și raportul dintre acesta și cel din epoca bronzului au fost făcute de Adrian Florescu în 1968—1969. Tot cu acest prilej sîntem obligați să mai facem o rectificare în sensul că Gh. Constantinescu (*Studii și comunicări bricene* I, 1978), făcînd unele considerații cu privire la sistemul defensiv geto-dacic, a ilustrat pe cel de la Minăstioara-Fitonești cu șanțul și construcția de piatră adiacente de pe panta de sud-est a cetățuiei, care aparține în exclusivitate epocii bronzului. De altfel, însăși prezentarea de față a fost determinată de datele cu totul inedite pe care ni le-au furnizat săpăturile efectuate între anii 1969—1970 la Minăstioara și din acest motiv am socotit necesar să-i acordăm o atenție deosebită.

⁹ *Geografia României*, 1961, p. 196, 458—464.

¹⁰ Conform observațiilor lui Adrian Florescu, care a studiat și sistemul de fortificație al mării stațiuni de la Cindești, comparativ cu cel de la Minăstioara.

¹¹ În afară de săpăturile de amploare efectuate pe cetățuie s-a făcut și un sondaj în zona limitrofă a terasei Măriuța-Petrei (actualmente întreaga suprafață este acoperită cu vie și livadă), fiind semnalate aici bogate resturi de locuire aparținînd fazelor Ic₂-Ib. În același timp s-a făcut încă un sondaj și pe platoul și pantele promontoriului Poiana Cetățuiei unde resturile de locuire sînt însă foarte răscolite, dar s-au putut determina cîteva mici complexe de locuire specifice fazelor Ia — IIb.

¹² Marilena Florescu și Gh. Constantinescu, *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 555—570. Spre deosebire de Terchești, unde sistemul de fortificație nu a mai putut fi determinat datorită unor modificări naturale survenite de-a lungul anilor, la Cindești sistemul defensiv Monteoru a fost în parte modificat, în parte distrus de amenajările făcute de geto-daci, așa cum reiese din observațiile făcute cu prilejul cercetărilor din 1980—1981. De altfel, noile săpături au adus o contribuție importantă la cunoașterea sistemului de fortificație geto-dacic și în același timp au scos la lumină și urmele terasărilor făcute în timpul locuirii din epoca bronzului între cele două cetăți pentru a crea nu numai o cale de acces, ci și de a fi locuite. Cetățuile constituie un complex unitar și un nucleu ceva mai mare al stațiunii respective, în jurul căruia gravitau așezările de pe terasele Recea, Corbea și Coasta Banului.

¹³ Marilena Florescu, *ArhMold*, VII, p. 57—101; idem, *Cindești*, vol. I, mss. (volumul cuprinde rezultatele săpăturilor efectuate pe cetățuia Nacu și terasa Coasta Nacului între anii 1962—1968 inclusiv); Marilena Florescu și Gh. Constantinescu, *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 535—570.

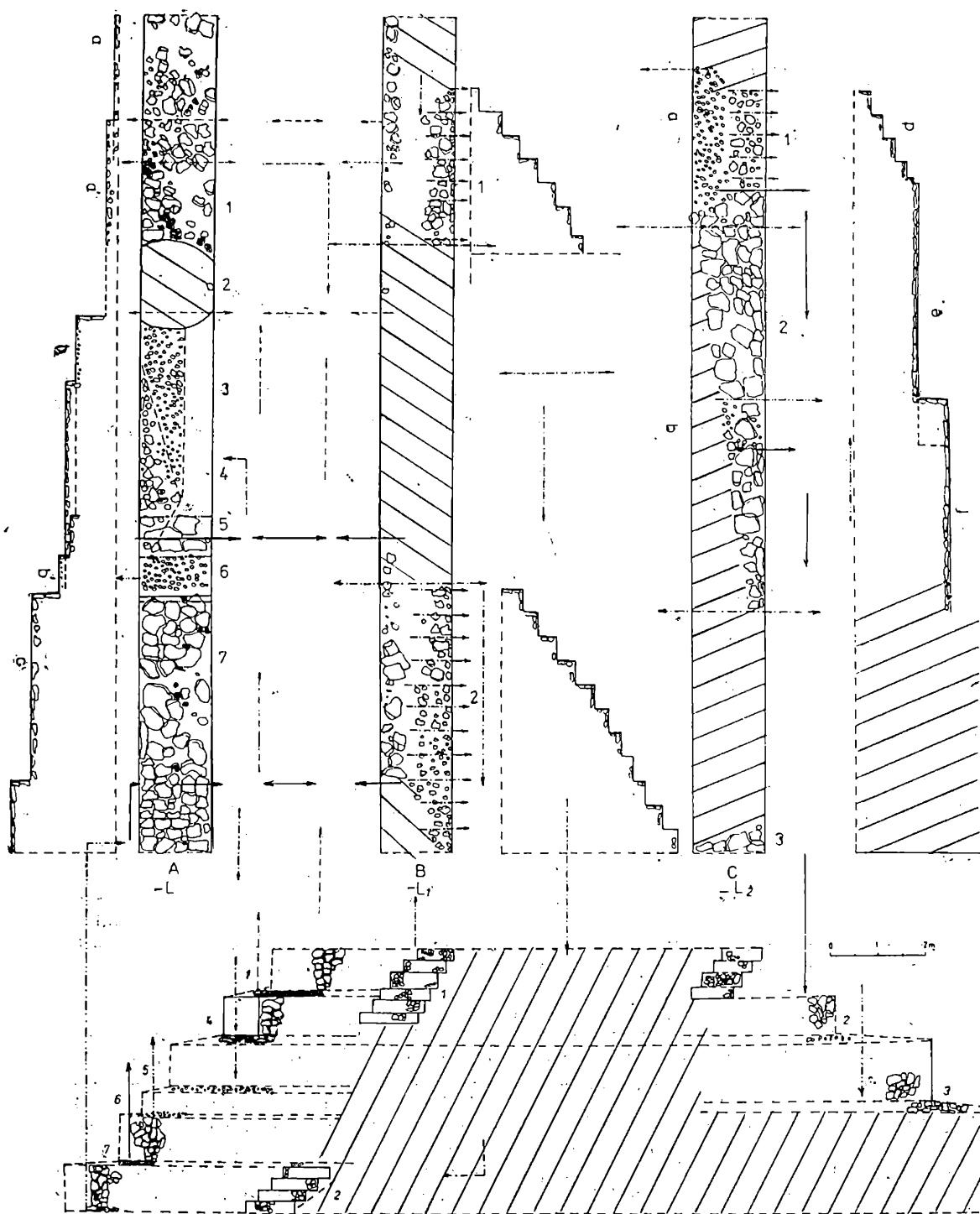

Fig. 2. — Minăstioara. Secțiunile — L, — L1, — L2 (plan) și reconstituirea amenajărilor în terase. — L1 — L2 (1, 4, 5, 7 : platformele teraselor amenajate); a — f : terasele și scările de acces (profil). Sc. 1/50.

ale unor platforme acestea fiind mărite sau micșorate succesiv, după care ele au fost locuite neîntrerupt până la sfârșitul fazei Ia. În faza IIa s-au reamenajat terasele superioară și inferioară și s-au creat platforme mai mari în vederea construirii aici a unor locuințe încăpătoare. Prin aceste lucrări de amenajare s-au creat astfel trei mari platforme etajate constituite în două șiruri paralele și intercalate între ele de scările de acces placate de asemenea cu piatră, care uneau platoul cu zona de la piciorul pantei, precum și terasele între ele (fig. 2). Cu toate că situația consemnată la Minăstioara

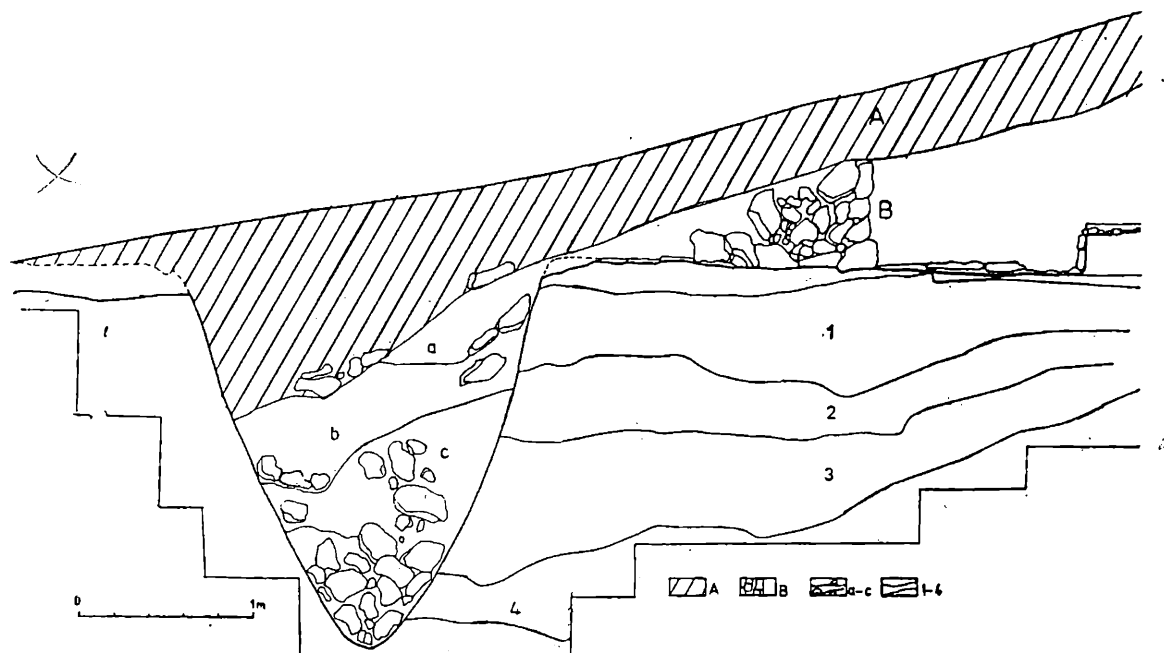

Fig. 3. — Minăstioara. Șanțul de apărare de la piciorul pantei de sud-est. A: Sol de amenajare depus în perioada geto-dacică; B: Resturi din zidul de incintă al așezării Monteoru; a-c: pământ de umplură din șanțul de apărare; 1: sol brun-gălbui cu resturi neolitice; 2: sol galben; 3: sol galben-clisios; 4: sol galben-nisipos. Sc. 1/20.

tioara reprezintă un caz unic în aria culturii Monteoru, prin aceste amenajări complexe, trebuie totuși să menționăm în mod deosebit faptul că la Sărata Monteoru, Ion Nestor și Eugenia Zaharia, au semnalat pentru prima oară, unele amenajări în terase făcute de către monteoreni, în cursul fazei Ic_4 ¹⁴. Mai recent, o situație similară dar nu așa de complexă ca cea de la Minăstioara a fost consemnată și la Cindești, unde pantele celor două cetăți au fost amenajate în terase (în zona unde elesint foarte apropiate una de alta)¹⁵.

Deosebit de interesant este și faptul că cercetările efectuate la Minăstioara în zona corespunzătoare terasei a doua și a pantei de sud-est au avut ca rezultat identificarea celor două elemente principale ale sistemului de fortificație Monteoru (șanțul și zidul adiacent). S-a putut astfel stabili ca urmare a săpării secțiunilor L_1-L_3 , că șanțul avea formă tronconică, cu o deschidere de 4,70—5,10 m și adâncime de 4,70 m și fusese săpat de la baza nivelului corespunzător fazei Ic_3 , etapa I-a (fig. 3). Trebuie de asemenea să menționăm în mod deosebit că șanțul a interceptat și a distrus o locuință aparținând etapei corespunzătoare sfârșitului fazei Ic_4 și începutului celei următoare, Ic_3 , adică din perioada cînd comunitatea tribală monteoreană s-a stabilit la Minăstioara. Umplutura șanțului este relativ uniformă, ea fiind constituită din straturi de pământ brun-cafeniu, amestecat la partea inferioară cu o mare cantitate de bolovani proveniți din alunecări ulterioare (năruirea zidului atunci cînd așezarea a fost părăsită de către monteoreni). La partea superioară, șanțul a fost umplut de un sol de amenajare, depus aici, atunci cînd geto-dacii și-au întemeiat așezarea (fig. 4). În aceeași

¹⁴ O situație similară a fost semnalată la Cindești, vezi mai sus nota 13, dar spre deosebire de Fitionești terasele sînt mult mai largi și neplacate cu piatră. Totuși și aici aceste amenajări au fost făcute la începutul fazei Ic_2 și locuite pînă la sfârșitul fazei IIB.

¹⁵ Este totuși important să reamintim că, inițial purtătorii culturii Monteoru nu și-au pus problema locuirii permanente pe cetățuia Coasta Nacului. Aici, începînd cu faza Ic_3 , au fost săpate mai ales în sectorul de sud-est numeroase gropi pentru a se scoate lut galben necesar construcțiilor și folosite apoi

pentru depozitarea resturilor menajere. În momentul cînd la începutul fazei Ic_2 , s-a considerat că nucleul central a așezării trebuie mărit, atunci au început să efectueze lucrările de excarpare a pantelor celor două cetăți în vederea construirii de noi locuințe, dar sectorul de sud-est a rămas în continuare pentru depozitarea resturilor menajere, el fiind însă situat oarecum în afara limitelor noii așezări. În acest sens atragem atenția că potrivit rezultatelor obținute în 1979—1981 distanța dintre sectorul unde au fost săpate gropile menajere și ultima locuință este de 70 m.

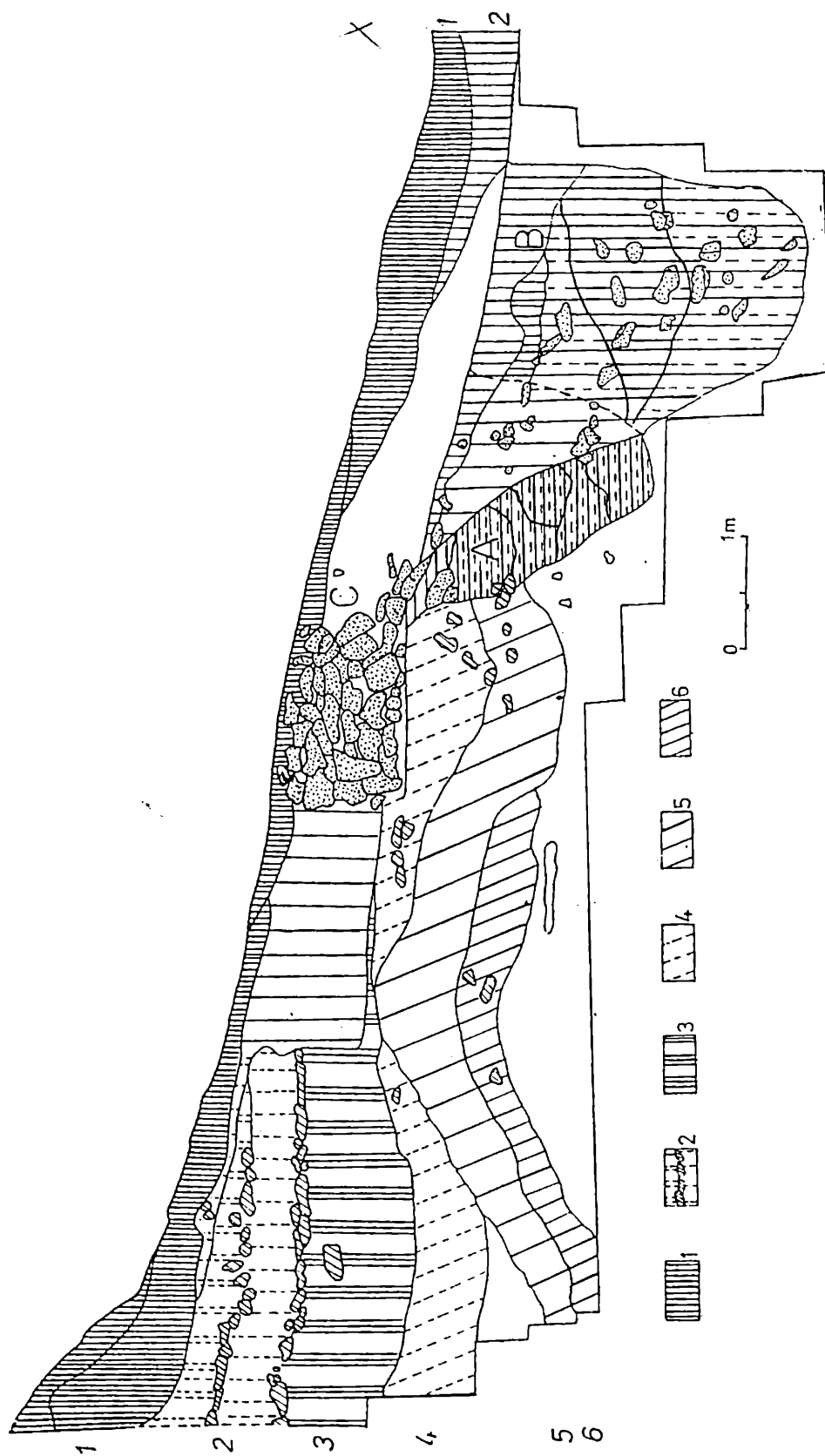

Fig. 4. — Minăstioara. Cele două șanțuri de apărare de la piciorul pantei de sud-est. A : șanț neolitic; B : șanțul din epoca bronzului (Monteoru). 1 : sol arat și cu humus; 2 : amenajări din faza Monteoru I_{C3}; 3 : sol brun din epoca bronzului (Monteoru); 4 : sol brun gălbui; 5 : sol galben cînos; 6 : sol galben cu concrețiuni. Sc. 1/50.

ordine de idei, este necesar să menționăm că în zona la care ne referim, șanțul din epoca bronzului a interceptat un altul mai vechi al cărui traseu era doar cu 4° mai spre vest și tăia marginea terasei de acces. Acest șanț fusese săpat de la baza celui de al doilea nivel de locuire neolitic și în momentul întemeierii așezării monteorene, el era deja parțial astupat (fig. 5). În ceea ce privește șanțul de apărare monteorean, trebuie să subliniem că el a constituit singurul element al sistemului defensiv, până în cea de a treia etapă a fazei I_{C3} , cînd i s-a adăugat zidul de incintă. În legătură cu acest

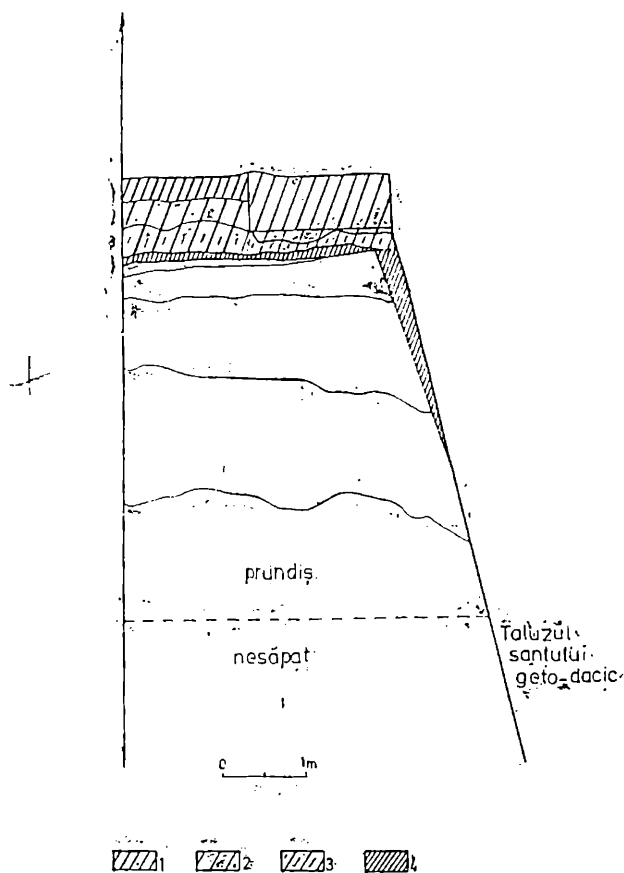

Fig. 5. — Minăstioara. Taluzul șanțului de apărare din zona de nord-vest a cetății. 1—3 : niveluri de locuire geto-dacice ; 4 : sol cenușiu, cu resturi de locuire din faza Monteoru Ia. Sc. 1/50.

zid este necesar să precizăm că el nu este o construcție în accepțiunea actuală a noțiunii de zid, ci doar o îngrămădire de bolovani așezați totuși în ordine și legați între ei cu pământ galben-nisipos. Fundația sa, a fost amenajată peste urmele de locuire caracteristice nivelului de locuire din etapa a doua a fazei I_{C3} și la o depărtare de circa 1,70 m de platforma ce se găsea pe terasa inferioară. Prin urmare, această construcție, a fost făcută în așa fel încât să se creieze o a doua cale de acces între locuințele de pe terasele inferioare (în afară de scările placate cu piatră dintre acestea) și în același timp să existe un spațiu suficient pentru ca în cazul unui eventual pericol să se poată concentra aici un număr mare de locuitori care să apere așezarea. De asemenea, s-a constatat că între marginea șanțului de apărare și baza zidului exista un mic interspațiu (de 0,70—0,80 m) placat cu piatră, pentru a proteja marginea taluzului de eventualele martelări care ar fi putut la rîndul lor periclita construcția de piatră. În același timp, prin amenajarea zidului la o oarecare depărtare de taluzul șanțului, monteoreni au găsit o metodă ingenioasă prin care au fost scutiți de a efectua unele lucrări ample în vederea asigurării stabilității fundației zidului. Astfel, în cazul în care zidul s-ar fi confundat cu marginea taluzului șanțului, atunci era necesar ca fundația sa să fie mai solidă și adîncită mult în sol, eventual să se facă unele amenajări în trepte și în același timp să se dea o altă înclinare însăși taluzului șanțului de apărare. În ceea ce privește dimensiunile pe care le va fi avut zidul la care ne referim, din datele și observațiile obținute pînă în prezent, se pare că lățimea sa nu va fi depășit 2,50 m, așa cum reiese din zonele unde nu s-au produs modificări ulterioare făcute de geto-daci. În sfîrșit, în legătură cu zidul de incintă, problema cea mai dificilă era aceea de a stabili detalii de construcție precum și înălțimea sa probabilă. În acest sens, cu prilejul săpării secțiunii L_3 s-a observat că la baza „zidului”, au fost depuse straturi succesive de pietre mari de râu, alese cu deosebită grijă, în așa fel încît, prin așezarea lor unele lingă altele, să nu rămînă decît foarte puțin spațiu liber. Ca liant, a fost folosit lut galben-nisipos amestecat cu apă și transformat într-o lipitură compactă. Fața interioară și cea exterioară a construcției de piatră, a fost de asemenea făcută din bolovani de

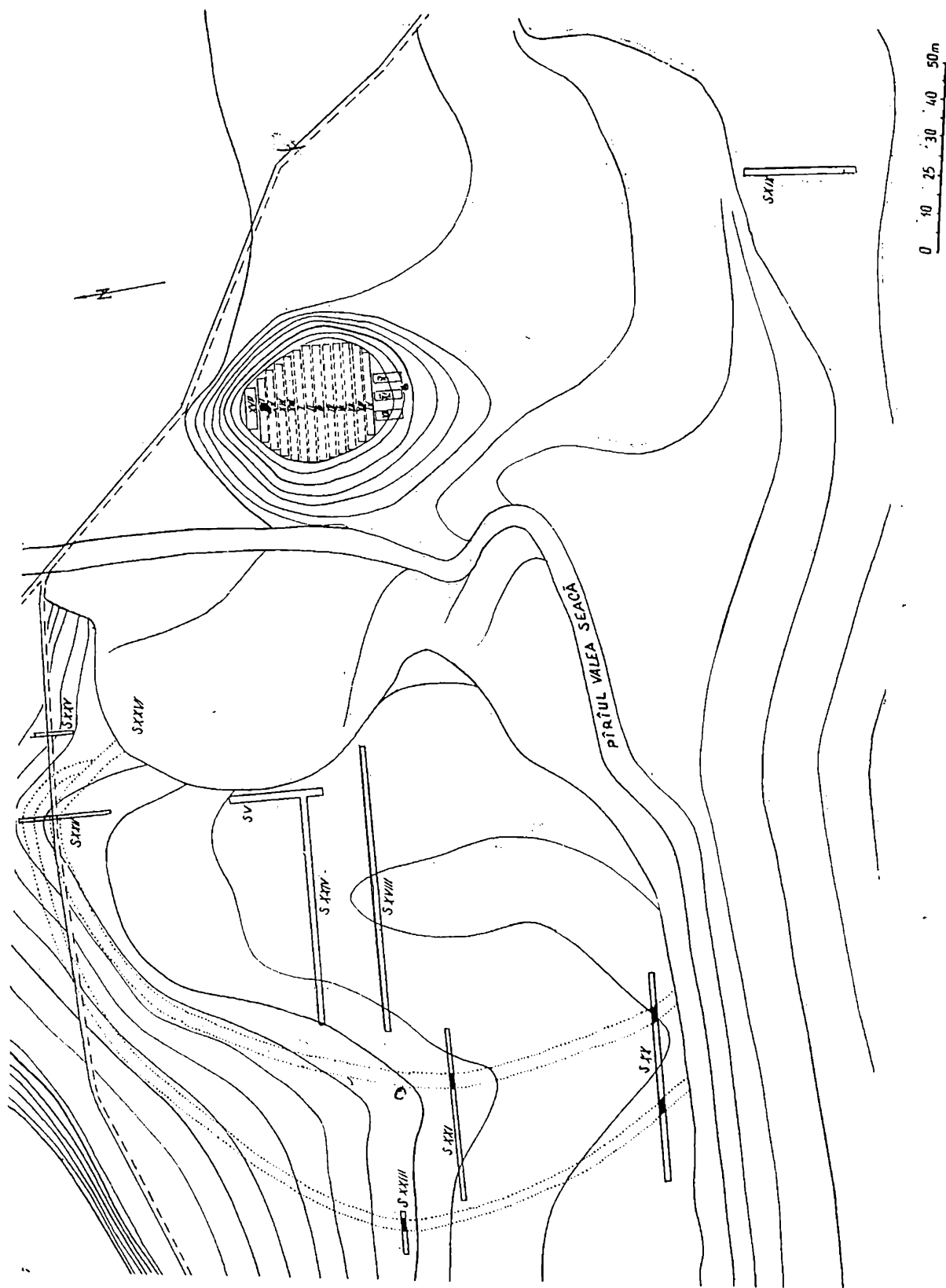

Fig. 6. — Mndrișca. Planul cetății cu traseul șanțului de apărare (după Gh. Biehir).

dimensiuni mari, avînd oarecum forme regulate, pentru a se putea imbrina și a nu lăsa decît un mic interpațiu care a fost apoi umplut cu lipitura din pămînt galben-nisipos. În interior, au fost depuse straturi de pietre mai mici, alternînd se pare cu straturi de lipituri compacte, bine tasate. O a doua problemă (relativ dificilă) a fost aceea de a stabili cu aproximație înălțimea zidului de incintă. Avînd însă în vedere, că în unele porțiuni el s-a putut păstra pe o înălțime de aproximativ 1—1,50 m (de la baza sa), și că șanțul adiacent a fost umplut în unele cazuri pînă la jumătate, adică 2—2,20 m de

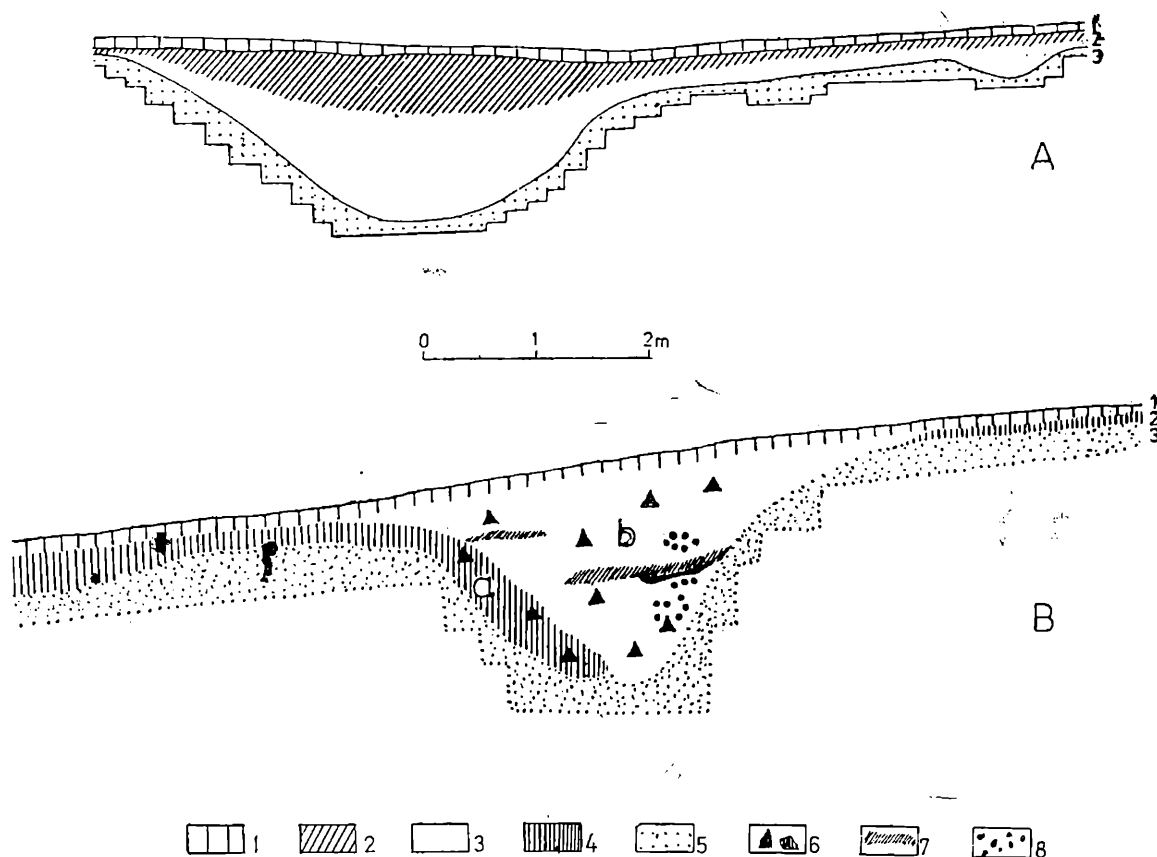

Fig. 7. — Mindrișca. Șanțul de apărare (A): Bogdănești. Cele două șanțuri de apărare din epoca bronzului: a: cultura Foltești II; b: faza Monteoru Ic_3 (B). Sc. 1/50.

la bază spre exterior, cu pietrele ce s-au prăbușit treptat în cursul perioadei care a trecut de cînd purtătorii culturii Monteoru au părăsit așezarea și pînă cînd geto-dacii s-au stabilit aici, rezultă că înălțimea sa aproximativă va fi atins cel puțin 3,50 m. În sfîrșit, ultima problemă care se cerea rezolvată se referea la durata funcționării sistemului defensiv creat de monteoreni la începutul fazei Ic_3 , adică dacă el s-a putut menține pînă la începutul fazei IIb sau dacă el a fost anihilat pe parcurs. În acest sens, sînt interesante cîteva observații făcute cu prilejul cercetării zonei corespunzătoare teraselor inferioare reamenajate în cursul fazei IIa. Astfel, s-a constatat că aici terasa a fost reamenajată și mărită suprafața platformei, prin împingerea peretelui vertical al terasei cu 2 m spre interiorul pantei. De asemenea, la începutul fazei IIb pe platformă s-a făcut o nivelare și s-a construit o nouă locuință. Prin urmare, în cazul în care sistemul defensiv nu ar mai fi fost folosit ca atare în fazele tîrzii ale culturii Monteoru, atunci ar fi fost mult mai lesne să se mărească platforma, prin utilizarea culuarului situat între marginea terasei și zid și care prin umplere cu pietre putea fi adus ușor la nivelul platformei, decît să se recurgă la modificarea peretelui vertical ceea ce necesita o lucrare mai dificilă și oarecum de durată. Așadar, observațiile obținute cu prilejul săpării secțiunilor I_1 — I_3 , ne-au permis să stabilim că sistemul defensiv complex de la Minăstioara amenajat în cursul fazei Ic_3 a fost folosit permanent pînă cînd monteoreni au părăsit zona în care s-au stabilit la început.

Ne-am oprit, firește, la prezentarea mai amplă a sistemului de apărare de la Minăstioara-Fitionești, întrucît el constituie un caz unic în aria culturii Monteoru, deși sisteme de fortificație complexe au fost semnalate și cu prilejul cercetării altor stațiuni ca de exemplu la Sărata Monteoru, Cîndești, Bradu sau Răcățiu ¹⁶.

¹⁶ Vezi mai sus notele 2—3.

Dar, în legătură cu problema procedeelor folosite de către purtătorii culturii Monteoru pentru apărarea nucleului central al stațiunii-cetățuia — și în unele cazuri și a așezărilor ce gravitează în jurul ei, este necesar să menționăm și alte date relevate de cercetările efectuate în ultimii ani în Moldova.

Astfel, conform observațiilor lui Gh. Bichir, așezarea de la Mindrișca, jud. Bacău, întemeiată de purtătorii culturii Monteoru la începutul fazei I_{C3} , a fost fortificată cu două șanțuri de apărare

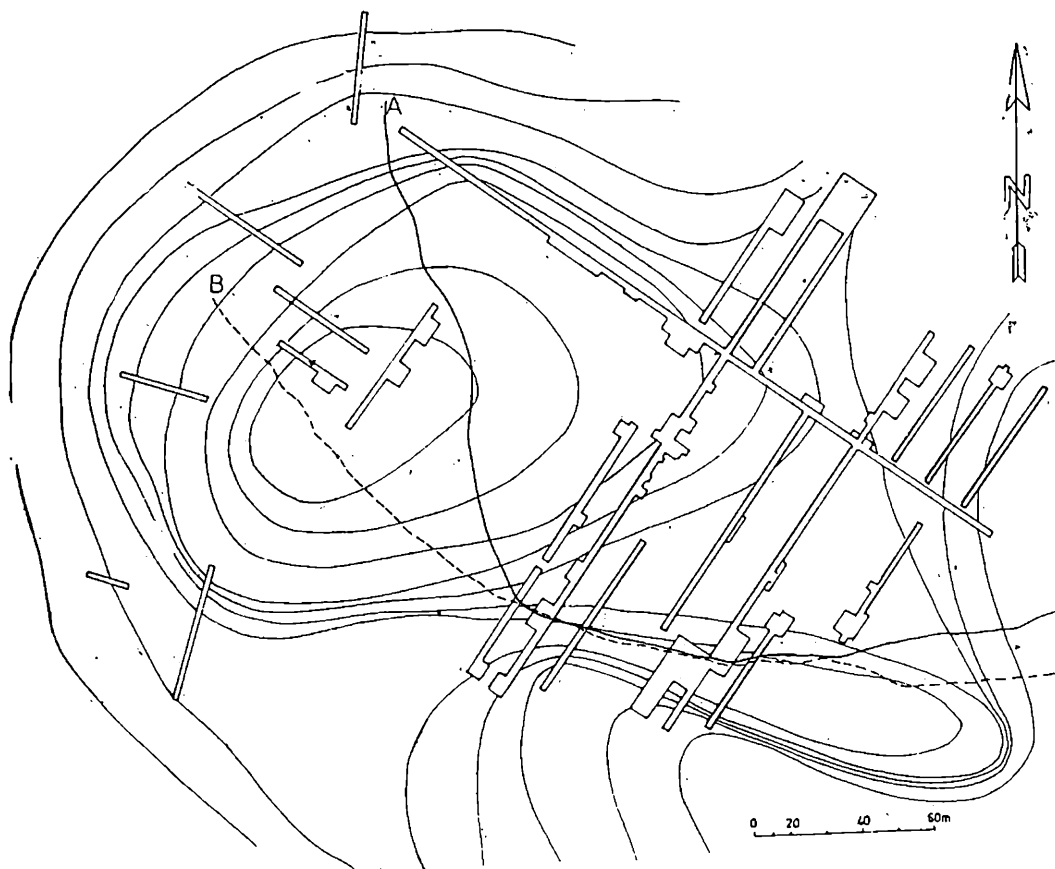

Fig. 8. — Planul cetății cu traseul șanțului de apărare. A : Faza Monteoru I_{C2} ; B : cultura Foltești II, de la Bogdănești.

situate la o distanță ce nu depășește 32 m, unul de altul (fig. 6). Șanțul interior avea o lățime de 10 m și o adâncime de 3 m și a fost săpat de monteoreni la începutul fazei I_{C3} . De asemenea, Gh. Bichir a constatat, că la sfârșitul fazei I_{C3} , sistemul de apărare a trebuit să fie amplificat și atunci i s-a adăugat primul șanț, cel de al doilea, situat la 32 m distanță de primul ¹⁷ (fig. 7/A). Situația consemnată de Gh. Bichir la Mindrișca, este oarecum similară cu aceea de la Bogdănești, unde s-a observat că în cursul fazei I_{C3} , așezarea a fost fortificată cu un șanț de apărare ¹⁸.

În ceea ce privește așezarea de la Răcăciuni ¹⁹, întemeiată la începutul fazei I_{C3} și care a durat până la sfârșitul fazei I_{C2} ea a fost apărată, conform observațiilor lui Al. Vulpe, de un șanț enorm, săpat de locuitorii din epoca bronzului și care avea o deschidere de aproximativ 50 m și o adâncime de aproape 10 m. Întrucât, aici, nu au fost făcute cercetări decât pe platoul cetății, este de la sine înțeles, că nu a putut fi stabilit cînd a fost amenajat sistemul de fortificație și nici nu au putut fi făcute observații cu privire la modalitățile folosite la săparea acestui șanț enorm ²⁰.

O situație oarecum deosebită ne-a fost oferită de rezultatele săpăturilor de la Bogdănești, județul Bacău ²¹ (fig. 8). Aici, așezarea care a fost întemeiată în etapa I-a a fazei I_{C3} a fost fortificată cu un singur șanț, de abia la începutul fazei I_{C2} . S-a constatat astfel că, șanțul de apărare a traversat și tăiat complexe de locuire *in situ* corespunzătoare celor trei nivele de locuire ale fazei I_{C3} .

¹⁷ Gh. Bichir (indeosebi cu precizările făcute în *Materiale*, IX, 1970, p. 119—130, fig. 1).

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Al. Vulpe, *ArhMold*, I, 1961, p. 69—75.

²⁰ Tot aici a fost făcut un sondaj de către Viorel Căpitanu,

care a scos la lumină un bogat material aparținînd fazelor I_{C3} — I_{C2} , dar care nu a cercetat și sistemul de fortificație.

²¹ Marilena Florescu și C. Buzdugan, *Materiale*, VIII, p. 104—113; *idem*, *ArhMold*, VII, 1972, p. 57—101; Marilena Florescu, *ArhMold*, IV, 1966, p. 106—113.

Aceste observații ne-au permis să considerăm că fortificarea așezării de la Bogdănești a fost făcută la începutul fazei I_{c2} datorită unor evenimente care au impus comunității tribale de aici amenajarea acestui simplu sistem defensiv ²² (fig. 7/B).

Nu putem omite în cadrul acestei discuții referitoare la sistemul de fortificație folosit de purtătorii culturii Monteoru datele consemnate cu privire la așezările de la Bradu și Răcătău, jud. Bacău ²³. Din informațiile și unele precizări făcute de V. Ursachi și V. Căpitanu, rezultă că așezarea

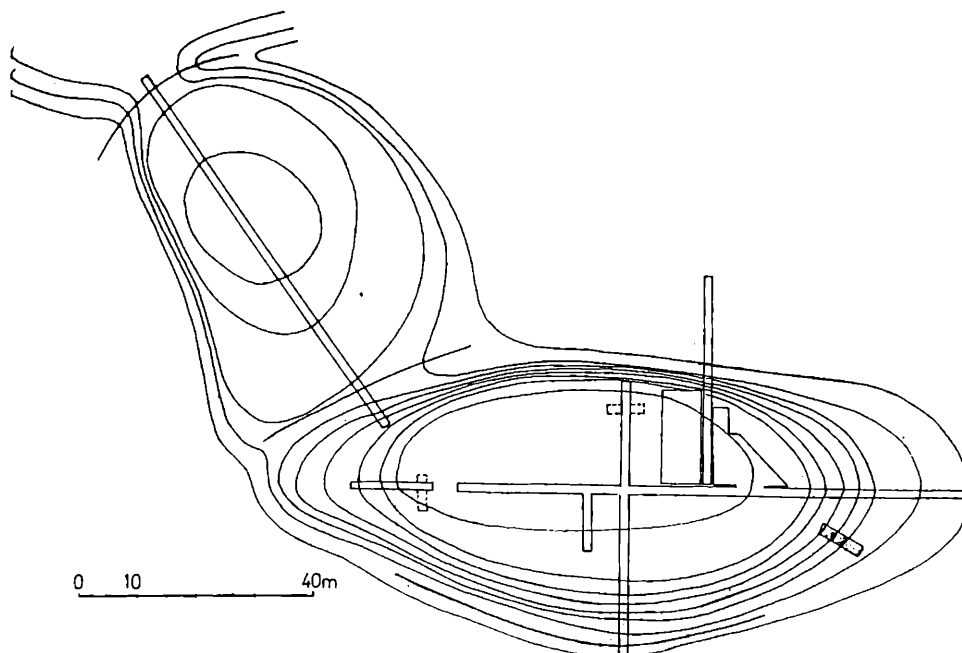

Fig. 9. — Costișa. Planul cetății cu traseul celor trei șanțuri de apărare (după Al. Vulpe și M. Zămoșteanu).

intemeiată la începutul fazei I_{c3} și care a durat până la sfârșitul fazei Ia, a fost fortificată cu un șanț enorm, căruia i s-a adăugat un val și palisadă. Potrivit aceluiași precizări, mai rezultă că datorită amenajărilor făcute de geto-daci, nu a putut fi stabilit de la ce nivel de locuire Monteoru a fost săpat șanțul și s-a construit valul cu palisadă. În ceea ce ne privește, considerăm că trebuie să avem oarecare rezerve, în legătură cu atribuirea acestui sistem de fortificație, așezării Monteoru. Este mai verosimil după părerea noastră, ca la Bradu și Răcătău, sistemul complex de fortificație, constituit din val cu palisadă și șanț adiacent, să aparțină așezării Hallstattiene de aici, având în vedere faptul că, din cercetările de până acum, rezultă că toate obiectivele Hallstattiene au un sistem de apărare similar. Evident, noi nu excludem faptul că sistemul defensiv Hallstattian, va fi fost construit probabil peste o fortificație mai veche din epoca bronzului pe care a distrus-o în cea mai mare parte sau a înglobat-o în noul sistem defensiv creat acum ²⁴.

În sfârșit, trebuie să mai menționăm și sistemul de fortificație semnalat de Al. Vulpe, cu prilejul săpăturilor de la Costișa, județul Neamț ²⁵ (fig. 9). Aici, au fost identificate trei șanțuri de apărare, din care două erau săpate în zona unde panta cetății cobora lin și se făcea legătura cu traseele din jur, iar cel de al treilea se găsea în marginea de nord a platoului cetății. Conform observațiilor lui Al. Vulpe, în zona unde fuseseră amplasate cele două șanțuri, primul, cel interior, era săpat chiar în marginea terasei, iar cel de al doilea, exterior, la piciorul pantei, astfel încât ele creiau un obstacol greu de trecut. Apărarea acestei zone a cetății a fost amplificată și prin acroșarea la șanțul interior, a unei palisade de lemn. În ceea ce privește zona de nord a cetății, care de asemenea trebuia apărată, s-a constatat că aici s-a săpat un șanț de mari dimensiuni, similar intrucitva celor semnalate la Bradu, Răcătău sau Răcăciuni. Astfel, adâncimea șanțului la care ne referim atingea 7,80 m și o lățime la partea superioară de 30 m. Ne apare astfel evident că pentru apărarea așezării de la Costișa s-a folosit un sistem de fortificație complex, foarte eficient. Având însă în vedere că la Costișa au fost descoperite atât urmele bogatei așezări aparținând purtătorilor culturii Costișa cit și aceea corespunzătoare culturii Monteoru, intemeiată la sfârșitul fazei I_{c3} și locuită până în faza Ia, inclusiv ²⁶,

²² M. Florescu, *ArchMold*, IV, 1966, p. 106—113. Ipoteza noastră a fost discutată de Al. Oancea și V. Drimbocianu, *SCIVA*, 28, 1977, 2, p. 307—330; Al. Oancea, *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 183—186.

²³ Întrucât până acum nu au fost publicate date referitoare la așezările Monteoru de la Bradu și Răcătău, ne-am permis să exprimăm cu prudență un alt punct de vedere decât acela al autorilor săpăturilor.

²⁴ Pe baza unor observații făcute de Adrian Florescu cu privire la sistemul de fortificație hallstattian, ne-am permis să sugerăm ipoteza că sistemele defensive de la Bradu și Răcătău, constând din șanț cu val adiacent, vor fi aparținut așezărilor hallstattiene.

²⁵ Al. Vulpe și M. Zămoșteanu, *Materiale*, VIII, p.100—103.

²⁶ Al. Vulpe, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 105—121.

una din problemele cele mai dificile era aceea de a stabili căreia din cele două stațiuni îi va fi aparținut sistemul defensiv. Inițial, Al. Vulpe a considerat că cele trei șanțuri este posibil să fi fost săpate de monteoreni, pentru ca mai recent ele să fie atribuite așezării Costișa ²⁷. Este posibil ca viitoarele cercetări să scoată la lumină alte date mai edificatoare ²⁸.

Un alt obiectiv important cercetat în ultimele două decenii, este cel de la Cindești, județul Vrancea. Aici, purtătorii culturii Monteoru au întemeiat așezarea la începutul fazei I_{c3} , pe cetățuia Nacu și apoi pe cetățuia Coasta Nacului. În același timp, ei au rezervat marea terasă denumită Coasta Banului, pentru a fi folosită ca necropolă. În cursul fazei I_{c3} , ținând seama de faptul că platoul cetățuii Nacu era mult prea mic pentru a asigura spațiul pentru populații relativ numeroase, au început să fie construite locuințe pe promontoriul din apropiere, Coasta Nacului. Acesta, avea de asemenea o suprafață relativ restrinsă, dar evident mult mai mare decât a primului nucleu (Nacu). Pentru a asigura legătura dintre cele două cetăți în zona de nord, începând cu etapa a treia a fazei I_{c3} , s-au amenajat pantele celor două cetăți prin terasare și creere de platforme ca și la Mănăstioara, pe care apoi au fost construite locuințe. Aceste platforme au fost folosite până la sfârșitul fazei IIb, așa cum ne-o dovedesc resturile „in situ” identificate pe platforma superioară a cetățuii Nacu și cea medie a Coastei Nacului. În stadiul actual al cercetărilor este însă foarte greu să se precizeze dacă între aceste două cetăți va fi fost săpat la piciorul pantelor un șanț, care să fie folosit ca sistem defensiv, așa cum s-a procedat la Mănăstioara. Acest fapt se datorește modificărilor ulterioare făcute de geto-daci în timpul lui Burebista, când cetățuia Nacu a fost fortificată cu un șanț enorm, care are actualmente deschiderea la gură de 70 de metri și adâncimea de 15 m. Din observațiile făcute recent, rezultă că taluzurile acestui șanț au tăiat terasările făcute și au înglobat pe acelea ale eventualului șanț ce va fi existat în epoca bronzului la piciorul pantelor celor două cetăți. Așadar, în cazul stațiunii de la Cindești, care evident va fi avut un sistem defensiv complex, este greu să se facă în momentul de față precizări ²⁹. În orice caz, ambele cetăți (Nacu și Coasta Nacului) au fost înconjurate cu un șanț cu deschiderea de 30 m și adâncimea actuală de 10 m, dar urmează pe viitor să se obțină observații stratigrafice care să ne permită să stabilim momentul când purtătorii culturii Monteoru au amenajat acest sistem defensiv. În legătură cu sistemele de fortificație folosite de purtătorii culturii Monteoru din Moldova trebuie să mai adăugăm, că în afară de stațiunea de la Bradu nu avem date certe care să ne permită să facem afirmația că și așezările ce gravitau în jurul cetățuii vor fi fost prevăzute cu un sistem defensiv simplu sau complex. Desigur, faptul nu ar fi neobișnuit, dacă ținem seama de observațiile de la Sărata Monteoru, unde așa cum am amintit mai sus, așezarea Poiana Scorușului de lângă cetățuia fusese fortificată. Nu excludem posibilitatea existenței sistemului de fortificație și la așezările satelite, cel puțin la acelea locuite intens din faza I_{c3} și până la sfârșitul fazei IIb cu care se încheie evoluția culturii Monteoru. Dar ținând seama de faptul că nu s-au făcut cercetări ample, iar datele care le avem nu sînt întotdeauna consistente, este mai bine ca această problemă să rămână doar ca o ipoteză și un deziderat pentru cercetările viitoare.

Prin urmare, din datele și observațiile obținute prin cercetările efectuate în Moldova rezultă că sistemul defensiv simplu sau complex a fost folosit de purtătorii culturii Monteoru simultan la începutul fazei I_{c3} , diversitatea tipurilor și a procedurilor fiind condiționate în primul rînd de caracteristicile topografice ale promontoriilor care constituiau nucleul central al stațiunii. În același timp, sistemul de apărare era creat și în funcție de durata așezărilor monteorene, în sensul că se ținea seama dacă pe locul respectiv vor viețui timp îndelungat din faza I_{c3} până la sfârșitul fazei IIb, sau numai pentru o perioadă limitată, corespunzătoare fazelor $I_{c3} - I_{c2}$, la sau eventual IIa-IIb. Nu trebuie, de asemenea, să omitem și faptul că existau probabil pentru anumite comunități tribale condiții cu totul deosebite care îi obligau să ia unele măsuri de întărire și protejare a nucleului central sau a ansamblului de așezări în care locuiau timp îndelungat. Stațiuni fortificate, de tipul celor semnalate în aria culturii Monteoru din Moldova, nu constituie un fenomen singular în perioada mijlocie a epocii bronzului în spațiul carpato-dunărean, pentru comunitățile tribale, crearea unor centre fortificate, constituia o problemă de maximă importanță și aceasta viza nu numai condițiile geomorfologice a locului unde-și întemeiau așezarea sau anumite momente mai dificile, ci însăși organizarea internă a comunității tribale și a vieții ei sociale și materiale. Dar evident, modalitățile de fortificare a așezărilor diferă de la o zonă la alta și de la o cultură la alta, așa cum vom avea prilejul să subliniem în continuare.

Astfel, purtătorii culturii Otomani, au preferat să-și întărească așezările cu șanțuri de dimensiuni mari, a căror adâncime atingea 4,20 și respectiv 7,20 m și lățime la gură de 20 sau 21 m, flancate de unul sau două valuri, așa cum ne-o dovedesc rezultatele săpăturilor de la Sălacea și Otomani ³⁰.

²⁷ Al. Vulpe, *Dicționarul de istorie veche a României*, afirmă că așezarea eponimă aparținând purtătorilor culturii Costișa a fost fortificată cu trei șanțuri. Ori acest fapt devine derutant, încît în momentul de față este greu să mai facem vreo aserțiune cu privire la sistemul defensiv de tip Costișa și Monteoru, de la Costișa (vezi, *Dicționar*, 1976, p. 189).

²⁸ Noi am formulat ipotezele de mai sus ținând seama de faptul, că autorul săpăturii va fi făcut între timp unele

verificări și noi observații care să-i permită să facă o departajare între sistemul de fortificație monteorean și cel aparținînd purtătorilor Costișa.

²⁹ Vezi mai sus notele 12-15.

³⁰ Iván Ordentlich, *RevMuz*, 6, 1966, p. 102-116; idem, *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 457-475; idem, *Studii și comunicări Baia Mare*, 1972, p. 63-171; idem, *Crisia*, 1974, p. 135-153.

În alte cazuri, ca de exemplu la Barča, valul era prevăzut și cu o palisadă din lemn lutuită cu pământ galben nisipos, refăcută de câteva ori, așa cum rezultă din observațiile făcute cu prilejul cercetării sistemului de fortificații. În aria culturii Otomani, a fost semnalat și un alt procedeu, anume acela de a fortifica nucleul central cu zid și șanț adiacent, așa cum este cazul la Spišský Štvrtok ³¹.

Aceeași preferință o au și purtătorii culturii Wietenberg, așezările lor fiind întărite cu șanț și val sau numai cu șanțuri, cum este cazul cu obiectivele de la Coldău și stațiunea eponimă ³².

Mai puțin complicat, se pare că a fost sistemul defensiv al purtătorilor culturii Verbicioara, care au folosit de predilecție șanțurile tronconice, nu prea adinci, fără alte construcții adiacente, care au apărut cetățuile specifice lor ³³.

În ceea ce privește cultura Tei, cercetările destul de ample efectuate până în prezent, nu ne oferă nici un fel de date referitoare la sistemul de fortificație al așezărilor. Dealtfel, V. Leahu și Al. Vulpe au subliniat că purtătorii acestei culturi și-au întemeiat de obicei așezările pe locuri deschise, dar care puteau fi ușor apărate în caz de nevoie, ele fiind înconjurate de apă sau de anumite talveguri adinci ale unor piraie secate între timp. Prin urmare, aceste așezări, întemeiate pe grinduri sau boturi de terasă, puteau fi ușor apărate de către purtătorii culturii Tei ³⁴.

În sfârșit, purtătorii culturii Costișa, care și-au întemeiat într-o etapă inițială așezările pe terasele joase din apropierea albiei majore a râurilor, nu au socotit necesar să fortifice aceste obiective locuite de altfel doar puțin timp. În cea de a doua etapă, ei au părăsit aceste așezări deschise și și-au întemeiat altele, pe promontorii de tip cetățui, ca și acelea Monteoru, cum este cazul la Costișa, Deleni etc. ³⁵. În ceea ce privește stațiunea eponimă, Costișa, Al. Vulpe a precizat recent că șanțurile atribuite inițial așezării Monteoru ar aparține culturii Costișa. Dar, așa cum am specificat mai sus, până la alte considerații și observații, credem că este posibil ca așezarea Costișa să fi avut într-adevăr un sistem defensiv, reamenajat ulterior de purtătorii culturii Monteoru, care i-au dat amploare ³⁶.

Ținând seama de datele menționate mai sus, se desprind câteva observații interesante. Astfel, dacă ne referim la purtătorii culturilor Wietenberg sau Otomani, constatăm că pentru fortificarea așezărilor au fost adoptate și adaptate unele procedee folosite deja în zona Dunării Mijlocii și est-central europene încă de la începutul epocii bronzului. În această ordine de idei, menționăm că sistemul defensiv constituit din șanț și val adiacent, la care se adăuga adesea și palisadă din lemn, era în mare măsură generalizat încă din perioada corespunzătoare culturilor Baden-Pécel sau Vučedol-Zok, fiind apoi utilizat și de purtătorii culturilor Hatvan, Mádarovce, Aunetitz sau Veteřov ³⁷. Este de asemenea important să menționăm că și în aria purtătorilor culturii tumulare sau Lausitz, se folosește de predilecție sistemul de fortificație complex, palisadă din lemn, fiind înlocuită într-o perioadă mai târzie cu zidul de piatră, construit după procedee mult mai complicate. Dintre numeroasele procedee utilizate și cunoscute în acea vreme pentru fortificarea așezărilor, purtătorii culturilor bronzului mijlociu din zonele vestice ale României, ca Otomani sau Wietenberg, au adoptat și adaptat specificului lor fortificațiile constituite din val și șanț adiacent pe care le-au folosit de predilecție. În ceea ce privește cultura Monteoru, constatăm, așa cum am prezentat mai sus, frecvența șanțurilor de apărare, cărora li se adaugă după caz fie un zid adiacent, fie val și palisadă.

Din cele prezentate până aici, se constată că rezultatele cercetărilor efectuate în așezările din aria culturii Monteoru, conexe cu acelea pe care ni le-au oferit săpăturile din stațiunile Wietenberg, Otomani sau Verbicioara, dovedesc pe de-o parte o deplină unitate în ceea ce privește conceptul de cetățuie fortificată, care este specifică purtătorilor culturilor perioadei mijlocii a epocii bronzului, dar, în același timp, relevă o diversitate de procedee care variază nu numai de la o zonă la alta, ci uneori chiar de la o așezare la alta în cadrul aceleiași culturi. Toate aceste date însă, subliniază nu numai ingeniozitatea și înaltul grad de civilizație a comunităților tribale din epoca bronzului din spațiul carpato-dunărean ci ne dezvăluie, în același timp, aspecte complexe ale vieții lor materiale și spirituale. Prin urmare, cercetarea și prezentarea sistemului de fortificație folosit de comunitățile tribale monteorene din Moldova, ne relevă complexitatea vieții lor materiale și spirituale.

Astfel, trebuie să subliniem că fără a minimaliza rezultatele obținute prin cercetările efectuate în așezările aparținând culturilor contemporane culturii Monteoru, trebuie totuși să subliniem că în

³¹ I. Kabát, *ArchRozhl*, VII, 5, 1955, p. 594–614; idem, *ArchRozhl*, VII, 6, 1975, p. 745–746; mai recent, J. Vlădar, *International Congress für Slawische Archeologie*, III, 1976 (extras), p. 7–14, a subliniat că la Spišský Štvrtok, așezarea Otomani a fost fortificată cu un zid asemuit cu cel de la Micene. După părerea noastră este însă vorba de un val cu armătură de zid așa cum se întâlnește în aria culturii Lausitz.

³² K. Horedt, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 107–137; N. Vlasa, *ActaMN*, VI, 1967, p. 76.

³³ D. Berciu, *SCIV*, V, 1954, 3–4, p. 343–360; idem, *SCIV*, XII, 1961, 1–2, p. 123–161; idem, *Die Verbicioara-kultur*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 123–161; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, 1966, p. 375–405.

³⁴ V. Leahu, *Cultura Tei*, 1971; Al. Vulpe, *Dacia*, N.S., VII, 1968, p. 73.

³⁵ Pentru etapa timpurie a culturii Costișa, vezi Marilena Florescu, *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 31–81; pentru cultura Costișa și primele precizări asupra poziției stratigrafice față de cultura Monteoru, precum și încadrarea cronologică în contextul culturilor epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean, vezi Al. Vulpe, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 105–121.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ G. Bándi, *Beiträge zu den Siedlungsfagen der frühen und mittleren Bronzezeit in mittleren Donauraum*, *JMT*, 1962–1963, p. 103–109; J. Bánner, *Die Pécelerkultur*, 1956, p. 37; J. Bánner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Zócsós*, 1974, p. 11–82; I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungars und ihre süd-östlichen Beziehungen*, 1975, p. 13–298; R. Schmidt, *Der Burg Vučedol*.

aria acesteia din urmă, s-a semnalat o mai mare diversitate de procedee folosite pentru fortificarea nucleului central al stațiunii, nucleu care se găsea întotdeauna pe un promontoriu cu pante foarte abrupte, o adevărată cetățuie naturală și uneori chiar și a așezărilor satelite acesteia. Chiar dacă noile rezultate sînt edificatoare credem totuși, că în stadiul actual al cercetărilor este încă prematur să încercăm o clasificare a diferitelor sisteme de fortificație semnalate, care să corespundă riguros și cu etapele de evoluție ale culturii Monteoru. Cu toate acestea unele observații ne incită să formulăm câteva ipoteze de lucru. În acest sens, prezența încă de la începutul fazei I_{c3} a unor așezări, al căror sistem defensiv se limitează la săparea unui șanț în zona accesibilă cetățuiei ale cărei dimensiuni sînt variabile în funcție de caracteristicile locale specifice fiecărui obiectiv în parte, procedeu ce va fi folosit și în cursul fazei I_{c2} sau Ia și IIa—IIb așa cum ne-o dovedesc cert sistemele defensive de la Mindrișca, Răcăciuni, Bogdănești, Costișa sau Sărata Monteoru, constituie un indiciu sigur, care subliniază preferința purtătorilor culturii Monteoru pentru acest sistem de fortificație. Dacă la aceasta se mai adaugă și faptul că în unele stațiuni, cum este cazul la Mindrișca sau Costișa în cursul fazei I_{c2} , se mai adaugă un al doilea și respectiv al treilea șanț de apărare, atunci putem să credem că metoda cea mai eficientă și mai des folosită o constituiau șanțurile de dimensiuni variabile care apărau stațiunile Monteoru.

Cu toate acestea, dacă ținem seama de bogăția resturilor de locuire cît și de condițiile prielnice pe care le oferea o anumită microzonă geografică putem să întrezărim și alte modalități prin care comunitățile tribale monteorene efectuau lucrări ample și de lungă durată. În orice caz, se detașează în primul rînd observația, că din momentul constituirii lor în comunități specifice cu o cultură proprie, purtătorii culturii Monteoru, aveau un volum bogat de cunoștințe cu privire la diferitele elemente defensive și la combinarea lor pe care le puteau folosi atunci cînd doreau să sporească eficiența fortificațiilor cetățuiei. Dar în același timp, mai trebuie să subliniem că ele nu au fost întotdeauna folosite în combinație, fiind preferate, așa cum a reieșit mai sus, șanțurile de dimensiuni variabile. Am scos în evidență aceste date, pentru a releva că utilizarea de predilecție a șanțurilor nu trebuie totuși să constituie un argument pentru a considera că stadiul de dezvoltare a purtătorilor culturii Monteoru era inferior celorlalte comunități contemporane lor și care foloseau mai ales sisteme combinate. Nu ar fi exclus, ca predilecția purtătorilor culturii Monteoru pentru fortificarea așezărilor cu șanț sau șanțuri multiple, să constituie o perpetuare în această zonă a unor vechi tradiții. Este astfel bine cunoscut că aici încă din neolitic se folosea adesea procedeul ca sistemul defensiv să fie alcătuit numai din șanțuri, deși, firește, se folosea și sistemul combinat. Este de asemenea documentat și faptul că același procedeu a fost utilizat și mai tîrziu în perioada de profunde transformări care au avut ca rezultat crearea culturii epocii bronzului așa cum ne-o dovedesc cercetările de la Foltești³⁸. În sfîrșit, mai trebuie să adăugăm că, în etapa corespunzătoare celei mai vechi etape ale epocii bronzului, așezările erau fortificate tot cu șanțuri, așa cum este cazul lui Bogdănești și unde mai tîrziu purtătorii culturii Monteoru și-au întemeiat o nouă așezare pe care au apărut-o sîpînd la începutul fazei I_{c2} un șanț care avea exact același traseu cu fortificația culturii Foltești II pe care a interceptat-o³⁹. Reamintind aceste date, nu încercăm să formulăm ipoteza potrivit căreia folosirea în zona de maximă concentrare a stațiunilor Monteoru, a unor procedee de fortificare cunoscute de peste aproape un mileniu, reprezintă o continuare directă, mecanică, numai în virtutea unor vechi tradiții. Este de la sine înțeles că perpetuarea metodei ca atare, nu înseamnă și perpetuarea „sensului” pe care îl va fi avut atunci, ci dimpotrivă, în noul context el a căpătat noi valori.

Dar cum era și firesc, problema, care ne-a reținut în mod deosebit atenția, s-a referit la așezările cu un sistem defensiv complex, pentru că ele ne relevă unele aspecte cu privire la modul de organizare internă a comunităților tribale monteorene. Înainte de a formula unele ipoteze de lucru în legătură cu această problemă, este necesar să subliniem câteva din observațiile prilejuite de studierea a peste 260 de obiective semnalate pînă în prezent în Moldova (fig. 10). În acest sens, ținînd seama de faptul că cercetările s-au desfășurat în toate microzonele geografice cuprinse în aria de dispersiune a culturii Monteoru care au îmbrățișat toate fazele sale de evoluție (chiar dacă pentru unele sînt date ceva mai puține, ne sînt relevate numeroase caracteristici ce reflectă însuși modul de viață și explică și unele trăsături de organizare internă a comunităților tribale ce s-au constituit la un moment dat. Astfel, adoptînd și îmbinînd armonios cele două activități de bază (agricultura și creșterea animalelor), purtătorii culturii Monteoru și-au întemeiat așezări numai acolo unde li se ofereau cele mai bune condiții pentru practicarea lor. În momentul în care unele microzone geografice nu aveau resursele dorite, ele sînt părăsite. Dacă avem astfel în vedere caracteristicile solurilor din zona depresionară Onești și cea situată de-o parte și de alta a Bistriței, este explicabil de ce la sfîrșitul fazei I_{c2} și Ia aproape toate așezările își încetează aici existența⁴⁰. Aceasta s-a făcut, nu pentru că regiunile respective erau secătuite sau comunitățile tribale monteorene incapabile să adopte un alt mod de viață, ci dimpotrivă, tocmai acest din urmă factor (modul de viață) a determinat dezvoltarea

³⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, I. Casan, C. Mateescu, *Săpăturile arheologice de la Foltești, R. Tirgu Bujor, regiunea Galați, SCIV*, II, 1951, p. 249—266.

³⁹ Al. Vulpe, *ArhMold*, I, 1961, p. 69—75.

⁴⁰ Ocupîndu-ne de repartizarea teritorială a diferitelor așezări aparținînd culturii Monteoru am precizat că resturile de locuire din această zonă nu depășesc faza I_{c2} . Vezi *ArhMold*, IV, 1966, p. 107—120.

lor unitară și fără diferențieri⁴¹. Nu este exagerat să subliniem că echilibrul creat de la început și menținut cu unele oscilații a avut drept consecință și faptul că în aria culturii Monteoru nu s-au produs departajări în grupe locale cu o evoluție deosebită⁴². Anumite elemente semnalate în ceramică, preferința pentru unele forme de vase sau motive decorative, nu constituie factorul esențial care să faciliteze apariția unor facies-uri culturale cu preocupări diferite (activitate economică)⁴³. Această observație care reflectă dezvoltarea unitară sudată pe parcurs, chiar dacă au apărut noi forme,

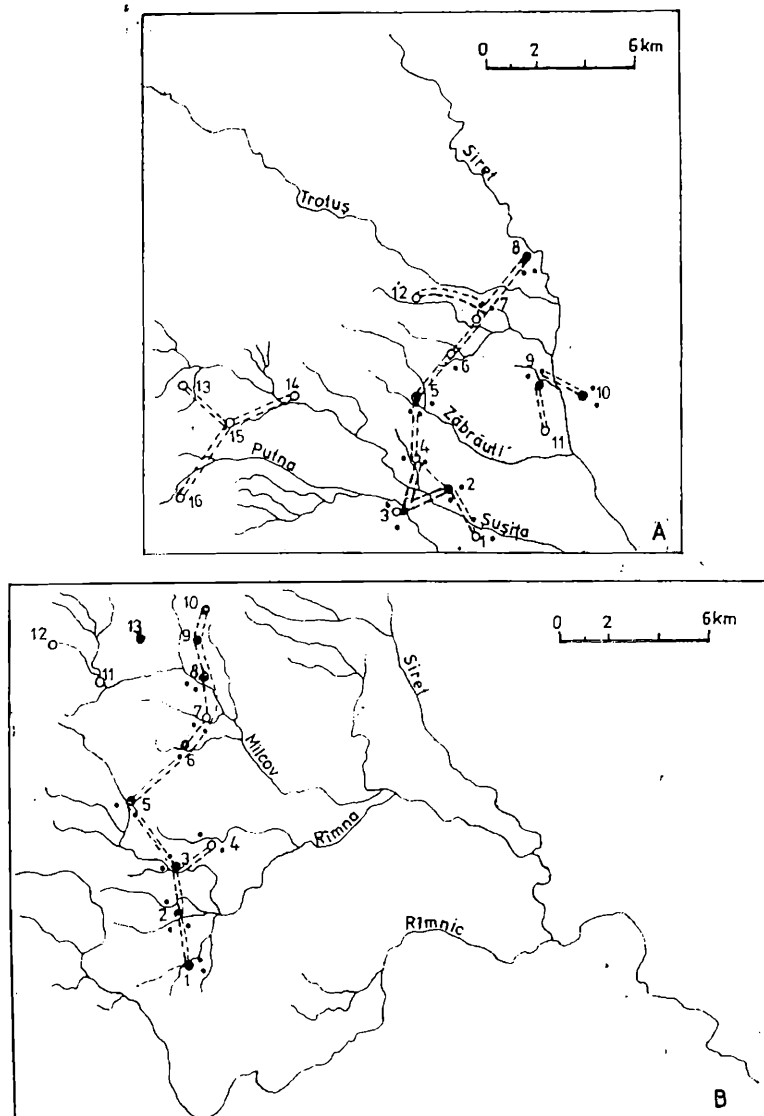

Fig. 10. — Repartiția teritorială a principalelor așezări de tip Monteoru din zonele dintre Trotuș și Putna (A); Milcov și Rîmnic (B). A: 1 — Satu Nou; 2 — Panciu; 3 — Clipsești; 4 — Străoane; 5 — Minăstioara; 6 — Păunești; 7 — Ruginești; 8 — Adjud; 9 — Domnești-Sat; 10 — Poiana; 11 — Pufești; 12 — Anghiești; 13 — Birsești; 14 — Răcoasa; 15 — Livezile; 16 — Boleștești. B.1 — Slobozia Bradului; 2 — Cindești; 3 — Terchești; 4 — Urechești; 5 — Odobești; 6 — Faraoanele; 7 — Clipsești; 8 — Panciu; 9 — Străoane; 10 — Păunești; 11 — Varnița; 12 — Livezile; 13 — Minăstioara.

explică de ce în contextul istoric care a declanșat fenomenul Noua, purtătorii culturii Monteoru au avut un rol precumpănitor⁴⁴. De altfel, din cercetarea celor 260 de obiective și studierea dispersiunii teritoriale a așezărilor caracteristice culturii Monteoru, modul de viață specific în care rolul precumpănitor îl are imbinarea dintre agricultură și păstorit, a determinat fie pendularea de la o zonă la alta, fie adoptarea unui tip de așezare și a unui sistem de fortificație. În acest sens, nu este exagerat să consemnăm aici, că de la început, adică din faza I_{C3}, locul preferat pentru a întemeia o așezare stabilă trebuia să întrunească anumite condiții: un promontoriu cu pante abrupte, cu suprafață redusă, dar înconjurat de terase cu platouri imense. În 90 % din cazuri, locul ales pentru așezare

⁴¹ Marilena Florescu, *ArhMold*, IV, 1966, p. 107—120; M. Florescu, C. Buzdugan, *ArhMold*, VII, 1972, p. 57—101.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ De altfel, observațiile făcute pînă în prezent se referă la ceramică și nu la alte aspecte ale culturii materiale. În legătură cu această problemă, trebuie totuși să menționăm

că Al. Vulpe a formulat o altă ipoteză potrivit căreia se va fi constituit un facies moldovenesc al culturii Monteoru, corespunzător fazelor I_{C2}—I_A (vezi Al. Vulpe, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 105—121).

⁴⁴ Adrian Florescu, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 89—103; idem, *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 39—74.

se găsește la confluența a două piriuri sau riuri, astfel încît resursele de apă și izvoarele din apropiere să asigure condiții pentru o locuire îndelungată. Acest tip de așezare cu un nucleu central, în jurul căruia gravitează așezări satelite, este adoptat de la începutul fazei I_{C3} și menținut cu foarte rare excepții pînă la sfîrșitul fazei IIb. În zonele unde configurația terenului nu oferea astfel de forme de relief, atunci așezarea era întemeiată pe 1—3 terase cu platouri variabile ca suprafață, dar foarte apropiate unele de altele, astfel încît comunitatea tribală să nu fie fărîmîtată în grupuri care să locuiască prea departe unele de altele. În aceeași ordine de idei, mai subliniem și faptul că studierea unor obiective Monteoru situate în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni a permis chiar să se stabilească și teritoriul ce gravita în jurul unei stațiuni și distanța aproximativă dintre două așezări. Astfel, aici obiectivele se găsesc la circa 10—15 Km depărtare unele de altele și mai mult chiar, ele fiind astfel plasate încît să existe și căi rapide de comunicare între ele. Un exemplu în acest sens, ni-l oferă grupul de așezări masate pe cursul mijlociu al Rîmnei și Milcovului, la zona de interferență cu cîmpia. Aici, în afară de faptul că sînt condiții facile de viață, există numeroase posibilități de a se ajunge repede de la o așezare la alta, cea mai directă cale, fiind aceea străbătută de cursul inferior al Milcovului și Rîmnei. O situație similară se poate observa și la așezările situate de-o parte și de alta a Siretului. Astfel în zonele unde sînt lunci inundabile, ele sînt plasate pe cursul micilor piraie care se varsă în Siret, astfel încît traversarea și comunicarea dintre ele să se poată face ușor printre terasele medii ale Siretului, pe la punctul de contact cu lunca inundabilă⁴⁵. Firește, nu trebuie să se înțeleagă că existau atunci „drumuri” sau căi de acces create anume, dar modul în care sînt dispersate așezările ne sugerează și ne fac să credem că „ideea” unei comunicări rapide între diferitele comunități tribale se înfiripase deja și căpătase un contur precis. De altfel, nici nu s-ar putea înțelege unitatea unei culturi dacă s-ar admite că în aria ei de dispersiune trăiau comunități izolate, fără legătură între ele. Un aspect deosebit de interesant, referitor la modul de organizare a comunităților tribale monteorene ne este în acest sens relevant și de sistemul defensiv. În acest sens, așa cum am subliniat mai sus, prin cercetările efectuate pînă acum, toate așezările au fost fortificate, cu excepția celor semnalate în zonele colinare ale Moldovei, pe cursul Zeletinului și Berheciului⁴⁶. Observațiile făcute cu prilejul studierii sistemului defensiv subliniază faptul că el este mai simplu sau complex în funcție de durata locuirii în zona respectivă, așa cum arătăm de altfel mai sus. Reamintim astfel că la Mindrișca și Minăstioara, în primele etape ale fazei I_{C3} , fortificarea nucleului central era asigurată numai de șanțul adînc în zona unde se putea face contactul cu terasele adiacente. În momentul cînd au considerat că există condiții propice pentru a-și continua viața pe același loc vechiul sistem este amplificat și astfel la Mindrișca s-a săpat un al doilea șanț de apărare, care a funcționat în cursul fazei I_{C2} . La Bogdănești, așezarea nefortificată din faza I_{C3} va fi apoi apărată de un șanț adînc de 2,20 m săpat la începutul fazei I_{C2} . Constatăm însă, că în cazul altor așezări, ca de exemplu Costișa, Brad, Răcățau, locuite intens de la sfîrșitul fazei I_{C3} pînă în faza Ia inclusiv, sistemul defensiv este mult mai complex. Astfel, așa cum arătăm mai sus, la Costișa s-au semnalat trei șanțuri săpate în două etape, din care unul avea acroșată și o palisadă, iar la Brad și Răcățau, cetățuia se spune că era apărată de un val cu un șanț adiacent, executîndu-se și unele lucrări de fortificație și în zona așezărilor satelite. De asemenea, avînd în vedere faptul că la Brad și Răcățau comunitatea tribală monteoreană era dispersată mai mult în așezările satelite decît pe cetățuie, era poate firesc ca așezările satelite să fie și ele fortificate. Tot aici mai amintim că la Măgura Luizi două șanțuri foarte adînci apărau nucleul central — cetățuia — și numai un șanț apăra două din așezările adiacente. Această mare stațiune a fost fortificată atît de intens pentru că ea a fost locuită din faza I_{C3} pînă la sfîrșitul fazei IIb și în același timp a concentrat o populație foarte numeroasă care firește trebuia apărată în caz de nevoie⁴⁷. În sfîrșit, un sistem defensiv complex a fost semnalat la Minăstioara și la Cîndești, așa cum de altfel am specificat anterior, sistem care a transformat cetățuia într-un nucleu inexpugnabil, iar așezările satelite au fost apărate probabil numai cu un șanț. Ca și în cazul stațiunii de la Măgura Luizi, trebuie să atragem atenția în mod deosebit că aceste două obiective au fost locuite de la începutul fazei I_{C3} pînă la sfîrșitul fazei IIb. Toate aceste date ne oferă o imagine veridică a modului de organizare a comunităților tribale și ne sugerează în același timp unele din cauzele care au determinat părăsirea la un moment dat a unor așezări. În acest sens, reamintim că așezările situate în depresiunea Onești sînt părăsite la sfîrșitul fazei I_{C2} . Aceeași situație o constatăm și cu stațiunile de la vest de Siret, Mindrișca, Răcăciuni etc., locuite doar pînă la începutul fazei Ia. În toate cazurile sistemul defensiv se limita la unul sau două șanțuri de apărare, în timp ce în așezările de la Bradu, Răcățau, Costișa, Măgura Luizi, Minăstioara sau Cîndești care își vor încheia existența la sfîrșitul fazei Ia sau IIb, fortificarea s-a făcut prin îmbinarea mai multor elemente (val, palisadă, șanț, dublu șanț, șanț și zid adiacent etc.), scopul final fiind acela de a transforma cetățuia într-un nucleu inexpugnabil. Prin urmare, toate aceste observații prilejuite de cercetarea sistemului defensiv, permit înțelegerea unor aspecte ale organizării comunităților tribale. Astfel, într-o perioadă corespunzătoare

⁴⁵ Conform observațiilor făcute pe teren pentru 158 de obiective studiate cu acest prilej.

⁴⁶ Vezi mai sus nota 5.

⁴⁷ La așezările cercetate trebuie să mai adăugăm și datele

obținute prin cercetările de la Măgura-Luizi, unde s-a efectuat un sondaj în anul 1970, studiîndu-se cu acel prilej și caracteristicile topografice ale obiectivului respectiv.

fazei I_{c2} a avut loc o regroupare a comunităților tribale, ea fiind cauzată în primul rînd de necesitatea părăsirii unor zone care nu asigurau condiții prielnice pentru practicarea celor două activități de bază și mai ales pentru agricultură (de exemplu depresiunea Onești și microregiunea de la est de Siret cu lunci inundabile). În al doilea rînd, se simțea nevoia unei concentrări la un loc a unei populații mai numeroase, creîndu-se astfel comunități tribale cu un puternic potențial uman și economic. De altfel, intensificarea schimburilor cu centrele metalurgice transilvănene și acelea răsăritene, dovedește deja o creștere a potențialului lor economic. De asemenea, mai remarcăm și faptul că la sfîrșitul fazei Ia s-a produs o nouă regroupare, fiind părăsite de astă dată doar unele așezări de la est de Siret, ca de exemplu Bradu și Răcățanu sau cele de pe cursul Bistriței, ca de exemplu Costișa, dar numărul lor este incomparabil mai mic decît celea caracteristice fazei I_{c2} . Așadar, într-o perioadă cînd sînt complet eliminate elementele bronzului timpuriu, are loc în aria Monteoru o reorganizare care implică în primul rînd concentrarea micilor comunități tribale în așezări cu un potențial economic sporit de efectivul uman. Această reorganizare, de la sfîrșitul fazei I_{c2} , a fost atît de profundă, încît în cursul fazei Ia, puține obiective și-au încheiat existența pentru a mări alte centre. Este foarte important să mai subliniem și faptul că, din analiza tuturor materialelor provenind din obiectivele cercetate, rezultă că la începutul fazei Ia nu au fost întemeiate noi așezări, ori aceasta înseamnă că cei ce au părăsit zonele la sfîrșitul fazei I_{c2} au intrat în componența altor comunități tribale mai apropiate, dar firește este greu de stabilit modalitățile adoptate de purtătorii culturii Monteoru în asemenea situații. În aceeași ordine de idei, trebuie să remarcăm că așezările ce și vor încheia existența la sfîrșitul fazei IIB au fost, fără excepție, locuite din momentul constituirii comunităților tribale cu o cultură specifică, adică de la începutul fazei I_{c3} . Dacă analizăm dispersiunea teritorială a acestor stațiuni constatăm că ele sînt ceva mai rare pe valea Siretului (Măgura Luizi, Cleja, Corbasca etc.), iar de la vărsarea Trotușului în Siret încep să se grupeze la distanțe mai mici unele de altele, ca de exemplu Adjud, Ruginești, Domnești, Poiana etc., pentru ca, în sfîrșit în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni numărul lor să fie sporit. Este astfel posibil, ca de la bun început, purtătorii culturii Monteoru să se fi fixat în zonele cele mai propice desfășurării activității lor economice, în obiective care urmau să polarizeze în jurul lor un număr cît mai mare de așezări și să asimileze apoi pe cei care la un moment dat erau obligați să părăsească teritorii cu resurse neconvenabile. În cazul acesta, s-ar putea explica de ce la începutul fazei Ia nu constatăm apariția de noi așezări. În schimb, așezări ca Măgura, Cleja, Adjud, Poiana, Odobești, Cîndești etc., care sînt întemeiate la începutul fazei I_{c3} , durează fără întrerupere pînă la sfîrșitul fazei IIB. Și este semnificativ faptul că tocmai aceste obiective au un sistem de fortificație complex, așa cum am arătat mai sus. Toate aceste date subliniază pe de-o parte că exista o anumită coeziune între comunitățile tribale, determinată în primul rînd de activitatea economică complexă și care a avut drept consecință necesitatea grupării unui număr sporit de indivizi în mari așezări puternic fortificate. În al doilea rînd, concentrarea populației în comunități tribale mari impunea de la sine o organizare internă riguroasă, bazată în primul rînd pe imbinarea și concordanța tuturor activităților economice diversificate, încît să poată fi asigurate toate condițiile pentru o locuire îndelungată. Nu este exagerat să considerăm că față de perioada anterioară (bronzul timpuriu) este înregistrat un progres substanțial, dar în același timp el va fi o frînă la un moment dat, cînd fiecare familie sau grup de familii va fi acumulat anumite bunuri care îi va permite sau le va permite să ducă o viață mai independentă. Acest din urmă fenomen poate fi sesizat mai bine către sfîrșitul bronzului mijlociu, cînd începînd cu faza IIA se va produce o nouă dispersare a populației, prin creerea de noi așezări în care se va semnală și gruparea locuințelor după alte criterii ⁴⁸.

În sfîrșit, în legătură cu organizarea internă tribală nu putem să trecem cu vederea unele observații făcute cu prilejul cercetării așezărilor mai mari, care reflectă grija deosebită pentru fortificarea nucleului central cît și pentru aspectul „edilitar” al acestuia. Astfel, atît la Fitionești cît și la Cîndești constatăm că cetățuia principală are locuințe mari, foarte îngrijit construite, iar gropile cu resturi menajere se găsesc în afara terasei, astfel încît interspațiul dintre colibe, care de altfel era foarte mic, să poată fi pietruit, cum e cazul la Cîndești ⁴⁹. În așezările adiacente, deși locuințele sînt la fel de mari și solide și cu un inventar la fel de bogat, totuși, ca aspect edilitar, acestea sînt net inferioare. Așa de exemplu, la Cîndești, deși piatra se găsea la îndemînă, interspațiul dintre locuințele de pe Coasta Banului nu era pavat ci doar avea depus un strat de prundiș. De asemenea, la Minăstioara, cele cîteva locuințe semnalate pe Măriuța Petrei sînt ceva mai mici, iar interspațiul dintre ele nu era pavat așa cum s-a observat pe platoul cetățuiei și pe terasele tăiate în panta de sud-est, despărțite de alei pietruite. Ori, toate aceste date subliniază faptul că purtătorii culturii Monteoru dădeau o atenție deosebită nucleului central al stațiunii : cetățuia. Este posibil și verosimil ca pe cetățuie să-și fi concentrat locuințele cei ce aveau un rol important în desfășurarea activității comunității tribale, unde se concentrău și locurile de cult și se oficiau practic ritualuri la care participau toți. Prin urmare, este firesc să credem că cetățuia polariza întreaga activitate a comunității tribale respective și ea trebuia să se deosebească de așezările satelite. Or, cum nu se produsese încă o diferențiere pregnantă în ceea ce privește acumularea de bunuri, cei care aveau conducerea treburilor obștești și religioase se situau pe o treaptă superioară față de ceilalți, locuind separat într-o așezare cu aspect edilitar deo-

⁴⁸ Vezi mai sus nota 40.

⁴⁹ Vezi mai sus nota 15.

sebit. În același timp, fortificarea nucleului central avea ca scop nu numai crearea unui loc inexpugnabil, unde se puteau refugia cei ce locuiau în așezările din jur în caz de primejdie, ci și de a-l separa prin aceasta de celelalte obiective ce gravitau în preajma lui. Dar, firește, este încă dificil să se formuleze unele concluzii; am socotit totuși necesar ca datele obținute până acum să fie subliniate și să stea permanent în atenția noastră. Nu poate fi admisă ideea că o comunitate tribală din epoca bronzului, era o masă amorfă de indivizi fără nici un fel de organizare. Și cu toate că nu se produsese o diferențiere socială, printr-o acumulare de bunuri, se conturează totuși o diferențiere prin rolul pe care-l aveau anumite familii și indivizi în conducerea treburilor obștești și religioase, fapt care este bine subliniat atunci când sint cercetate necropolele unde se poate observa ușor cum mormintele bogate sint plasate într-un loc anume, oarecum separat de celelalte la care inventarul se reduce doar la vasul de ofrandă. Ori, a admite că importanța era mărită și subliniată prin concentrarea locuințelor lor în cadrul nucleului central bine fortificat și cu un aspect edilitar deosebit, nu este o exagerare. Dealtfel, în sprijinul ipotezei formulate de noi pot fi aduse numeroase argumente obținute prin cercetarea amplă a unor mari stațiuni ca Minăstioara sau Cindești, cit și prin cercetarea necropolei adiacente de la Cindești. Toate aceste date ne dau posibilitatea de a surprinde și de a întrezări principalele forme de manifestare ale vieții materiale ale unei comunități tribale monteorene și ale complexei sale structuri interne, în care deși nu apare pregnant diferențierea socială, se conturează totuși noile forme de departajare ale unor familii și indivizi cu un anumit rol în conducerea treburilor obștești.

Oprindu-ne cu insistență asupra unor aspecte care ne relevă viața și organizarea internă a comunităților tribale monteorene, nu înseamnă că am dat o valoare exagerată datelor obținute prin cercetările de până acum. În același timp nu credem că le putem omite, cu atât mai mult cu cât în cazul unor cercetări de mare amploare se detașează pregnant și sint confirmate și de observațiile făcute asupra celor 260 de obiective semnalate în prezent. Iată de ce am socotit necesar să subliniem în primul rând că folosirea unor procedee mai simple sau complexe de fortificare a așezărilor este nu numai în legătură dar aceasta decurge din însăși modul de viață și implicit de organizarea internă a comunităților tribale monteorene. Nu înseamnă însă că nu au existat și alte cauze care au obligat și au determinat pe monteoreni să-și fortifice sau să amplifice sistemele defensive folosite deja mai înainte. În acest sens ar fi greșit să nu avem în vedere și faptul că puteau exista anumite momente care să-i oblige pe cei ce locuiau într-o anumită zonă a mării arii de dispersiune monteoreană să ia măsuri de apărare sau chiar să părăsească pentru un timp teritoriul respectiv⁵⁰. Și din acest motiv, se impune să revenim asupra unor ipoteze formulate cu privire la unele din cauzele care au determinat fortificarea așezărilor monteorene. Astfel, referindu-se la sistemul defensiv al stațiunii eponime, Ion Nestor considera că săparea șanțului de apărare la sfârșitul fazei Ia a fost determinat de unele evenimente, unele închețări între comunitățile tribale sau eventual de pătrunderea altor grupe de populație în aria de dispersiune monteoreană. În sprijinul acestei ipoteze se sublinia printre altele faptul că spre deosebire de fazele anterioare, cei ieșiți din viață sint acum înhumați în imediata apropiere a locuințelor, fapt care nu putea fi cauzat decît de un pericol iminent⁵¹. Firește, observațiile făcute de Ion Nestor la Sărata Monteoru nu pot fi contestate întrucît ele reflectă o realitate obiectivă. De asemenea, referindu-ne la fortificarea așezării de la Bogdănești survenită deabia la începutul fazei Ic₂, deși ea fusese întemeiată în faza Ic₃, considerăm că era posibil ca monteoreni să fi luat unele măsuri de apărare datorită faptului că în imediata lor apropiere se constituiseră grupurile compacte de comunități tribale, Costișa⁵². Această ipoteză devinea și mai verosimilă datorită observațiilor lui Gh. Bichir potrivit cărora sistemul defensiv al așezării de la Mindrișca a fost amplificat la începutul fazei Ic₂ prin săparea celui de al doilea șanț de apărare. În sfîrșit, mai recent, Al. Oancea, considera inițial că fortificarea unor așezări Monteoru din Moldova în faza Ic₂ nu putea fi datorată constituirii grupului cultural Costișa, întrucît deja din faza Ic₃ existau obiective fortificate⁵³. Ulterior, au fost făcute noi precizări în sensul că purtătorii culturii Monteoru au părăsit teritoriul corespunzător zonelor colinare ale Moldovei, de exemplu, datorită imixtiunii insistente și repetate și apoi masive a unor elemente răsăritene care au obligat pe monteoreni începînd din faza Ic₂ să-și restrîngă treptat aria de dispersiune și chiar să le cedeze unele așezări. Mai mult chiar decît atît se considera că concomitent cu dislocarea monteorenilor și împingerea lor către zonele cele mai ferite ale Carpaților răsăriteni, avea loc constituirea unei culturi de tip nou, Racovițeni-Petrișoru, avînd la bază elemente de tip Catacombe, Srubî, Sabinovca, etc.⁵⁴. Iată așadar, că s-au formulat mai multe ipoteze referitoare la cauzele „de ordin

⁵⁰ Vezi mai sus nota 22.

⁵¹ Pentru alte precizări, vezi nota 2.

⁵² M. Florescu, *ArhMold.*, IV, 1966, p. 107—113; VII, 1972, p. 57—101.

⁵³ Al. Oancea și V. Drîmbocianu, *SCIVA*, 28, 1977, 2, p. 307—330; idem, *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 183—186.

⁵⁴ Al. Oancea, *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 185—186. Pentru a sublinia „eroarea” care o facem, atribuind fortificarea unor așezări monteorene eventualei pericol pe care l-ar fi reprezentat purtătorii culturii Costișa și nu imixtiunii elementelor răsăritene, autorul atrage atenția că nu am ținut seamă de unele descoperiri ca de exemplu toporul de la Osăbiți (tipic răsăritean). Este ciudat însă că Al. Oancea, nu cunoaște

că deja cu aproape 2 decenii în urmă (vezi *ArhMold.*, IV, 1966, p. 107—113), formulam ipoteza potrivit căreia în zona dintre Siret și Prut se va fi constituit un grup local avînd la bază printre altele și elemente răsăritene. Ținînd însă seama de faptul că acesta nu avea un potențial economic și uman similar comunităților Costișa, ar fi fost neverosimil să admitem că părăsirea de către purtătorii acestei culturi a unei zone relativ mari s-ar fi datorat unor grupuri răsăritate și mai puțin organizate decît acelea Costișa. Este de asemenea ciudat și faptul că autorul nu a ținut seamă de unele observații ale noastre referitoare la necropola de la Cindești. În acest sens, am insistat asupra faptului că grupul de morminte cu colton precum și unele podoabe din bronz sau cochilii sint

extern” - pătrundere a unor populații străine, care au determinat fortificarea unor așezări montene. Din acest motiv, este necesar să revenim asupra unor date care pot să confirme sau să infirme ipotezele menționate mai sus. Astfel, reamintim că dacă se urmărește dispersiunea teritorială a așezărilor Monteoru din Moldova se constată că la sfârșitul fazei I_{C2} , a fost părăsit nu numai teritoriul corespunzător zonelor colinare unde Al. Oancea a presupus că s-ar fi produs o imixtiune masivă de elemente răsăritene⁵⁵, ci și zona depresionară Onești, mult mai ferită și care nu era în calea noilor veniți. Concomitent, este părăsită aproape total și zona situată de o parte și de alta a Bistriței, care de asemenea, nu era în calea celor ce se infiltrau din răsărit, întrucât, aceștia căutau să se stabilească mai ales în regiunile situate în sud-estul spațiului carpato-dunărean, așa cum de altfel ne-o dovedesc descoperiri mai vechi și mai noi care atestă prezența lor aici (nu însă atât de masivă cum crede Al. Oancea)⁵⁶. În legătură cu această problemă, trebuie să mai avem în vedere și alte observații. Astfel, datorită cercetărilor de teren efectuate în zona dintre Siret și Prut au fost semnalate urmele sporadice ale unor așezări locuite de grupuri restrinse de populație. Din materialul arheologic cules cu prilejul cercetărilor de suprafață se detașează în ceea ce privește ceramica, câteva elemente deosebit de interesante. În acest sens, se remarcă prezența unor fragmente tipice ca pastă și decor fazelor I_{C3} - I_{C2} - IIa , alături de fragmente decorate cu motive „inspirate” după acelea montene. Împreună cu acestea, s-au identificat fragmente care prin pastă și decor atestă continuarea în forme evaluate a repertoriului ceramic specific culturii bronzului din Moldova (Foltești II). În sfârșit, au mai fost semnalate și câteva fragmente ceramice care sînt asemănătoare acelor caracteristice culturii Catacombe⁵⁷. În aceeași ordine de idei, mai menționăm că tot în zona respectivă au fost descoperite și unele piese din metal sau piatră (topoare și „sceptre”), specifice centrelor metalurgice răsăritene⁵⁸. Cu toate că aici, nu au fost făcute săpături în așezările semnalate, în vederea obținerii unor date concludente (cu excepția unui mic sondaj la Vinători)⁵⁹, putem totuși presupune că din fondul local, în bronzul timpuriu a început să se închege unele mici comunități tribale cu o cultură proprie influențată (mai ales în ceea ce privește ceramica de aceea monteneană) și mai puțin de elementele răsăritene cu care au venit în contact. Cu un alt prilej, am presupus chiar că aceste grupuri locale vor fi contribuit la stabilirea unor contacte mai strînse între grupurile răsăritene și purtătorii culturii Monteoru⁶⁰. Prin urmare, chiar și în această zonă a Moldovei (dintre Siret și Prut) nu poate fi vorba de o imixtiune masivă (chiar dacă ea a existat totuși), în perioada corespunzătoare fazei I_{C2} , întrucât, aici deja se înfiripase o cultură locală și care în mod inevitabil crea o barieră între cei ce încercau să se infiltreze dinspre răsărit și marile comunități tribale Monteoru. Ținînd seama de toate aceste date, ar fi un fapt de-a dreptul desuet să admitem că firavele grupuri locale înfiripate în vecinătatea ariei montene, cit și unele elemente răsăritene care încercau să pătrundă adînc în interiorul spațiului carpato-dunărean, puteau constitui pentru purtătorii culturii Monteoru un pericol atât de mare încît aceștia să fie obligați să părăsească unele teritorii⁶¹. Dimpotrivă, grupul Costișa, cu un potențial economic uman similar celui montenean, care își întemeiască așezări mari, fortificate, menite să fie locuite timp îndelungat, puteau constitui pentru cei din imediata lor vecinătate, un eventual pericol. Așa s-ar explica poate mai bine, mai logic, de ce unele așezări situate în imediata apropiere a spațiului de dispersiune a grupului Costișa să fie fortificate (Bogdănești - faza I_{C2}), sau să li se amplifice sistemul defensiv, cum este cazul la Mindrișca, unde apărarea a fost intensificată prin adăugarea celui de al doilea șanț, săpat la începutul fazei I_{C2} . De asemenea, dacă mai avem în vedere că obiectivele menționate se găsesc în zonele ce vor fi părăsite la sfârșitul fazei I_{C2} (depresiunea Onești și regiunea cu lunci inundabile ale Siretului), devine verosimil faptul că în momentul cînd grupul Costișa și-a întemeiat așezări mari, menite să fie locuite mult timp, el a constituit în mod inevitabil un pericol pentru comunitățile tribale Monteoru, situate în imediata vecinătate a acestuia. De altfel, nici nu ar putea fi explicat logic, efortul depus de purtătorii Monteoru de a-și întări unele așezări (pe care le socoteau mai vulnerabile) tocmai în zonele ce urmau să le părăsească peste puțin timp, definitiv (cu excepția doar a citorva locuite pînă la sfârșitul fazei Ia). Firește, nu avem nici o dovadă că au existat înclînări între grupele Costișa și Monteoru, dar faptul că teritoriul situat de o parte și de alta a Bistriței (acolo unde se masau așezările Costișa) a fost ocupat efectiv de purtătorii Monteoru, ne îndreptățește să presupunem că devenise necesară excluderea din vecinătatea lor a comunităților tribale Costișa. Și este semnificativ în acest sens faptul că în multe cazuri pe locul unde existaseră așezări mari Costișa, purtătorii Monteoru și-au întemeiat altele noi, ce vor dura pînă la sfârșitul fazei Ia (un exemplu concludent ni-l oferă chiar obiectivul de la Costișa)⁶². Așadar, ținînd seama de toate datele expuse mai

tipice culturilor răsăritene și că aceste elemente dovedesc unele infiltrații în aria monteneană (vezi *Carpica*, X, 1978, p. 97-122).

⁵⁵ Vezi observațiile de la nota anterioară.

⁵⁶ Ni se pare neverosimil ca unele comunități tribale de tip Monteoru să cedeze noilor veniți propriile lor așezări și să se stabilească în imediata lor apropiere ?!. Pentru a se admite o asemenea ipoteză ar fi trebuit să se prezinte noile așezări cu integritate lor inventar și care să fie tipice purtătorilor culturilor Catacombe, Sribi, Sabatinovca etc., ori din acest punct de vedere argumentele aduse de Al. Oancea în sprijinul aserțiunilor sale sînt neconvingătoare.

⁵⁷ Cf. unor observații făcute de noi și consemnate în lucrarea *Bronzul mijlociu în Moldova* (ms.).

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Săpăturile au fost efectuate de noi împreună cu M. Nicu de la Muzeul din Tecuci. Urmează să fie publicate în curînd.

⁶⁰ În legătură cu formarea unui grup local în vecinătatea ariei Monteoru vezi nota 6 precum și unele precizări în *Carpica*, X, 1978, p. 98-122.

⁶¹ Cf. unor observații consemnate de noi, vezi nota 57.

⁶² Cf. precizărilor lui Al. Vulpe, vezi notele 25-27.

sus, nu este greșit să admitem că pentru preîntâmpinarea eventualului pericol survenit la un moment dat în preajma unor zone din cadrul mării arii de dispersiune a culturii Monteoru, a fost necesară fortificarea așezărilor din regiunile socotite mai vulnerabile. Aceste „evenimente” cu caracter oarecum local nu puteau însă să declanșeze o reacție atât de profundă încât să determine fortificarea simultană a tuturor așezărilor aparținând purtătorilor culturii Monteoru (de pe întreg spațiul său de dispersiune).

În ceea ce privește datele consemnate de către I. Nestor, referitoare la întărirea apărării stațiunii de la Sărata Monteoru, prin săparea șanțului de fortificație în faza Ia, credem că acestea trebuie analizate în contextul evenimentelor desfășurate în etapa finală a perioadei mijlocii a epocii bronzului, evenimente cu implicații adinci care au determinat nu numai regrouparea teritorială către sfârșitul epocii respective ci și adoptarea unor noi forme de organizare internă a comunităților tribale. În acest sens se constată în primul rând prezența în inventarul așezărilor și necropolelor Monteoru, începând cu faza IIa, a numeroase piese din metal provenind din centrele metalurgice vestice, ca urmare a schimbului intens stabilit de purtătorii Monteoru, direct, sau prin intermediul mai ales a grupului Wietenberg. Cu același prilej au pătruns în aria Monteoru și unele elemente specifice civilizației miceniene, preluate și vehiculate mai de departe de către purtătorii culturilor situate de o parte și de alta a bazinului Dunării mijlocii și a regiunilor ei aferente, prelucrate apoi de către comunitățile monteorene într-o manieră proprie⁶³. Dar, concomitent se constată că la începutul fazei IIa (mai ales) apar și elemente răsăritene (piese din metal, podoabe etc.). În legătură însă cu prezența elementelor răsăritene este necesar să facem unele precizări, cu atât mai mult cu cât influența lor este atât de exagerată încât se consideră că aportul acestora subliniat de stabilirea lor efectivă în unele zone ale spațiului carpato-dunărean va fi determinat mutații demografice și alungarea populației locale către zonele ferite ale Subcarpaților⁶⁴. În acest sens, trebuie să reamintim că în cursul fazei I_{C3}, fuseseră semnalate numeroase prototipuri de piese din metal, vehiculate de către purtătorii culturii Catacombe, din centrele răsăritene până în aria Monteoru⁶⁵. Tot acum sînt prezente mai ales în inventarul mormintelor din faza I_{C3}, numeroase podoabe din cochilii, os, etc. lucrate după modelele folosite de către purtătorii culturilor răsăritene. În sfârșit, trebuie să mai adăugăm că tot în faza I_{C3}, s-au semnalat relativ numeroase morminte cu coton caracteristice de asemenea grupurilor răsăritene⁶⁶. Toate acestea însă nu vor influența evoluția ulterioară a culturii Monteoru. Dimpotrivă, se va constata că începând cu faza I_{C2}, elementele enumerate mai sus, vor fi eliminate și înlocuite cu altele locale sau de proveniență vestică (avem aici în vedere mai ales topoarele cu creastă, inelele de buclă din bronz și aur, etc.)⁶⁷. În cursul fazei Ia, elementele răsăritene sînt cu totul nesemnificative în comparație cu acelea provenite din alte centre. În schimb, la începutul fazei IIa și mai ales IIb, reapar în inventarul așezărilor și mormintelor, unele categorii de unelte (cosoare cu lama lată, unelte din os), podoabe lucrate din cochilii, anulete din colți de mistreț etc., unele forme ceramice (de obicei borcane lucrate din pastă grosolană decorate cu striuri sau cu briu crestă cu sfoara) caracteristice după cum se știe grupului Srubi. Este de asemenea foarte important să subliniem aici că toate elementele menționate mai sus au fost semnalate în inventarul centrelor tribale, indiferent de zona geografică în care ele s-au constituit la sfârșitul fazei I_{C2} sau definitive în faza Ia. Astfel, fie că ne referim la obiectivele de la Măgura-Luizi, Adjud, Poiana, Terchești, Cindești, Minăstioara, Sărata Monteoru, etc. ele vor fi prezente în toate categoriile de inventar (din fazele IIa-IIb), fără a-l modifica structural (trăsăturile lui, esențiale — rămînînd acelea definitive la sfârșitul fazei I_{C2}). Am insistat asupra acestor date intrucît în ultima vreme se încearcă să se pună în prim plan ipoteza potrivit căreia infiltrarea și apoi stabilirea noilor veniți în zonele situate la periferia ariei monteorene (respectiv regiunile de N—E a Munteniei și de S—E a Moldovei) vor imprima o coloratură aparte culturii materiale și se va constitui într-un grup de sine stătător denumit Racovițeni-Petrișoru, cultură în cimpuri de gropi ? ! (ce se va întinde și în Transilvania) și în sfârșit grupul Sihleanu (ce va contribui la formarea culturii Babadag) cunoscut după cum se știe după cele câteva fragmente găsite într-o groapă de nisip împreună cu altele din epoci diferite ? !⁶⁸.

⁶³ Pentru unele observații vezi în *Carpica*, XI, 1979, p. 130—133.

⁶⁴ Vezi mai sus notele 53—54.

⁶⁵ Ținînd seama de caracteristicile grupului de morminte cu coton, precum și de piesele la care ne-am referit, presupunem că n-ar fi exclus ca eventual să fi fost adus în aria Monteoru un mic grup, cunoscut al prelucrării metalelor, topit apoi în marea masă a populației locale (vezi *Carpica*, X, 1978, p. 98—122).

⁶⁶ *Idem*.

⁶⁷ Preponderența acestor piese atât de bine cunoscute și studiate în ultima vreme este evidentă în inventarul tuturor așezărilor și necropolelor Monteoru cercetate pînă acum.

⁶⁸ Pentru unele observații referitoare la grupurile amintite cit și la fragilitatea ipotezelor formulate, vezi Mariana Florescu și Adrian Florescu, în AMM, IV (sub tipar). În acest sens, menționăm că analizînd resturile de locuire aparținînd culturii Noua de la Cindești scoteam în evidență unele erori făcute cu privire la încastrarea grupului Racovițeni. De asemenea noțiunea de „cimpuri de gropi” a fost introdusă

după opinia noastră doar pe baza materialului rezultat din săparea unei mici porțiuni a zonei marginale a stațiunii de la Cirlomănești unde într-adevăr au fost semnalate gropile cu resturi menajere. O situație similară a fost consemnată și la Cindești, unde zona marginală a celei de a doua cetăți a fost folosită aproape în exclusivitate pentru depozitarea resturilor menajere, fapt de altfel explicabil dacă ținem seama că interspațiul dintre locuințe era foarte redus. Avînd în vedere observațiile de la Cindești, ne-am permis să atragem atenția că noțiunea de „cimpuri de gropi” nu se bazează pe cercetarea exhaustivă a unei așezări și nu poate corespunde realității. În ceea ce privește încercarea lui N. Harluche de a introduce în literatura de specialitate noțiunea de aspect „Sihleanu” și preluată de către M. Brudiu (*SCIVA*, 4, 1981, p. 529—531), ne-am permis să subliniem faptul că fără a cunoaște trăsăturile esențiale, definitorii (tip de așezare, inventar etc.) nu poate fi acceptată denumirea de „grup” sau „aspect cultural”. Tot în legătură cu acesta, ne-am permis să atragem atenția că formele și motivele decorative ale ceramicii descoperită la Sihleanu se întîlnesc și la Simonești (Transilvania) precum și

Tot în această ordine de idei, mai trebuie să insistăm și asupra faptului că cercetările efectuate în unele mari obiective ca de exemplu : Cindești, Minăstioara, Terchești, atestă prezența unor așezări bogate cu cite 2—3 niveluri de locuire în care se găsesse numeroase piese din bronz sau aur (unelte, podoabe, etc.), numeroase vase în inventarul mormintelor și în așezare. Locuințele sînt solide, mari, chiar și cu unele decorații interioare, locurile de cult sînt ingenios amenajate și în general se observă o oarecare grijă pentru aspectul edilitar al așezării, cum este cazul la Cindești unde s-au identificat aleile pietruite dintre locuințe. Am menționat aceste descoperiri, întrucît ele dovedesc că intervalul de timp în care s-a desfășurat evoluția fazelor IIa—IIb corespunde (în întreaga sa arie) unei perioade de stabilitate, de relativă liniște și de bunăstare, ceea ce nu s-ar fi putut constata în cazul în care la periferia spațiului de dispersiune monteorean (eventual chiar pe teritoriul său) s-ar fi petrecut mutații demografice cu implicații etnice ca urmare a stabilirii aici a grupurilor Catacombe, Srubi, Sabatinovca etc. Ni se pare deci că este exagerată aserțiunea potrivit căreia majoritatea comunităților tribale monteorene au fost obligate să se retragă către zonele ferite ale Subcarpaților răsăriteni (unele din ele cu resurse limitate pentru a asigura hrana unei populații numeroase). Tot atît de neverosimilă ni se pare și afirmația că în unele cazuri așezări locuite de către purtătorii Monteoru timp îndelungat, vor fi fost cedate noilor veniți, iar ei își vor fi întemeiat altele în imediata lor apropiere (fără să se țină seama că conviețuirea a două grupuri de populație diferită cu o orientare preferențială către o anumită activitate economică, este aproape imposibilă în condițiile specifice epocii respective). Firește, atrăgînd atenția cu insistență asupra acestor probleme, pentru a căror rezolvare s-au formulat după părerea noastră ipoteze foarte „fragile” și ale căror premise nu rezistă la o analiză nici de *jure* nici de *facto*, nu înseamnă a nega total ecoul produs de infiltrarea în spațiul carpto-dunărean la sfîrșitul bronzului mijlociu a elementelor răsăritene. Într-adevăr, ele au grăbit aici declanșarea unui fenomen cu implicații foarte adînci al cărui rezultat a fost regrouparea teritorială și unificarea culturală ca urmare a anihilării micilor diferențieri etnice ce mai puteau exista datorită probabil a compartimentării foarte riguroase a spațiului din cadrul culturilor bronzului mijlociu, așa cum de altfel a fost demonstrat de către A. C. Florescu cu prilejul analizei trăsăturilor esențiale ale culturii Noua (de la sfîrșitul bronzului tîrziu)⁶⁹. Menționînd aceste date, nu s-a încercat o îndepărtare de la problema care ne preocupă aici (aceea a sistemului de fortificație), ci pentru a căuta să găsim o explicație veridică a faptului că la sfîrșitul fazei Ia au putut interveni evenimente care să oblige unele comunități tribale monteorene să ia măsuri în vederea preîntîmpinării unui eventual pericol⁷⁰. Prin urmare, fortificarea stațiunii eponime și probabil întărirea apărării sectorului de N-V al așezării de la Minăstioara, în faza Ia, au fost determinate de primele infiltrări estice în zonele situate la periferia ariei Monteoru⁷¹. Ca și în cazul analizat anterior, referitor la fortificarea obiectivelor situate în vecinătatea grupului Costișa, acum datorită instabilității create în regiunea de S-E a ariei Monteoru, a devenit necesară amplificarea sistemului defensiv al unor centre tribale mai importante. Firește, sînt greu de deslușit cauzele și de sesizat evenimentele desfășurate în vremea respectivă, evenimente ce au determinat comunitățile tribale să ia unele măsuri de întărire a apărării așezărilor lor (mai ales a celor locuite de ei timp îndelungat). Cu toate acestea, diversele descoperiri prezentate mai sus dezvăluie că protejarea simplă sau complexă a centrelor tribale era determinată de modul de viață reflectat în organizarea internă a fiecărei așezări și a întregului grup de comunități tribale specifice culturii Monteoru. Așadar, unele observații referitoare la sistemul de fortificație al așezărilor Monteoru din Moldova și formularea unor noi ipoteze cu privire la cauzele care au determinat însăși amenajarea sau amplificarea elementelor sale constitutive se impune a fi făcută pentru a împlini cunoașterea culturii materiale și a celor ce au creat-o de-a lungul întregii etape corespunzătoare bronzului mijlociu din spațiul carpto-dunărean.

QUELQUES DONNÉES CONCERNANT LA CONNAISSANCE DU SYSTÈME DE FORTIFICATION DES ÉTABLISSEMENTS MONTEORU DE LA MOLDAVIE

(RÉSUMÉ)

Les recherches archéologiques intenses pratiquées dans les établissements de Monteoru de Moldavie ont accordé, entre autres, une attention particulière à leur système de défense. Les premières observations ont été mises en évidence par les fouilles pratiquées à Sărata Monteoru. Il faut aussi

la Corlăteni, Trusești, Lichitșeni, Gîrbovă și Cindești în plină arie Noua sau în mediul Coslogeni așa cum observa și S. Morintz (unele precizări au fost consemnate de noi și în volumul dedicat memoriei prof. N. Gostar, Iași, 1983).

⁶⁹ Referindu-se la implicațiile pe care le-a avut pătrunderea în spațiul carpto-dunărean a elementelor răsăritene, autorul a avut în vedere că acestea se făceau ecoul unor mișcări de populație ce a cuprins un teritoriu foarte vast, care inevitabil au determinat o reacție în lanț și au grăbit procesul de restructurare convergentă a culturilor bronzului mijlociu și avînd drept consecință crearea unei culturi unitare. Desigur, că în cadrul acestei noi culturi pot fi sesizate aspecte regionale

în care elementele vechilor culturi sînt preponderente sau mai estompate în funcție de anumite condiții date (vezi A. C. Florescu, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 49—110; idem, *Dacia*, N.S., XI, p. 49—83). Nu putem de asemenea trece cu vederea faptul că făcînd o analiză minuțioasă a culturii Coslogeni, S. Morintz sublinia că prin trăsăturile ei fundamentale, ea trebuie să fie inclusă într-un complex unitar — Noua-Coslogeni —, dar în același timp el scotea în evidență și caracteristicile sale particulare.

⁷⁰ Vezi mai sus nota 2.

⁷¹ Vezi notele 11—12 și precizările din text.

noter que I. Nestor a relevé des éléments complexes du système de défense de Monteoru (le mur, le fossé etc.).

En général le système de fortification rencontré dans la civilisation de Monteoru de Moldavie a comme élément de base un fossé au profil en forme d'entonnoir, dont le tracé est déterminé par la configuration du terrain.

Le plus souvent à quelques rares exceptions (les collines de Toutova par exemple), les établissements sont situés sur les hauteurs dominant les alentours, souvent sur des éperons de terrasses dont trois côtés se continuent par des pentes parfois assez abruptes. C'est sur le quatrième côté, dont le relief habituellement très doux facilitait l'accès à l'établissement, que se rencontrent les travaux de fortification dont il s'agit.

La variante la plus simple connue jusqu'à ce jour est celle que l'on rencontre à Minăstioara, Mîndrișca et Bogdănești au cours de la phase Monteoru I_{c3} et I_{c2}.

Elle consiste d'un fossé, qui coupe transversalement la pente la plus accessible menant à l'établissement. Au commencement de la phase I_{c2}, quelques stations ont été fortifiées non pas seulement par un fossé, mais, au contraire, on a ajouté un ou deux fossés. Ainsi, les établissements de Mîndrișca et Costișa ont un système plus complexe constitué par deux et trois fossés. Mais le caractère des fortifications des stations Monteoru ne devient plus complexe que dans le cas où celles-ci sont habitées plus longtemps, respectivement du commencement de la phase I_{c3}, jusqu'à la fin de la phase IIb. On a ainsi constaté l'aménagement du mur adjacent du fossé et d'un grand fossé, au côté Nord de la citadelle, comme, par exemple, à Minăstioara, d'un grand fossé à Cîndești, du vallum adjacent du fossé à Bradu et Răcățiu, etc. Malheureusement, à l'heure actuelle il est impossible de préciser, pour toutes les étapes d'évolution de la culture Monteoru, le système de défense caractéristique, vu que les particularités de chaque zone de l'aire de diffusion (de la culture Monteoru) ont imposé l'adoption des variantes simples ou complexes (du système de défense).

Les circonstances qui ont amené la fortification des établissements de Monteoru constituent un problème que l'état actuel des recherches ne permet pas d'éclaircir de façon définitive.

Il est peu possible que la fortification ait été déterminée exclusivement par des luttes intertribales, ou contre des populations étrangères, mais, au contraire, elle reflète la structure interne des communautés tribales de Monteoru.

LÉGENDES DES FIGURES

Fig. 1. — Minăstioara. La citadelle et le tracé approximatif du fossé de défense.

Fig. 2. — Minăstioara. Les aménagements en terrasse. Reconstitution.

Fig. 3. — Minăstioara. Coupe du fossé de défense (1/20).

Fig. 4. — Minăstioara-Fîlonești. Les deux fossés de défense (A : néolithique; B. bronze — culture de Monteoru) et le mur adjacent du fossé de défense de l'établissement de Monteoru (C) (1/50).

Fig. 5. — Mănăstioara. Le talus du fossé de défense (zone de N—O de la citadelle) (1/50).

Fig. 6. — Mîndrișca. Plan de la citadelle et le tracé des fossés de défense.

Fig. 7. — Mîndrișca. Le fossé de défense (A); Les deux fossés de défense — Foltești II et Monteoru de Bogdănești (B) (1/50).

Fig. 8. — Bogdănești. Plan de la citadelle et le tracé du fossé de défense.

Fig. 9. — Costișa. Plan de la citadelle et le tracé des fossés de défense.

Fig. 10. — Les établissements Monteoru situés dans les zones de Trotuș et Putna (A) et de Milcov et Rîmnice (B).

IMPORTANTE DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN PERIOADA DE FORMARE A POPORULUI ROMÂN ÎN AȘEZAREA DE LA IĂȘI—NICOLINA

ION IONIȚĂ

Situată la limita contactului dintre Podișul Central Moldovenesc, la sud, și Cîmpia Moldovei (Jijiei), la nord, valea pîriului Nicolina a fost dintotdeauna o cale directă de legătură între cele două regiuni, fapt ce a determinat o intensă locuire a ei din antichitate. Caracteristicile de relief și de climă ale văii Nicolina, deosebit de favorabile așezărilor umane și diferitelor activități economice, au fost permanent valorificate de om de-a lungul istoriei. Prin poziția geografică a așezărilor, locuitorii de aici au putut beneficia de posibilitățile oferite atât de regiunea platoului mai înalt, de la sud, cît și de zona de silvostepă, de la nord. Ei au avut la îndemînă bogate resurse de apă, loturi foarte bune pentru practicarea agriculturii, terenuri întinse pentru pășunat și, de asemenea, mari suprafețe de păduri, care au constituit zone largi de vînătoare și totodată rezerve îndestulătoare de material lemnos folosit la construcții și pentru foc.

Lucrările arheologice de teren întreprinse în bazinul pîriului Nicolina, la sud de Iași, desfășurate pe șantierele de la Hlinea (1952—1954, 1964) ² și Lunca Ciurei (1954) ³, ca și cercetările de suprafață în zonă ⁴, au stabilit că locuirea din a doua epocă a fierului (secolele III—II î.e.n.) și din secolele VIII—XVIII a fost deosebit de intensă. De asemenea, prin aceleași cercetări au fost semnalate și alte resturi de locuire din paleolitic, neolitic, epoca bronzului, prima epocă a fierului și secolul IV e.n.

În perioada 1975—1978 au fost efectuate ample săpături de salvare în marginea de sud a orașului Iași (cartierul Nicolina), în zona în care se construiește Combinatul de utilaj gren, prin care au fost descoperite numeroase complexe arheologice din secolele IV—VI e.n., între care 32 locuințe (17 adîncite în sol și 15 construite la suprafață), 4 vetre din piatră și lut, 2 cuptoare din piatră, 23 gropi cu resturi menajere și 5 ateliere de olărie ⁵.

Așezarea era situată pe marginea terasei inferioare a pîriului Nicolina și se întindea pe o distanță de circa 1600 m, fiind împărțită în mod natural, în trei sectoare, prin două mici ravenări (sectorul A la nord, sectorul B la sud și sectorul C în centru). Întrucît dezvelirea în întregime a așezării nu era posibilă, s-a recurs la cercetarea parțială a fiecăruia din cele trei sectoare. În sectoarele B și C (de la sud și din centru) au fost executate secțiuni perpendiculare pe marginea terasei, la distanță de 1 m, care au tăiat de-a latul întreaga așezare. Numai secțiunile săpate în sectorul A (de nord) au fost la distanțe mai mari, de circa 18—20 m (fig. 1).

Cele 32 de locuințe aparțin de două categorii distincte. Din prima categorie fac parte locuințele adîncite în sol (bordeie și semibordeie), iar din cea de a doua locuințele construite la suprafața solului. În cuprinsul ambelor categorii de locuințe se pot remarca deosebiri evidente în ceea ce privește orientarea, suprafața și dotarea cu vetre sau cuptoare pentru foc. De asemenea, la locuințele îngropate în sol pot fi sesizate diferențieri și în ceea ce privește adîncimea pînă la care au fost îngropate, iar la locuințele de suprafață modul în care spațiul lor a fost compartimentat (una sau două încăperi).

¹ C. Papp, *Contribution à la bryogéographie des environs de Jassy, Annales Scientifiques de l'Université de Jassy*, 16, 1930—1931, p. 555—561; idem, *Contribuțiuni geobotanice asupra văii pîriului Nicolina, Buletinul Societății române de geografie*, 53, 1934, p. 317—334.

² M. Petrescu-Dimbovița și colab., *Șantierul Hlinea-Iași, SCIV*, 4, 1953, 1—2, p. 312—334; 5, 1954, 1—2, p. 233—246; 6, 1955, 3—4, p. 687—701; Stela Cheptea, *Săpăturile de la Hlinea-Iași din anul 1964, Cercetări*, 1970, p. 77—90.

³ M. Petrescu-Dimbovița și colab., *Șantierul arheologic Trusești, IV — Lunca Ciurei, SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 183—187.

⁴ *Ibidem*, 4, 1953, 1—2, p. 312; 5, 1954, 1—2, p. 233, 246; N. Zaharia, *Recunoașteri arheologice executate de colectivul*

Muzeului de Antichități din Iași, în anul 1953, în cuprinsul Moldovei, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 292; idem, *Cercetările de suprafață efectuate în Moldova în cursul anului 1954, SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 898, 899, 903, 904; N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița și Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi, SCȘ Iași*, 7, 1956, 2, p. 36—40; idem, *Așezări din Moldova, De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea, București*, 1970, p. 174—179, 195—196, 202—206.

⁵ De asemenea, în aceeași zonă au mai fost semnalate 5 locuințe neolitice aparținînd culturii Cucuteni (faza A), 7 morminte (de incinerare și de înhumare) izolate din diferite perioade, precum și resturi sporadice de locuire din epoca bronzului și din prima epocă a fierului.

Folosind datele referitoare la cele 17 locuințe îngropate în sol, conform criteriilor deja menționate, s-a alcătuit tabelul 1, în care pot fi sesizate trei variante :

Varianta 1 cuprinde șapte locuințe ($A_5, B_4, B_5, B_6, C_1, C_2, C_{10}$)⁶ orientate cu fața spre est. Adîncimea lor este în general mai mică, ajungînd pînă la 0,60 m (fig. 2, a). Suprafața celor mai multe dintre ele este destul de redusă (5–6,40 m²). Nici una nu are vatră sau cuptor pentru foc. Numai în locuința C_{10} au fost observate urme de arsură pe podea.

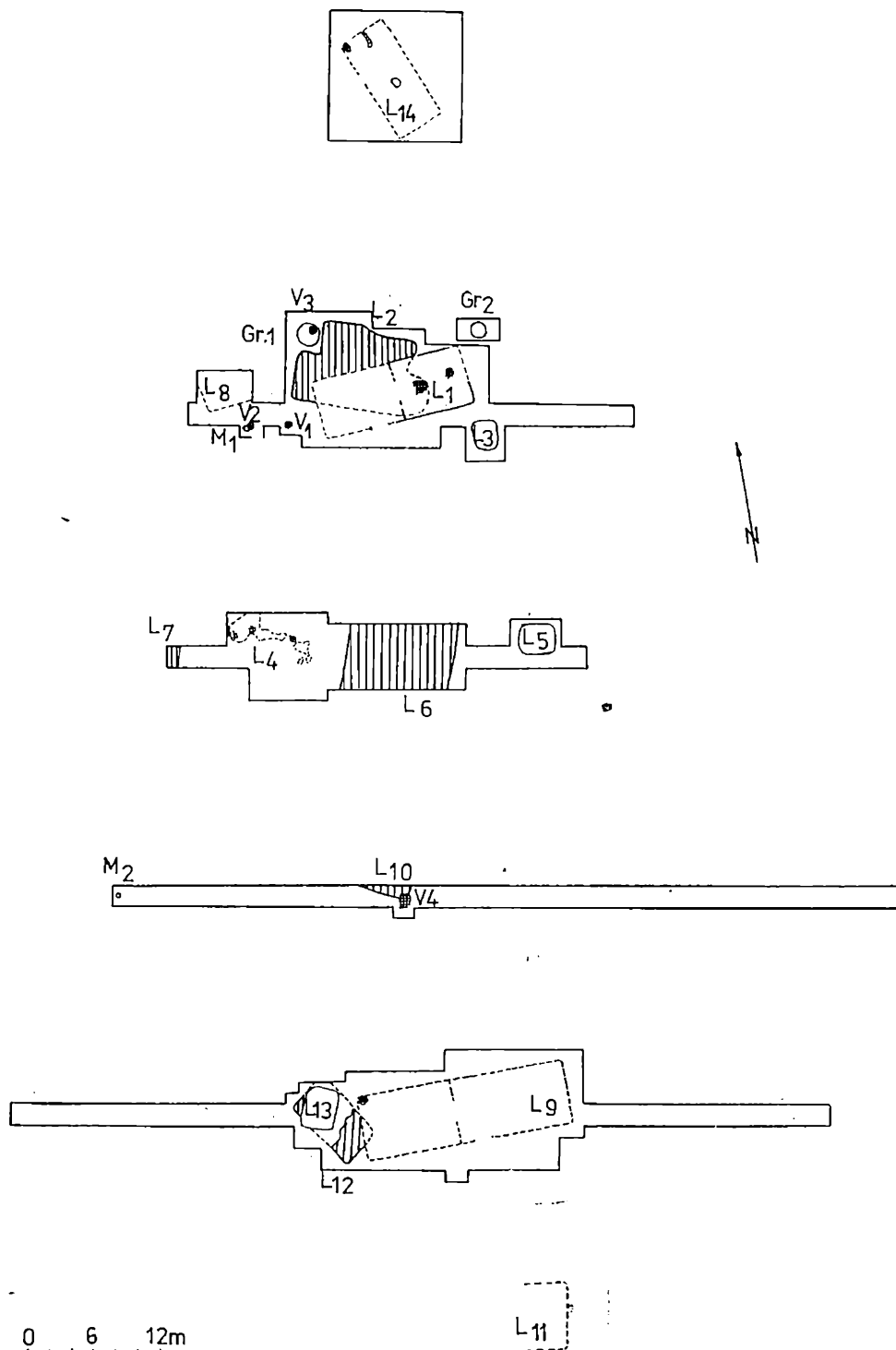

Fig. 1. — Planul săpăturilor din sectorul A : L — locuințe (cele hașurate aparțin culturii Cucuteni); V — vatră; Gr — groapă; M — mormînt.

⁶ Literele mari indică sectorul de așezare, iar cifrele reprezintă numerele locuințelor.

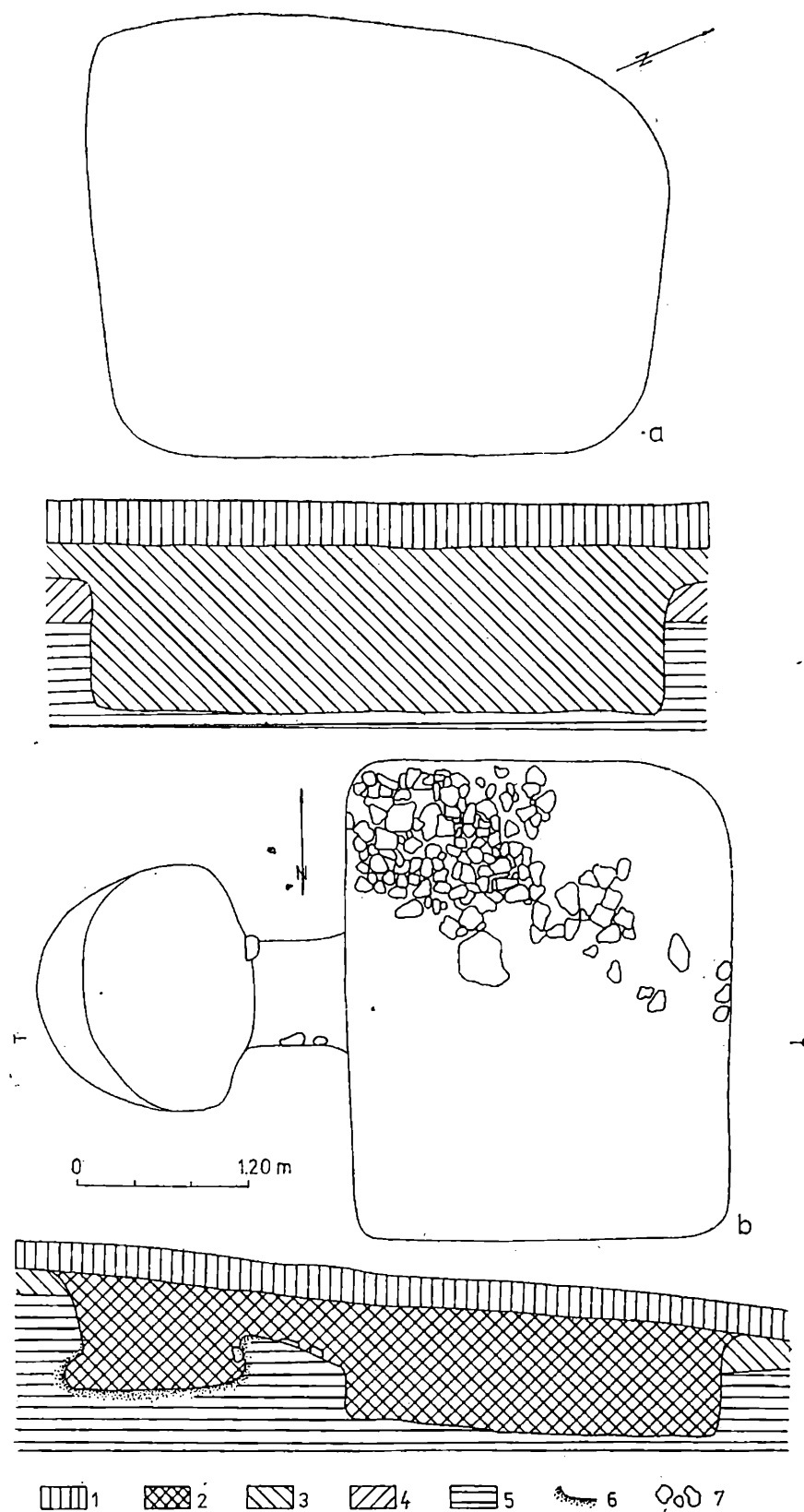

Fig. 2. — Locuințele îngropate în sol A_6 (a) și C_6 (b). 1 — sol vegetal; 2 — sol negricios; 3 — sol cenușos; 4 — sol cafeniu; 5 — sol galben; 6 — vatra cuptorului; 7 — pietre.

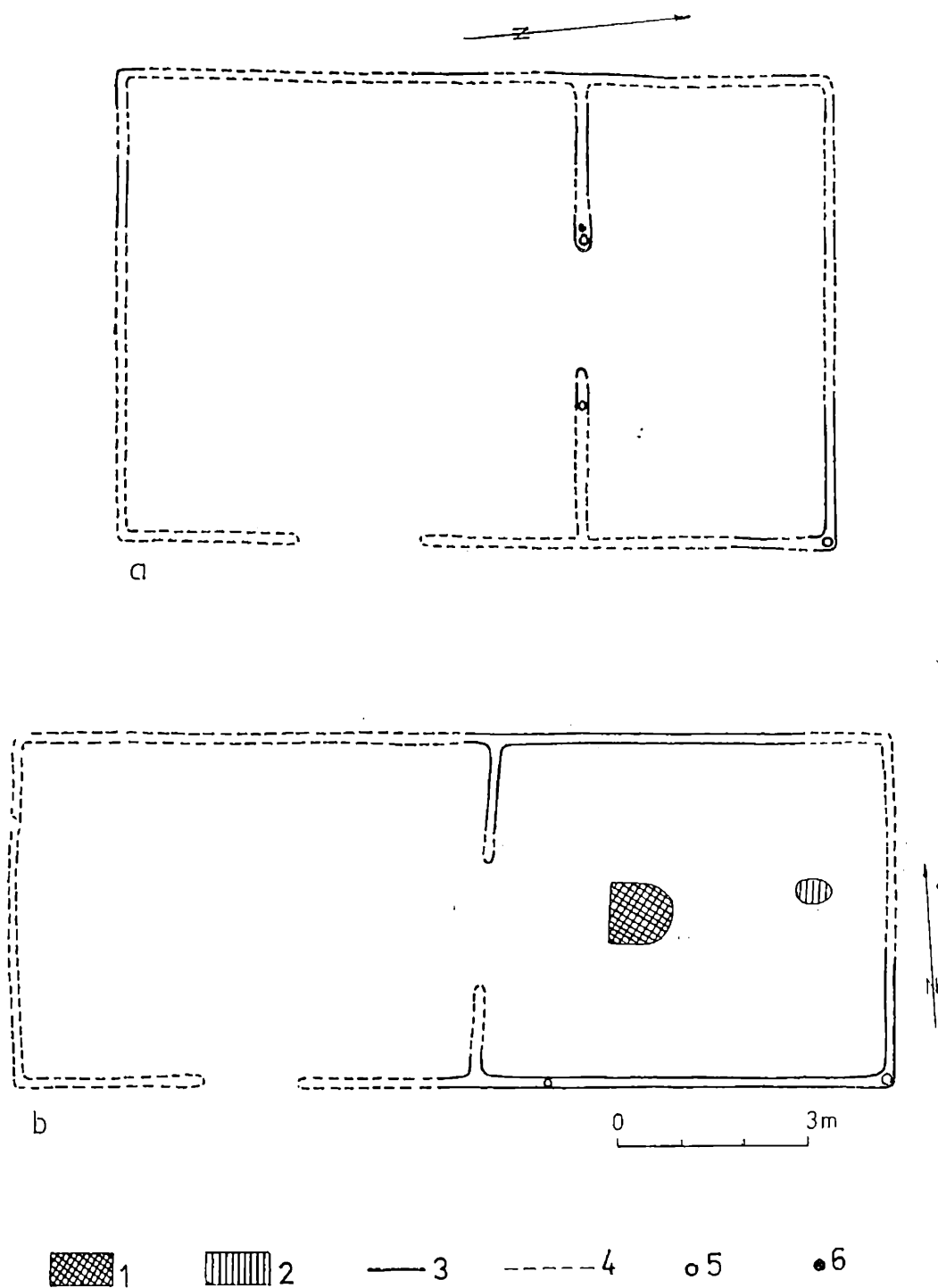

Fig. 3. — Locuințele de suprafață C₆ (a) și A₁ (b). 1 — vatră din pietre și lut; 2 — vatră din lut; 3 — resturi de pereți păstrați în poziție verticală; 4 — traseu de perete reconstituit; 5 — groapă de stîlp; 6 — stîlp carbonizat.

Varianta 2 cuprinde șase locuințe ($A_3, A_{13}, C_3, C_4, C_9, C_{16}$) orientate cu fața spre sud. Ele au adincimea mai mare (0,70-1 m) și sînt de asemenea lipsite de vatră sau cuptor. În două cazuri au fost, sesizate urme de arsură pe podea. Cele mai multe locuințe din această grupă au suprafața de 8-12 m², deci mai mare decît în cazul aceloră din prima variantă.

Tabelul 1

Locuințe adîncite	Adincime pînă la 0,60 m	Orientarea spre est	Suprafața 5-6,40 m ²	Fără cuptor de piatră	Vatră pe sol	Suprafața 8-12 m ²	Adincime 0,70-1 m	Orientare spre sud	Suprafața 14,75-17,80 m ²	Cuptor de piatră	Variante
B_4 B_5 C_1 C_{10} A_6 B_6 C_2	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	1
A_{11} C_9 A_{13} C_3 C_{16} C_4	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	2
C_{11} C_8 C_{13} C_{12}	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	3

În așezarea de la Iași-Nicolina au fost descoperite cinci cuptoare de olărie, dintre care patru erau de tipul cu două camere suprapuse. Acestea din urmă prezentau evidente deosebiri tipologice în ceea ce privește orientarea, grosimea și diametrul grătarului, sistemul de susținere a grătarului, forma și dimensiunile camerei de foc, precum și dimensiunile galeriei de foc.

Tabelul 3, în care sînt incluse toate datele care au putut fi înregistrate despre cuptoarele de olărie cu două camere suprapuse, permite sesizarea a trei variante :

Varianta *A* cuprinde cuptoarele de olărie C_1 și C_4 , orientate cu gura spre SE. Aceste cuptoare de olărie, cu grătarul susținut de un stîlp central, aveau galeria de foc, camera de foc și grătarul de dimensiuni mari (fig. 4).

Varianta *B* cuprinde doar cuptorul de olărie C_3 (distrus în cea mai mare parte). El era orientat cu gura spre est și avea galeria de foc și camera de foc tot de dimensiuni mari. Cuptorul de olărie C_3 se deosebește însă de acelea din prima variantă prin susținerea grătarului de către un perete median.

Varianta *C* este reprezentată de cuptorul de olărie C_2 , orientat cu fața spre sud (fig. 4). Dimensiunile galeriei de foc, a camerei de foc și a grătarului, susținut de un stîlp central, sînt de dimensiuni mai mici față de toate celelalte cuptoare de olărie.

Ultimul cuptor de olărie, considerat ca varianta *D*, era constituit dintr-o singură cameră, fiind adosat la locuința C_8 . El avea vatra construită din fragmente ceramice și lut (fig. 2, b).

Inventarul așezării cuprinde o mare cantitate de ceramică, precum și numeroase obiecte de argint, bronz, fier, sticlă, lut, os și piatră. Între acestea din urmă se remarcă diferite categorii de unelte (coasă, rișnițe, topor, dălți, burghiu, dorn, fusaiole, greutate conice, piramidale și sferoidale, cuțite, împungătoare, pietre de ascuțit), obiecte de uz casnic (amnar, lacăt, patine), accesorii vestimentare (fibule, cataramă) (fig. 11, 2-3); obiecte de toaletă (pieptene), obiecte de podobă (mărgele, brățări) (fig. 11, 1) și pahare de sticlă (fig. 11, 4-7). Armele sînt rare, descoperindu-se doar o sabie

Varianta 3 cuprinde patru locuințe ($C_8, C_{11}, C_{12}, C_{13}$), orientate cu fața tot spre sud, dar prevăzute cu unul sau chiar două cuptoare de piatră pentru foc. Adincimea locuințelor este variabilă, dar suprafața lor este mai mare (fig. 2, b).

Mărimea locuințelor din cele trei variante este diferită. Dacă se face o medie pentru fiecare variantă, se obține următoarea situație : 7,20 m² pentru locuințele din varianta 1; 9,90 m² pentru locuințele din varianta 2; 11,70 m² pentru locuințele din varianta 3.

Locuințele de suprafață au fost distruse într-o proporție mai mare și datele asupra lor sînt mai puține. În tabelul 2 au putut fi incluse doar 10 locuințe (din totalul de 15), care pot fi grupate în două variante (4 și 5).

Varianta 4 cuprinde patru locuințe (B_1, B_7, C_6, C_7) orientate cu fața spre est. Cu unele excepții (locuința C_6 ; fig. 3, a), suprafața lor este mai mică. Unele dintre ele au câte o singură cameră, iar altele câte două. Vetrelle din piatră și lut sînt rare, iar cele construite numai din lut lipsesc.

Varianta 5 cuprinde șase locuințe ($A_1, A_4, A_9, A_{14}, B_3, C_5$) orientate cu fața spre sud (fig. 3, b). Doar locuința A_{14} , al cărei contur a fost trasat cu multă incertitudine, ar putea să aibă o altă orientare, evident spre VSV. Patru dintre cele șase locuințe aveau câte două vetre, dintre care una din lut, iar a doua din piatră și lut. Ultimele două locuințe aveau și ele câte o vatră. Numai locuința B_3 din această grupă avea o singură încăpere, celelalte fiind împărțite, în mod sigur (A_1, A_9, C_5) sau cu multă probabilitate (A_4, A_{14}), în câte două camere.

Tabelul 2

Locuințe de suprafață	Orientare spre est	Una cameră	Suprafața pînă la 45 m ²	Suprafața 77-111 m ²	Două camere	Vatră din piatră și lut	Vatră de lut	Orientare spre sud	Variante
B_1 B_7 C_6 C_7	•	•	•	•	•	•	•	•	4
B_3 C_5 A_{14} A_1 A_9 A_4	•	•	•	•	•	•	•	•	5

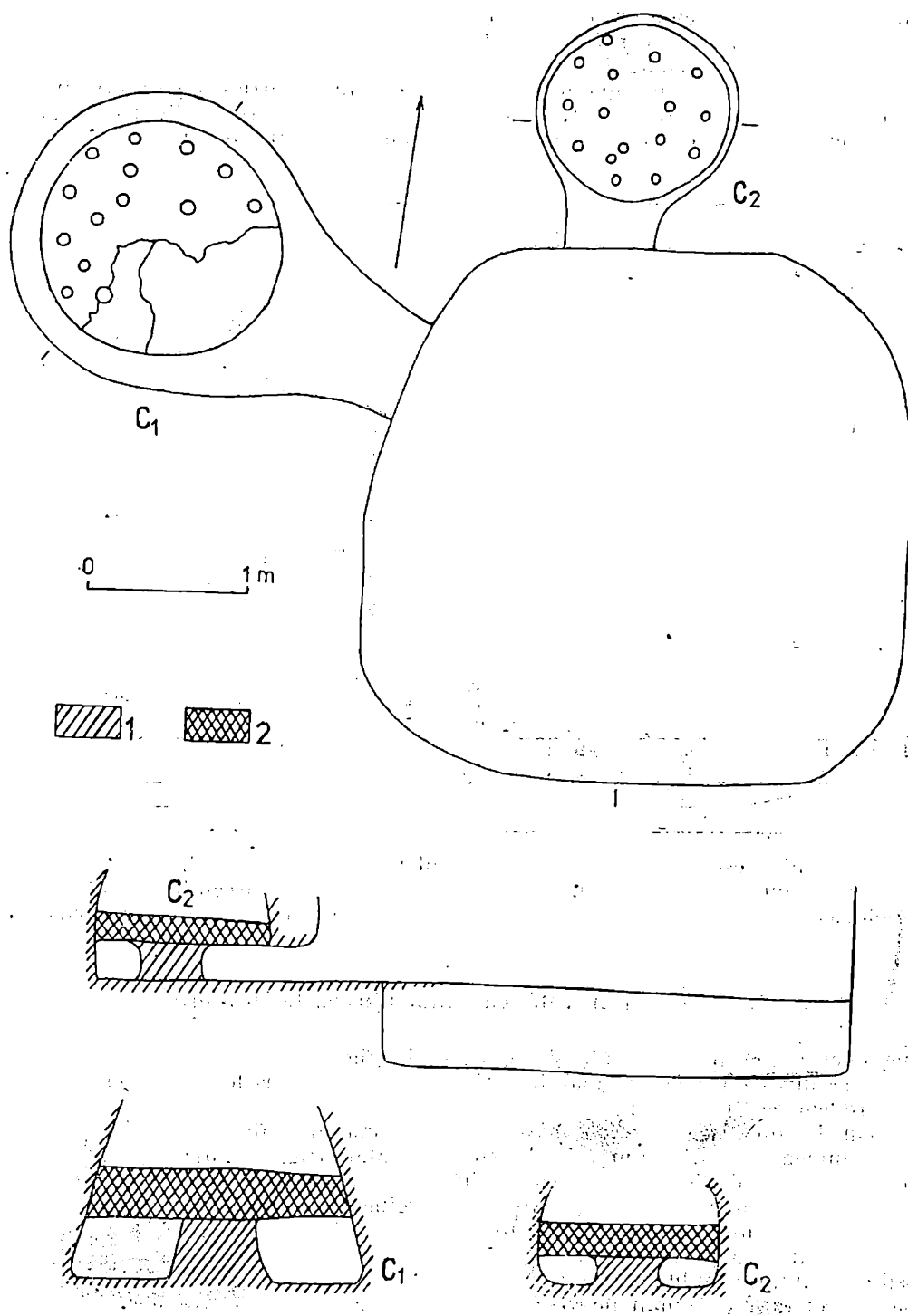

Fig. 4. — Cuptoarele de olărie C_1 și C_2 . 1 — pământ ars; 2 — grătar.

Ceramica, materialul cel mai numeros din așezare, eprinde patru categorii principia
ramică lucrată cu mîna din pastă grosieră; 2 — ceramică lucrată la roată din pastă zgr
3 — ceramică lucrată la roată din pastă fină; 4 — ceramică romană de import.

Cuptor de olărie		
1	●	Grătar cu diametrul mare (150 cm)
4	●	Galerie de foc cu înălțime mare (68 cm)
3	●	Cameră de foc tronconică
2	●	Cameră de foc — înălțime mare (42—44 cm)
	●	Stilp central tronconic; baza mare jos (65—70/46—48 cm)
	●	Grătar cu grosimea mare (26—28 cm)
	●	Camera de foc — diametrul mare (176—188 cm)
	●	Galerie de foc lungă (70—115 cm)
	●	Orientare V—E, NV—SE
	●	Galerie de foc cu lărgimea de 56—64 cm
	●	Grătar susținut de stilp central
	●	Galerie de foc — înălțime mică (22—30 cm)
	●	Grătar cu diametrul mic (114—124 cm)
	●	Grătar susținut de perete median (grosimea 40 cm)
	●	Cameră de foc cilindrică
	●	Cameră de foc — diametrul mic (114 cm)
	●	Cameră de foc — înălțime mică (20 cm)
	●	Stilp central tronconic; baza mare sus (40/28 cm)
	●	Grătar cu grosimea mică (18 cm)
	●	Galerie de foc scurtă (30 cm)
	●	Orientare N—S
		Variante
		A
		B
		C

1. Ceramica lucrată cu mîna din pastă grosieră

- Cupe (capace?) cu pereții arcuiți și fundul masiv (fig. 5, 2);
- Castroane mici tronconice, cu marginea răsfrintă, imitind vasele lucrate la roată
- Cești tronconice (fig. 5, 3);
- Castroane bitronconice, de dimensiuni mai mari și mai mici (fig. 5, 9);
- Oale de dimensiuni mici cu marginea răsfrintă în afară (fig. 5, 4, 5);
- Oale de dimensiuni mici cu marginea arcuită spre interior (fig. 5, 10);
- Oale de dimensiuni mari, cu pereții subțiri și marginea răsfrintă în afară (fig. 5, 12)
- Tipsii de forma unor discuri (fig. 5, 6);
- Tipsii cu marginea puțin înălțată (fig. 5, 7);
- Tipsii cu marginea mult înălțată (fig. 5, 8);
- Vase a căror fund este mult îngroșat față de pereți.

- Castroane de diferite forme și dimensiuni (fig. 6);
- Oale decorate cu briu în relief pe umăr (fig. 7, 2);
- Oale decorate pe umăr cu caneluri, praguri sau linii adâncite (fig. 7, 1, 3, 4, 6, 7);
- Oale cu marginea șanțuită la interior (fig. 7, 5, 7);
- Oale cu marginea puternic profilată (fig. 7, 4);
- Oale a căror fund este mai gros decât pereții;

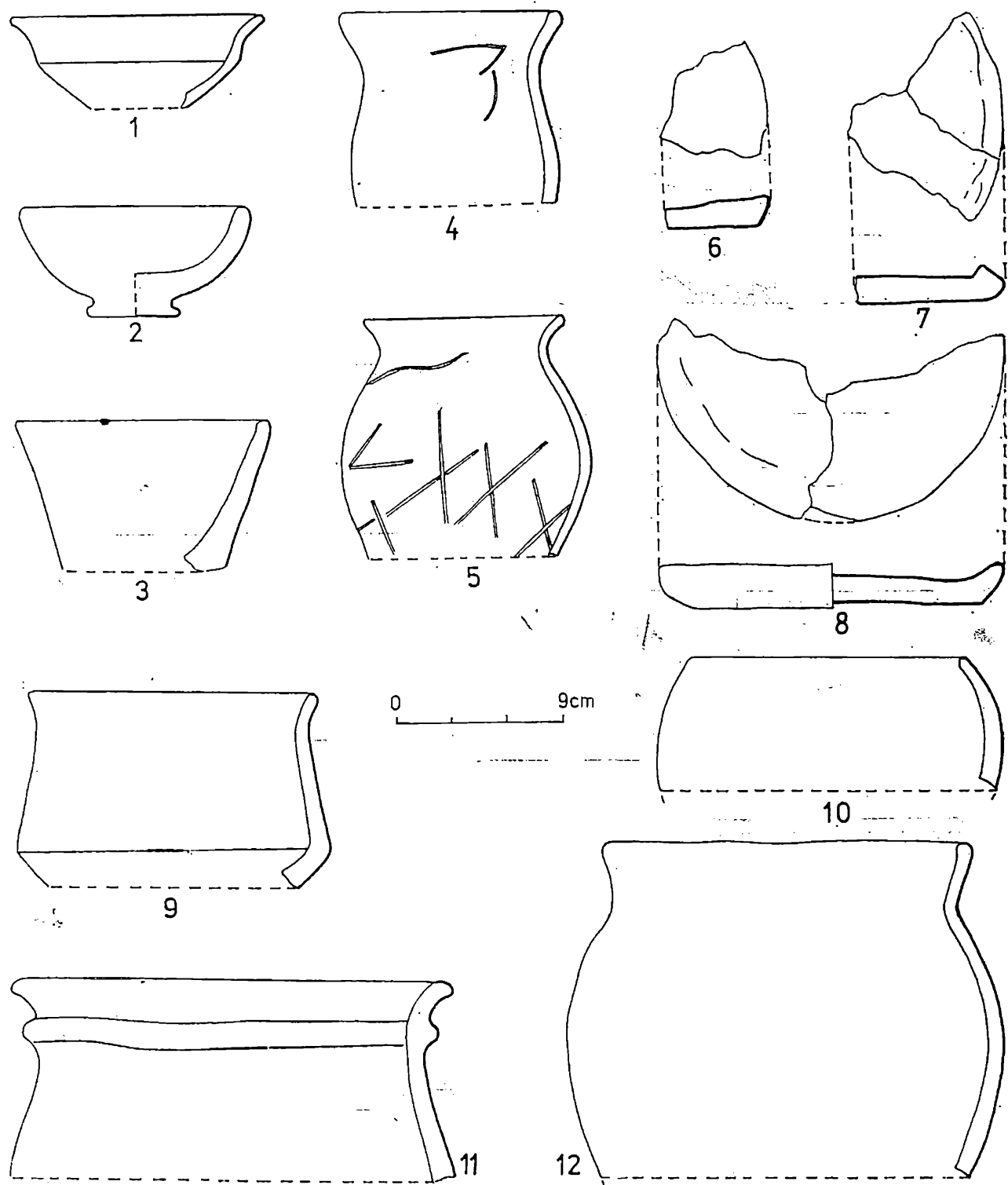

Fig. 5. — Ceramică lucrată cu mla. 1, 2 — locuința A₁₄; 3 — groapa C₁₆; 4 — cuptorul de olărie C₂; 5 — locuința A₁; 6 — groapa C₁₁; 7 — groapa C₁₃; 8 — groapa C₃; 9 — locuința C₁₃; 10 — strat, sectorul B; 11 — locuința C₇; 12 — strat, sectorul C.

- Vase de provizie (fig. 8, 3, 4);
- Vase de provizie decorate cu benzi de linii drepte și în val;
- Vase de provizie decorate cu linii drepte și în val (fig. 8, 4).

3. Ceramică lucrată la roată din pastă fină

- Castroane bitronconice nedecorate (fig. 9, 9);

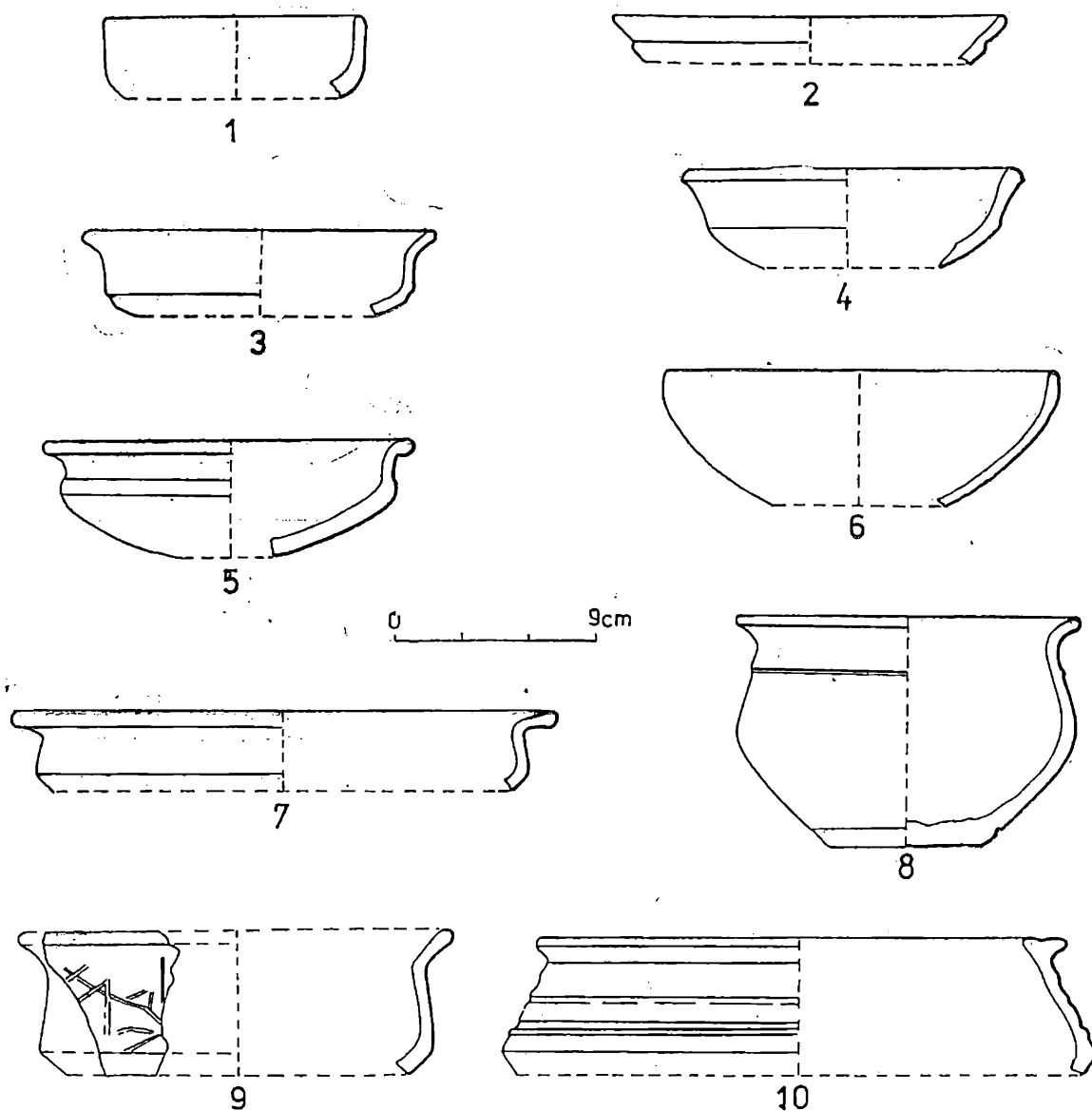

Fig. 6. — Ceramică lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă. 1, 10 — locuința C₄; 2 — locuința A₄; 3 — cuptorul de olărie C₂; 4 — strat, sectorul B; 5 — locuința A₃; 6 — locuința B₅; 7 — locuința A₁; 8 — strat, sectorul A; 9 — locuința C₁₂.

- Castroane bitronconice decorate cu briu în relief (fig. 9, 5, 10—12);
- Vase decorate cu prag pe umăr (fig. 9, 8; 10, 6, 8);
- Vase decorate cu caneluri oblice pe umăr (fig. 9, 4, 11);
- Vase decorate cu fațete lenticulare pe umăr (fig. 9, 10);
- Vase decorate cu fațete verticale (fig. 9, 2);
- Vase cu ornamente ștanțate (fig. 9, 1, 4);

- Vase decorate cu linii lustruite în val (fig. 9, 3);
- Vase decorate cu motive romboidale lustruite;
- Vase decorate cu linii în rețea, lustruite (fig. 9, 5; 10, 3).

În afară de elementele menționate, ceramica din așezarea de la Iași-Nicolina cuprinde un

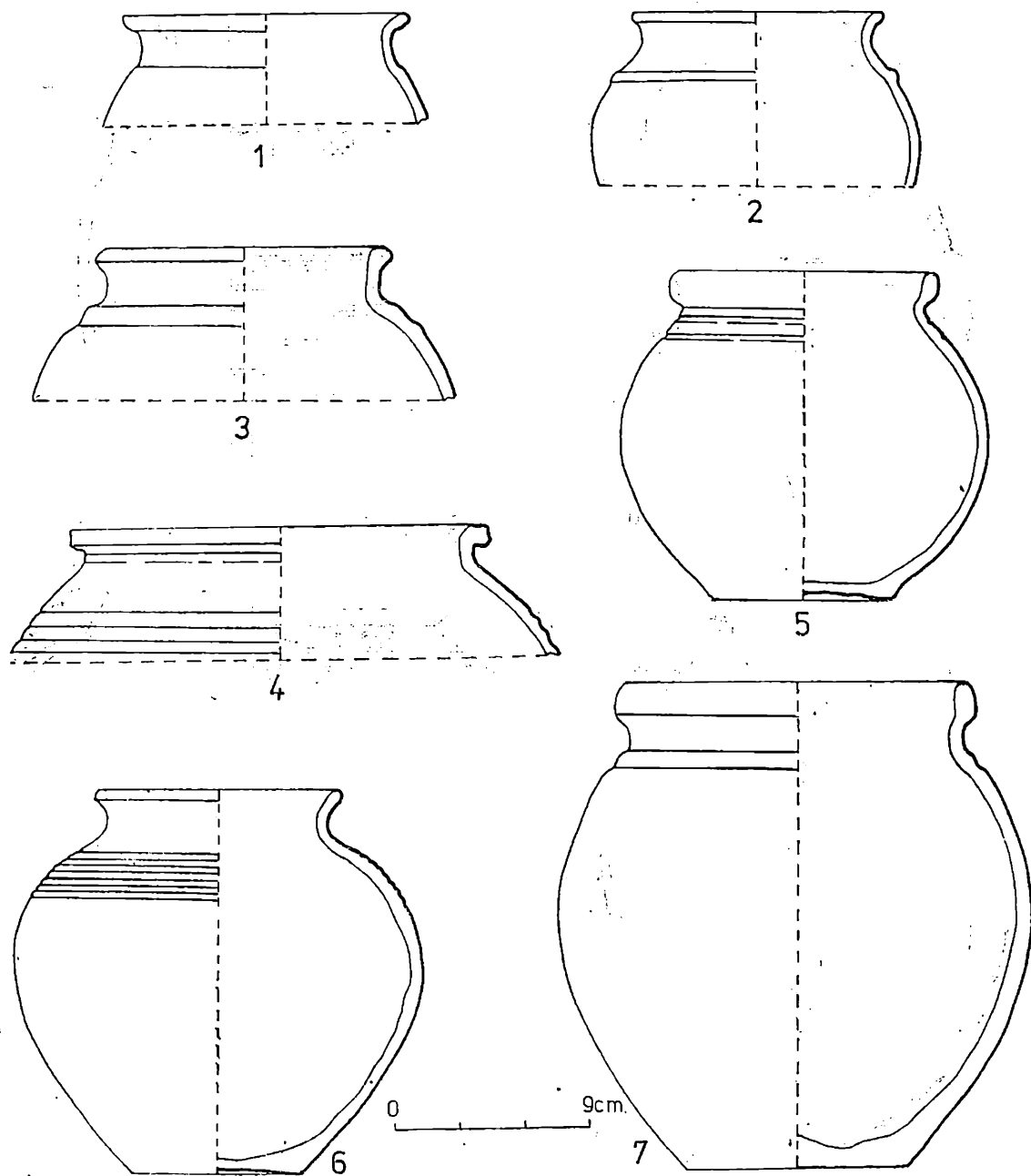

Fig. 7. — Ceramică lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă. 1, 2 — locuința C₄; 3, 4 — cuptorul de olărie C₄; 5—7 — locuința A₁.

repertoriu de forme și ornamente mult mai bogat (fig. 5, 11; 9, 7; 10, 1—2, 4—5, 7, 9). De asemenea, sînt de notat variate tipuri de amfore și căni romane, ca și imitații după acestea (fig. 8, 1—2).

★

Așezarea de la Iași-Nicolina oferă un bogat volum de informații, pe baza cărora se pot face interesante observații cu privire la încadrarea ei culturală și cronologică. Majoritatea complexelor de locuire (locuințe și ateliere de olărie) aparțin unui orizont cultural care își găsește numeroase analogii în cultura Sintana de Mureș. Astfel, locuințele îngropate de tipul bordeielor și semibordeielor, fără vatră sau cuptor pentru foc, sînt prezente în toate așezările acestei culturi. De asemenea, locuin-

tele construite la suprafața solului sînt prezente în toate așezările culturii Sintana de Mureș⁷. Cu toate acestea, reținem că nici o așezare de tip Sintana de Mureș nu a fost cercetată mai insistent pînă în prezent, pentru a urmări în cele mai mici detalii evoluția tipurilor de locuințe. Această situație este de natură să impună o anumită prudență în atribuirea globală a tuturor complexelor de la Iași-Nicolina culturii Sintana de Mureș.

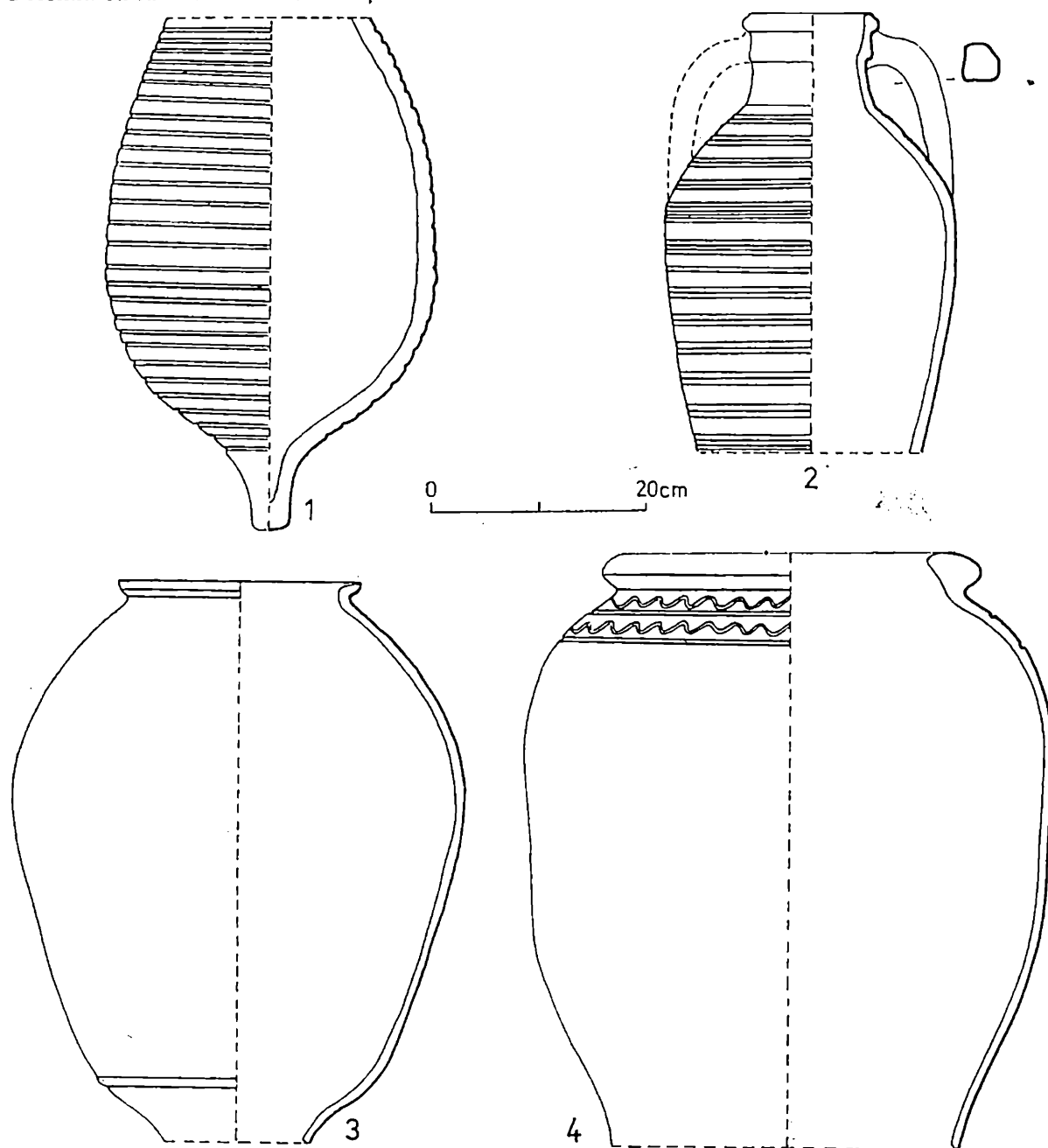

Fig. 8. — Amfore și vase de provizie. 1 — amforă romană din locuința C₅; 2 — imitație de amforă romană din locuința A₉; 3, 4 — vase de provizie din locuințele A₁₄ (3) și A₉ (4).

Locuințele de suprafață au fost descoperite aproape în toate așezările culturii Sintana de Mureș în care s-au făcut săpături de mai mare amploare. Chiar acolo unde ele n-au fost descoperite, s-au găsit totuși resturi de lipituri, care atestă prezența lor și în aceste așezări. Ceea ce ne atrage atenția în așezarea de la Iași-Nicolina este prezența locuințelor de dimensiuni mari și foarte mari, compartimentate printr-un perete median în cîte două încăperi. Existența unor locuințe de mari dimensiuni, ajungînd pînă la 120 m² și cuprinzînd cîte două încăperi, a mai fost semnalată pînă acum și în alte

⁷ I. Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sintana de Mureș — Cernăuș pe teritoriul R. S. România, Arh.Mold.*

4, 1966, p. 192—198, 210—217.

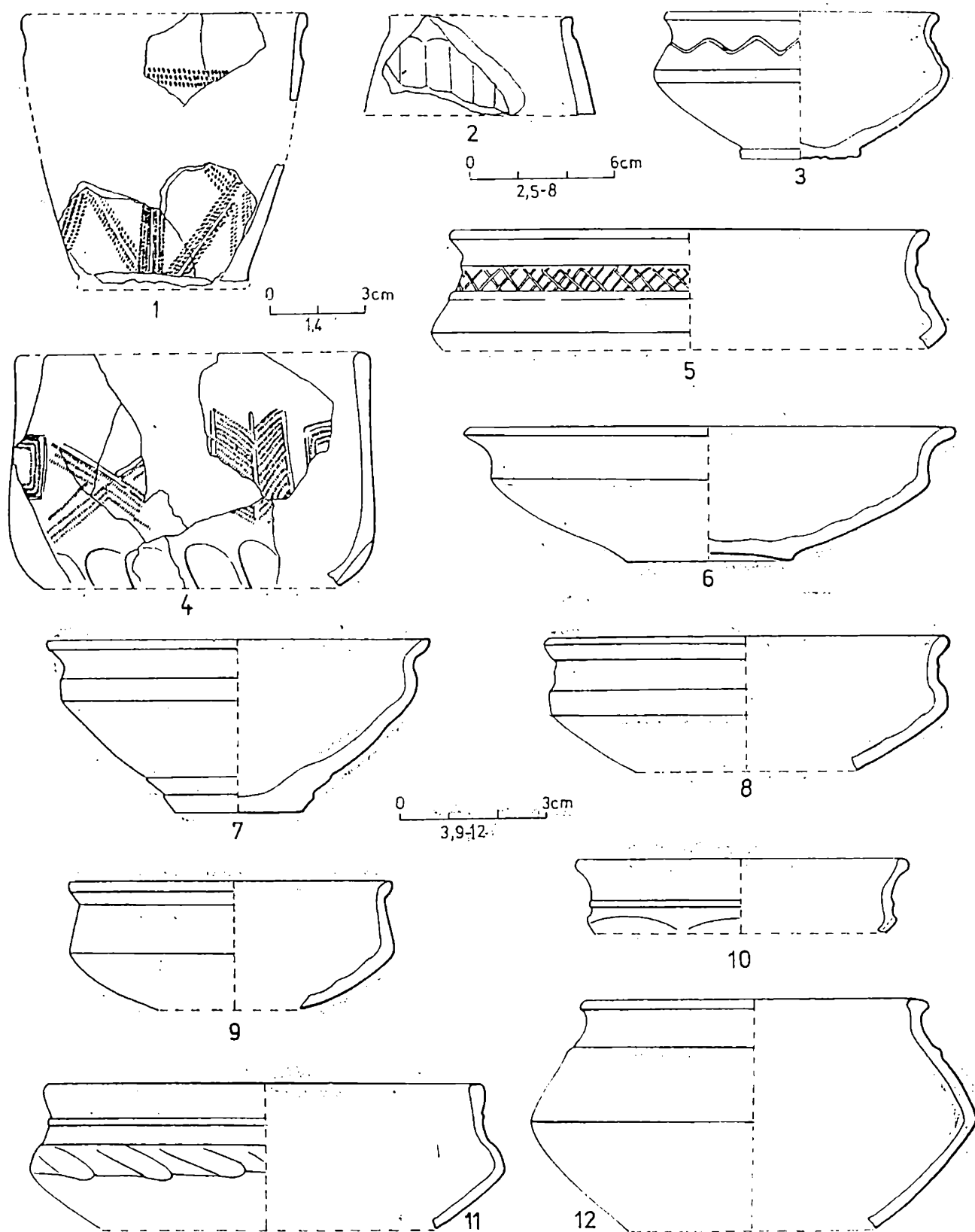

Fig. 9. — Ceramică din pastă fină lucrată la roată. 1, strat, sector C; 2 — groapa C₁₆; 3 — locuința B₄; 4 — locuința A₁₁; 5 — locuința B₇; 6, 9 — locuința C₇; 7 — locuința C₁₆; 8, 10, 11 — cuptorul de olărie C₄; 12 — locuința A₉.

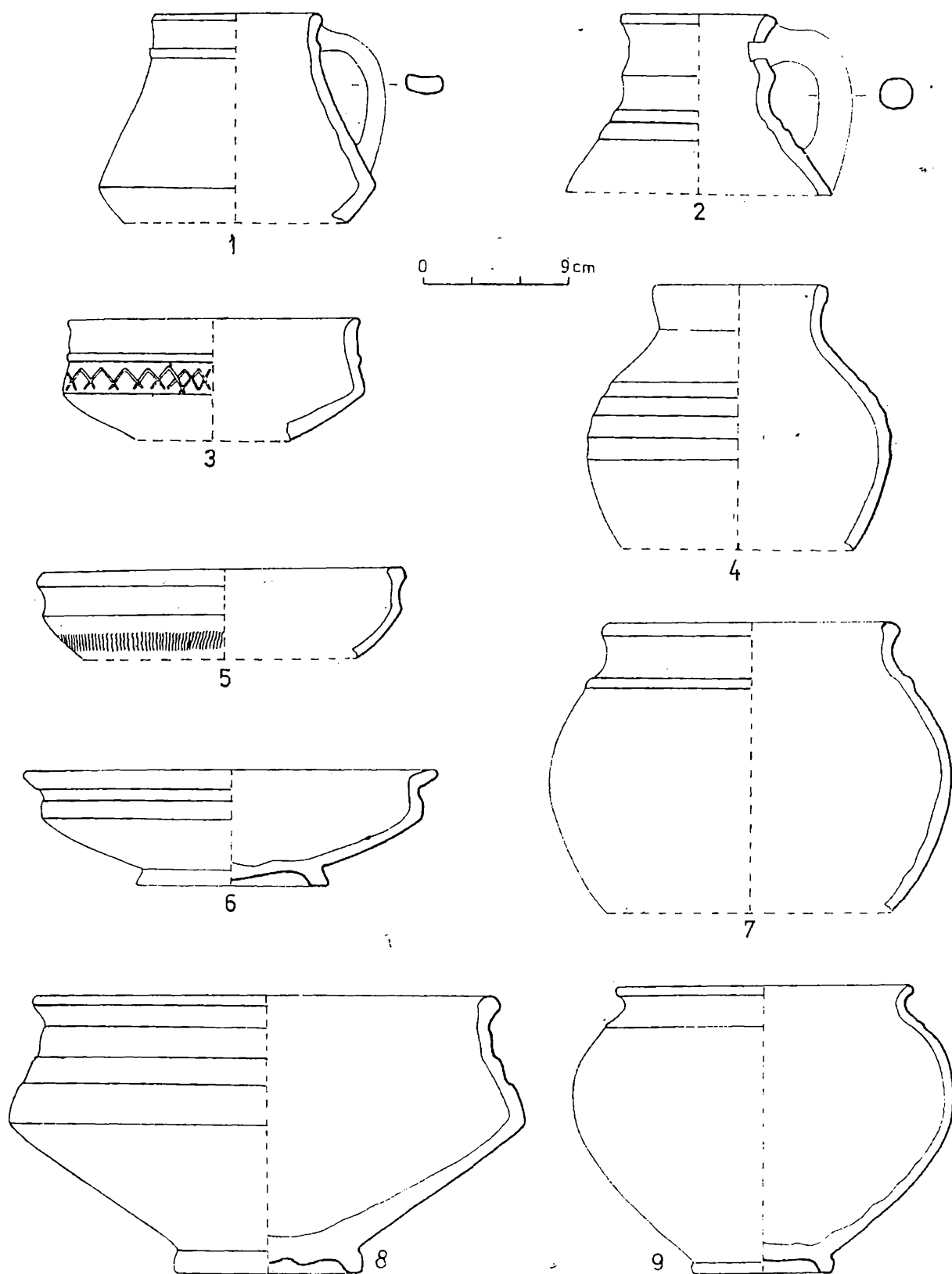

Fig. 10. — Ceramică lucrată la roată din pastă fină. 1, 2, 4 — locuința A₉; 3, 6, 7, 9 — locuința C₁₆; 5 — locuința A₁₁; 8 — strat, sectorul C.

regiuni. Astfel, asemenea locuințe au fost dezvelite în așezările de la Sobari⁸, Budești⁹, Zagajkany¹⁰, Delakeu¹¹, Komrat¹², Vikniny Velikie¹³, Lepesovka¹⁴, Suchostav¹⁵, Jagnjatîn¹⁶ și Les'ki¹⁷. Re-

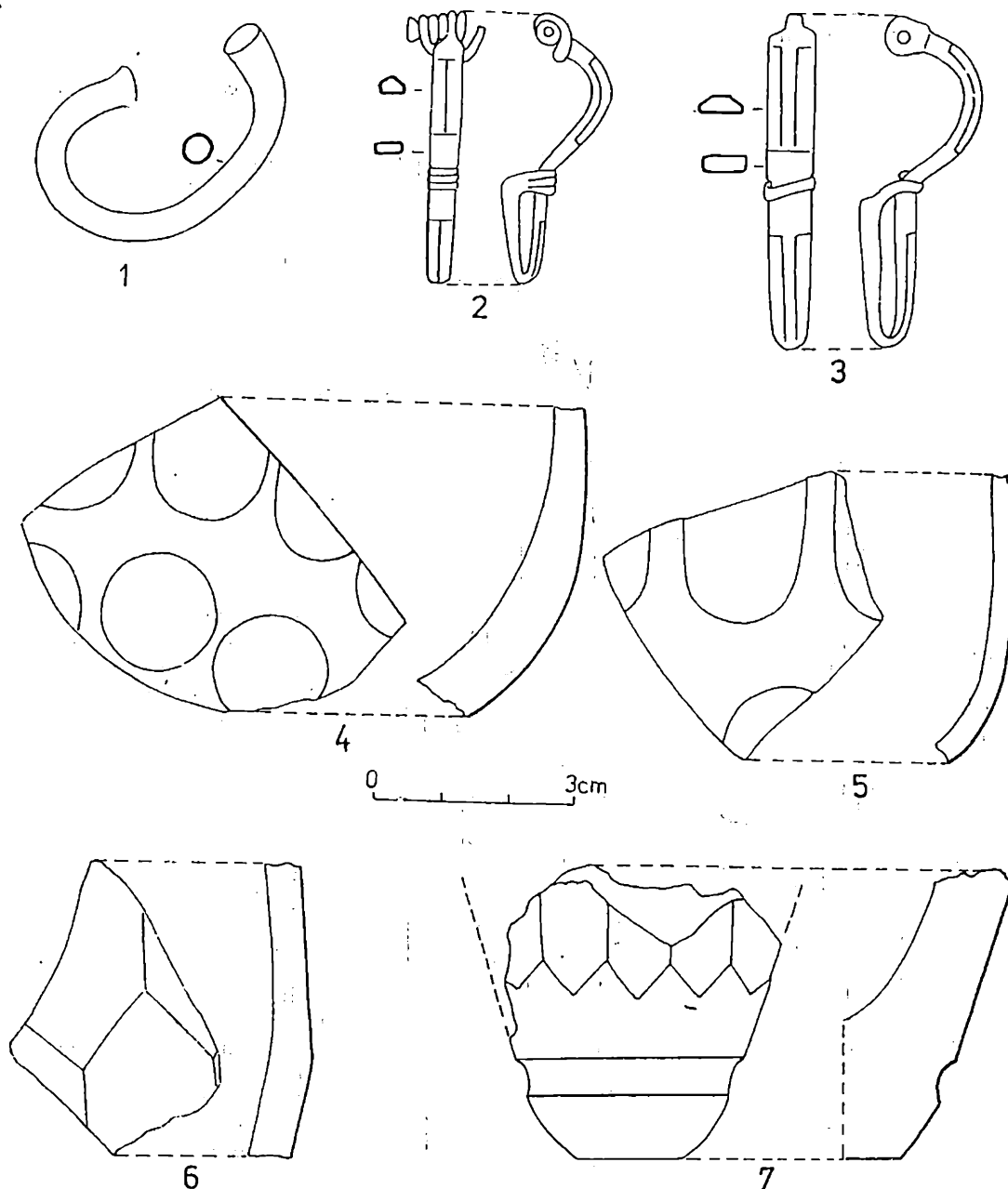

Fig. 11. — Brățară de argint (1 — locuința C₆), fibule de bronz (2 — locuința A₅; 3 — construcția de mici dimensiuni B₁) și fragmente de pahare de sticlă din locuințele A₉ (4-5), A₁₄ (6) și B₃ (7).

⁸ E. A. Rikman, *Poselenie pervykh stoletij našej ery Sobari v Moldavii (o svyazjach černjachovcev s antičnym mirom)*, SA, 1970, 2, p. 180—197.

⁹ Idem, *K voprosu o „bol'sich domach” na seliščach černjachovskogo tipa*, *Sovetskaja Etnographija*, 1962, 3, p. 121—138; idem, *Etničeskaja istorija Podnestrov'ja i prilëgajuščego Podunav'ja v pervykh vekach našej ery*, Moscova, 1975, p. 88—112 (în continuare se va cita *Etničeskaja istorija*).

¹⁰ E. A. Rikman, *Sovetskaja Etnographija*, 1962, 3, fig. 1; 3, 1; idem, *Etničeskaja istorija*, fig. 13, 1 (menționată greșit în explicația figurii ca fiind de la Budești).

¹¹ Idem, *Černjachovskoe selišče Delakeu (Moldavija)*, în *Istorija i arheologija jugo-zapadnykh oblastej SSSR*, Moscova, 1967, p. 165—196.

¹² Idem, *Etničeskaja istorija*, p. 94, 100.

¹³ M. I. Sniško, *Selišče dobi poliv pochovan' u Vikninach*

Velikich, în *Arheologija*, 1, 1947, p. 111, 115; E. A. Rikman, *op. cit.*, *Sovetskaja Etnographija*, 1962, 3, p. 130—131, fig. 5; idem, *Etničeskaja istorija*, p. 95—97, 100.

¹⁴ M. A. Tichanova, *Raskopki poselenija s. Lepesovka (K voprosu o proischoždenii černjachovskoj kul'tury)*, în *Actes du 7e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques (Prague, 21—27 août 1966)*, 2, Praga, 1971, p. 1 061—1 062; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 93, 98, 104—105.

¹⁵ *Ibidem*, p. 97, 100.

¹⁶ E. V. Machno, *Jagnjatins'ka arheologična ekspedicija*, *ArhPam*, 3, 1952, p. 154—164; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 98—100.

¹⁷ A. T. Brajčevskaja, M. I. Brajčevskij, *Raskopki v s. Les'ki bliz Čerkass*, KS, 8, 1959, p. 48—50; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 99—100.

constituirea făcută pentru unele din aceste locuințe, mai ales în ceea ce privește amplasarea intrărilor, nu poate fi totdeauna acceptată. La Zagajkany, spre exemplu, intrarea din exterior a fost pusă față în față cu intrarea în cea de a doua cameră¹⁸. De asemenea, pentru o locuință de la Jagnjatin s-au presupus două intrări din exterior, pentru fiecare cameră câte una, la care s-a adăugat și o a treia între cele două camere¹⁹.

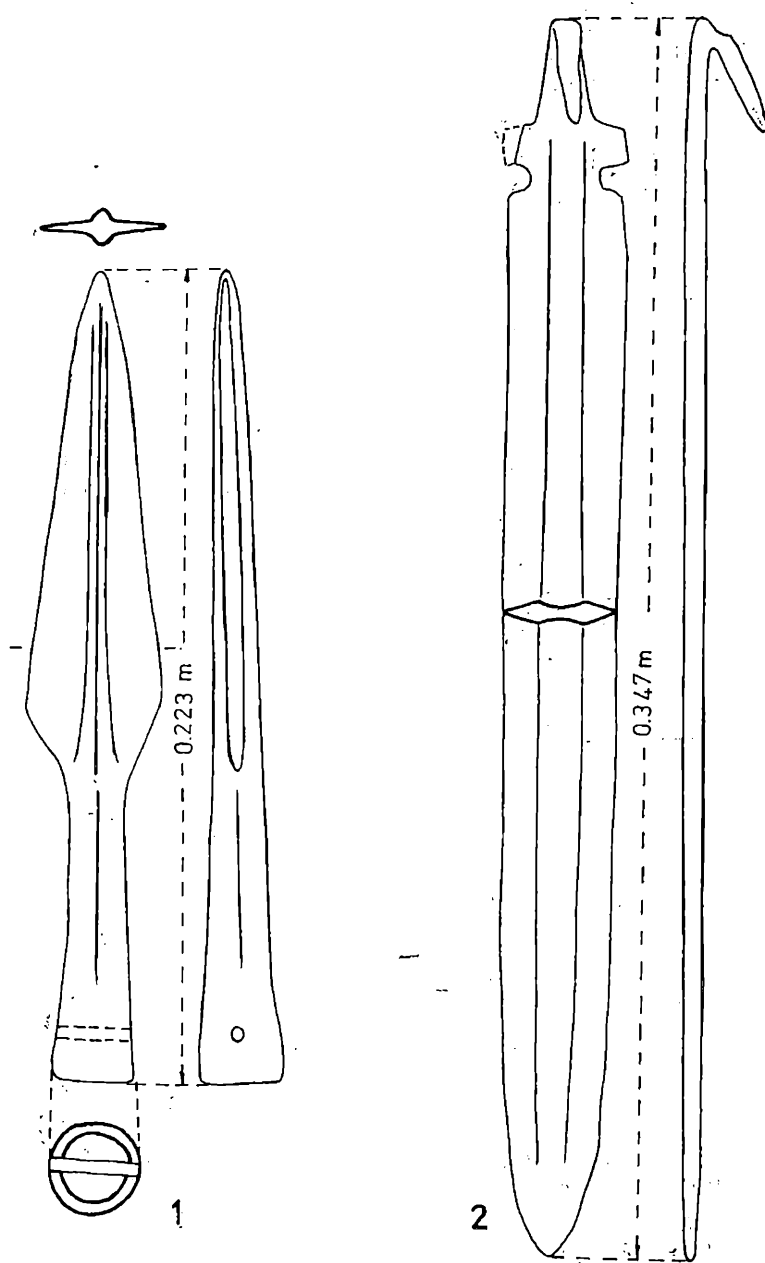

Fig. 12. — Arme de fier. 1 — vîrf de lance din locuința A₁₄; 2 — sabie din strat răscolit, sectorul C.

cuprinsul locuințelor. Ca o dovadă este menționată starea fragmentară a ceramicii din fiecare așezare, care numai într-o proporție redusă poate fi reconstituită. Afirmația, deși în parte susținută de starea

Despre originea acestor locuințe de dimensiuni mari s-a exprimat opinia că ele trebuie considerate exclusiv ca elemente culturale aparținând triburilor germanice intrate în componența culturii Sintana de Mureș²⁰. O analiză mai atentă a locuințelor mari din cultura Sintana de Mureș—Cernjachov și acele construcții de dimensiuni mari din Silezia și din Schleswig—Holstein, cu care au fost comparate, arată însă că cele două grupe de complexe nu sînt chiar atît de asemănătoare. Dimpotrivă, în afara unor trăsături comune, datorate destinației lor identice, ele se deosebesc destul de mult unele de altele.

Originea locuințelor de dimensiuni mari, cu cîte două sau chiar mai multe încăperi în cultura Sintana de Mureș—Cernjachov, ne este sugerată cu claritate de grupa de așezări cu locuințe mari, împărțite în mai multe încăperi și avînd temelii de piatră, descoperite în regiunea litoralului de nord al Mării Negre, în care s-a găsit *ceramică de factură Cernjachov*²¹. Construcții identice ca plan, clădite din piatră, se găsesc și în zona dunăreană a Imperiului roman și ele sprijină ideea că originea locuințelor de dimensiuni mari cu cîte două încăperi din cuprinsul culturii Sintana de Mureș—Cernjachov trebuie căutată în lumea romană. Aceste locuințe reprezintă, așadar, o replică locală a construcțiilor romane din piatră, un rezultat al influențelor arhitecturii romane. În ceea ce privește eventualele influențe venite și din lumea germanică, trebuie arătat că ele sînt greu de apreciat numai pe baza comparațiilor sumare făcute pînă acum.

În mod obișnuit se spune că datarea așezărilor nu poate fi făcută cu exactitate, întrucît materialele nu se găsesc grupate în complexe închise, ci sînt amestecate, atît în stratul arheologic, cît și în

¹⁸ Vezi nota 10.

¹⁹ E. A. Rikman, *op. cit.*, *Sovetskaja Etnographija*, 1962, 3, fig. 3, 5; idem, *Etničeskaja istorija*, fig. 13, 5.

²⁰ Vezi notele 9 și 14.

²¹ K. A. Raevski, *Nazemnye sooruzhenija zemledel'cev mez'dureč' ja Dnepra-Dnestra v I tysjačel'etii n. c.*, SA, 23, 1955, p. 269 și urm.

de conservare și de situația materialelor descoperite în așezări, nu justifică, după părerea noastră, scepticismul generalizat. Bazându-ne pe unele serii de elemente tipologice menționate mai sus la descrierea ceramicii, am întocmit o diagramă cu prezența acestora în locuințe, în ateliere de olărie și în gropi, iar rezultatul ni se pare a fi edificator (Tabelul 4).

Tabelul 4

Complexele de locuire	F - Decor lenticular pe umăr Z - Vase de provizie cu brâu în relief F - Linii lustruite - romburi	Z - Vase de provizie cu benzi de linii adâncite F - Caneluri oblice Z - Oale cu brâu în relief Z - Castroane F - Vase de provizie F - Castroane bitronconice fără decor F - Castroane bitronconice cu brâu în relief Z - Vase cu marginea fațetată și puternic profilată Z - Oale cu umăr decorat Z - Oale cu marginea șanțuită la interior Z - Vase cu fund gros F - Vase cu prag pe umăr M - Castroane (cupe) cu marginea arcuită Z - Vase de provizie - linii drepte și în val adâncite F - Decor executat prin ștanțare F - Vase cu fund plat F - Vase cu fund gros F - Decor lustruit - linii în val M - Cești tronconice	M - Oale mici cu marginea arcuită spre interior M - Oale mici cu marginea răsfirată M - Oale mari cu pereții subțiri Z - Pahare cu fațete ovale alungite F - Căni cu fațete verticale pe umăr M - Castroane tronconice cu marginea evazată M - Tipsele cu marginea puțin înălțată M - Tipsele fără margine ridicată	Castroane bitronconice M - Vase de provizie cu brâu în relief M - Tipsele cu marginea înălțată	Variante de locuințe					Cuptoare de olar - variante	Faze și etape
Locuința A ₃ Cuptor olar C ₁ Groapa B ₁ Cuptor olar C ₄ Locuința B ₆ Locuința C ₁ Groapa A ₁ Locuința C ₉ Locuința B ₇ Locuința C ₆ Locuința B ₅ Locuința A ₅											Ia
Locuința C ₁₆ Locuința B ₆ Locuința A ₁ Locuința C ₄ Locuința A ₉ Locuința A ₁₄ Cuptor olar C ₂ Locuința C ₇ Locuința A ₁₃											Ib
Groapa C ₁₆ Groapa C ₄ Groapa C ₁₁ Locuința C ₈ Locuința C ₃ Locuința C ₁₃ Locuința C ₁₂ Groapa C ₁₀ Groapa C ₃ Groapa C ₁₃											II

F - vase lucrate la roată din pastă fină
Z - vase lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă
M - vase lucrate cu mîna

Diagrama întocmită ne permite să constatăm prezența a două grupe principale de complexe, care corespund la două faze cronologice.

Prima grupă (I) cuprinde locuințe, ateliere de olărie și gropi dintr-o fază mai veche, în care predomină în mod cu totul evident seriile tipologice ale ceramicii lucrate la roată, din pastă fină și din pastă zgrunțuroasă. În schimb, seriile tipologice ale ceramicii lucrate cu mîna sînt mult mai puține.

În cea de-a doua grupă (II), cu locuințe, ateliere de olărie și gropi dintr-o fază mai nouă, prezența seriilor tipologice este total schimbată, în sensul că predomină acelea ale ceramicii lucrate cu mîna.

Separția netă care se poate face între cele două grupe arată că amestecul de materiale în cuprinsul așezărilor nu este atât de mare încît să ne permită realizarea unei cronologii relative. Dealtfel, în afara unor excepții (locuințele C₈ și C₁₂; groapa C₁₀), surprinde chiar cît de puțin au fost antrenate materialele mai vechi în complexele mai noi.

Referitor la raportul cronologic dintre cele două grupe dispunem și de o situație stratigrafică foarte clară, întrucât locuința C₃ din grupa (faza) II se afla parțial peste cuptorul de olărie C₂ din grupa I.

În ceea ce privește grupa I, deși apare în general cu serii tipologice destul de compacte, ea ar putea fi despărțită în două subgrupe (I a și I b). Astfel, se observă că unele elemente tipologice se întâlnesc numai (vase de provizie decorate cu briu în relief; vase din pastă fină ornamentate cu motive romboidale lustruite sau decor lenticular pe umăr) sau sînt mai frecvente (vase din pastă fină cu prag pe umăr) în subgrupa I a, în timp ce altele se întâlnesc numai (oale mici lucrate cu mina, cu marginea răsfrîntă sau arcuită spre interior; oale de dimensiuni mari lucrate cu mina, avînd pereții subțiri; căni din pastă fină, cu fațete verticale pe umăr; castroane tronconice cu marginea evazată, lucrate cu mina; pahare de sticlă cu fațete ovale alungite) ori sînt mai frecvente (vase din pastă zgrunțuroasă cu fundul gros, lucrate la roată; vase de provizii, decorate cu linii drepte și în val; vase din pastă fină, lucrate la roată, cu decor lustruit în rețea sau linii în val; vase din pastă fină, lucrate la roată, cu fundul plat; vase lucrate cu mina avînd fundul gros; castronașe lucrate cu mina, cu marginea arcuită) în subgrupe I b). De asemenea, merită scos în evidență faptul că în etapa I b, deși ceramica lucrată la roată continuă să fie la fel de numeroasă și de variată ca în etapa precedentă (I a), se înregistrează o diversificare vizibilă a ceramicii lucrată cu mina și o tendință clară de a imita forme de vase lucrate la roată. Cu toate că elementele tipologice deosebitoare între cele două subgrupe (I a și I b) nu sînt încă suficient de bine precizate, sesizarea și individualizarea lor necesită o prelucrare în continuare a materialelor, separarea lor se impune. Dealtfel, situația stratigrafică a cuptoarelor de olărie C₁ și C₂, în care ultimul suprapunea parțial pe primul, ne-ar întări această opinie, întrucît cuptorul de olărie C₁ este situat cronologic în etapa I a, iar cuptorul de olărie C₂ în etapa I b.

Raportate la diagrama seriilor tipologice, și deci la etapele cronologice, observăm că unele variante de locuințe și de cuptoare de olărie sînt caracteristice anumitor faze. Astfel, varianta 1 de locuințe se întâlnește cu preponderență în etapa I a; doar o singură locuință (B₄) apare în etapa următoare I b. De asemenea, locuințele din varianta 3 se întâlnesc numai în faza II, iar locuințele din varianta 5 exclusiv în etapa I b. Locuințele din varianta 2 se întâlnesc în toate fazele, iar locuințele din varianta 4 în etapele I a și I b.

Cuptoarele de olărie apar și ele diferențiat. Cele din varianta A se întâlnesc în etapa I a, cel din varianta C în etapa I b, iar cel din varianta D în faza II.

Interesantă este și repartiția locuințelor în planul așezării, pe etape cronologice.

Cele 20 locuințe incluse în diagramă, care au putut fi deci raportate la fazele și etapele așezării, se repartizează astfel:

- în etapa I a (faza I), 3 locuințe sînt din sectorul B (sud), 3 locuințe din sectorul C (centru) și 2 locuințe din sectorul A (nord);

- în etapa I b (faza I), 1 locuință este din sectorul B, 3 locuințe sînt din sectorul C și 4 locuințe din sectorul A;

- în faza II, toate cele 4 locuințe sînt situate în sectorul C.

Prin urmare, s-ar putea aprecia că intensitatea de locuire a fost în prima etapă (I a) aproximativ uniformă în toate cele trei sectoare (A, B și C) ale așezării. În cea de a doua etapă (I b), ea s-a concentrat în sectoarele A și C, iar în ultima fază (II) numai în sectorul C. Tot în sectorul C pare să fi funcționat exclusiv de-a lungul celor două faze (I a—I b, II) și atelierele de olărie.

Cele două variante de cuptoare cu stilp central (Tabelul 3) par a indica o departajare în timp, în sensul că atelierul de dimensiuni mai mici din varianta B (cuptorul de olărie C₂) se datează într-o fază mai tîrzie a așezării de la Iași-Nicolina. Spre această concluzie ne conduce analiza ceramicii din cuptoare. Totodată, s-ar putea trage unele concluzii mai generale cu privire la evoluția cuptoarelor de olărie și la dezvoltarea producției de ceramică lucrată cu roata. Capacitatea mai mică a cuptoarelor trebuie legată și de tendința vizibilă de micșorare a vaselor către sfîrșitul secolului al IV-lea e.n. și începutul celui următor. De asemenea, în aceeași perioadă se observă o creștere procentuală și o diversificare a ceramicii lucrate cu mina, în dauna aceleia lucrate la roată, ceea ce s-ar explica prin capacitatea mai mică de producție a atelierelor de olărie perfecționate. Fenomenul este observabil în toate regiunile Imperiului roman de la Dunărea mijlocie și pînă în zona pontică, în care marile centre de producție de olărie dispar sau își diminuează mult producția. O situație similară se constată și în alte domenii ale activității de producție din Imperiul roman.

Cuptoarele de ars oale cu două camere suprapuse și cu grătarul susținut de un stilp central (sau perete median) sînt cunoscute pe teritoriul Moldovei încă din secolul I e.n. Dintre descoperirile mai timpurii poate fi amintit cuptorul de ars oale cu grătarul susținut de un stilp central de la Piatra Neamț-Bitca Doamnei²². Atelierele de acest tip sînt foarte răspîndite în secolele II—IV e.n.²³. Un studiu foarte cuprinzător despre cuptoarele de olărie din regiunea Dunării mijlocii și inferioare oferă

²² C. Mătasă, I. Zamoșteanu și M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Piatra Neamț, Materiale*, 7, 1961, p. 340.

²³ Gh. Bichir, *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteșcoiu-Poienșli. Un atelier de olărie descoperit*

la *Butnărești, SCIV*, 17, 1966, p. 489—509; idem, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 52—62; I. Ioniță, *ArhMold*, 4, 1966, p. 198—199.

informații și concluzii interesante cu privire la zonele de răspindire a acestora, pe etape cronologice, precum și dovezi concludente asupra faptului că redimensionarea cuptoarelor (micșorarea lor) este strict legată de natura producției de olărie în Imperiul roman și în regiunile învecinate de la nordul Dunării de jos ²⁴.

Din diagrama privind cronologia internă a așezării de la Iași-Nicolina (Tabelul 4) rezultă foarte clar că între etapele I a și I b nu poate fi decît o continuitate de locuire, întrucît majoritatea elementelor tipologice din etapa I a apar în și etapa I b. Trebuie reținut însă că în etapa I b schimbările tipologice (diversificare, imitații după vase la roată) intervin aproape în totalitate în domeniul ceramicii lucrate cu mîna și nu în acela al ceramicii lucrate la roată, ceea ce arată o stagnare evidentă în activitatea atelierelor de olărie perfecționate. Dealtfel, la acest nivel cronologic, la produsele realizate în atelierelor perfecționate se vede adesea o pregătire mai neglijentă a pastei folosite pentru modelarea vaselor.

De asemenea, tehnica este mai puțin îngrijită, multe vase apărînd cu greșeli de execuție, inclusiv în ceea ce privește decorul. Semnificativ este și faptul că diversificarea se face avînd ca model formele lucrate la roată. Acesta este începutul timid al unui proces care se va generaliza după sfîrșitul etapei I b, cînd produsele la roată au devenit mult mai rare și se recurge la folosirea pe scară largă a vaselor lucrate cu mîna. Prin urmare, cauza principală ce a determinat înlocuirea vaselor modelate la roată cu acelea lucrate cu mîna trebuie căutată în încetarea activității de producție din atelierelor perfecționate. Această constatare vine tocmai să explice de ce în faza II a așezării de la Iași-Nicolina marea majoritate a ceramicii este lucrată cu mîna. Apariția unor forme ceramice în etapa I b, cum sînt tipsiile fără margine ridicată sau cu margine puțin înălțată, care devin frecvente în faza II, arată că între cele două faze sînt legături directe, fără a se interpune un hiatus. Prin urmare, păstrarea unor caracteristici ale ceramicii lucrată la roată în producția vaselor lucrate cu mîna reprezintă tocmai elementele de continuitate, iar deosebirile tipologice în ceramica din etapa I b și faza II nu trebuie raportate la o întrerupere a locuirii, ci doar la o schimbare importantă în ceea ce privește activitatea de producție a olăriei. Fenomenul este de o mare complexitate și poate fi urmărit pe spații mai largi și, de asemenea, coroborat cu schimbări foarte importante și de același gen din alte compartimente ale vieții economice ²⁵.

În concluzie, în evoluția așezării de la Iași-Nicolina au putut fi stabilite două faze (I și II), prima dintre ele fiind divizată în două etape (I a și I b).

Etapa I a este caracterizată prin locuințe îngropate în sol și prin locuințe de suprafață cu orientarea spre est și prin cuptoare de olărie cu două camere suprapuse de dimensiuni mai mari, care își găsesc analogii în așezările culturii Sintana de Mureș. Important de reținut este faptul că ceramica descoperită în complexe din această etapă are cele mai apropiate analogii în complexe tîrzii ale acestei culturi. Dealtfel, brățara de argint cu capetele deschise și ușor îngroșate (fig. 11, 1), care se datează în general în prima jumătate a secolului al V-lea e.n., poate fi un indiciu semnificativ. Ținînd seama de această piesă, de tehnica și de forma vaselor, ca și de celelalte elemente tipologice, din care amintim fibula de bronz din locuința A₅ (fig. 11, 2), se poate formula opinia că grupa de complexe din etapa I a ar putea fi datată în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n. și în prima jumătate a secolului al V-lea.

Grupa complexelor din etapa I b se caracterizează prin locuințe îngropate și de suprafață orientate cu precădere spre sud și prin cuptoare de olărie cu două camere suprapuse de dimensiuni mai mici. Repertoriul de forme ceramice și ornamente este mai bogat; apar unele forme noi de vase lucrate cu mîna, între care și tipsiile. Importurile de ceramică romană, ca și de alte produse, sînt înlocuite acum cu imitații locale. Datarea complexelor din această grupă, pe baza tipurilor ceramice și a palarilor de sticlă cu fațete ovale alungite sau cu fațete hexagonale (fig. 11, 4—6), ar putea fi făcută aproximativ la mijlocul și în cea de a doua jumătate a secolului al V-lea e.n. Aceleași etape îi aparține vîrfului de lance de fier din locuința A₁₄ (fig. 12, 1) și fragmentul de pahar de sticlă cu pereții groși și fațete hexagonale (fig. 11, 7) din construcția anexă B₃. Sabia de fier găsită întîmplător prin lucrările de excavație în sectorul C (fig. 12, 2) aparține mai curînd etapei I a decît I b.

În sfîrșit, complexe din faza II se caracterizează numai prin locuințe îngropate orientate cu fața spre sud (ca și acelea din etapa I b), prevăzute cu cuptoare de piatră pentru foc. Cuptorul de olărie adosat la locuința C₈ este de tipul cu o singură cameră. Ceramica se deosebește destul de mult de aceea din fazele anterioare. Pasta este mai prost frămîntată. Totuși, dacă avem în vedere că tipsiile au apărut încă din etapa I b, că vasele de provizie lucrate cu mîna imită și preiau elemente de la vasele de provizie lucrate la roată, atunci se poate trage concluzia că formele ceramice din faza II își au originea în ceramica lucrată la roată din faza I. Tocmai această situație ne face să presupunem că

²⁴ J. Henning, *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend n. Z.*, *ZfA*, 11, 1977, p. 181—206.

²⁵ Vezi pentru aceasta și lucrarea lui D. Claude, *Die Handwerker der Merowingerzeit nach den erzählenden und urkundlichen Quellen. Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, 1 (Historische und rechtshistorische Beiträge*

und Untersuchungen zur Frühgeschichte der Gilde) (Hrg. H. Jahnkuhn, W. Janssen, R. Schmidt-Wiegand, H. Tiefenbach), *Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1977 bis 1980*, Göttingen, 1981, p. 204 și urm., cu o bibliografie selectivă.

faza a II-a a aşezării trebuie situată imediat în continuarea etapei I b din faza I, adică la sfîrşitul secolului al V-lea şi în prima jumătate a secolului al VI-lea. Schimbările care au loc în producţia de olărie, şi anume trecerea relativ rapidă de la ceramica lucrată la roată spre ceramica lucrată cu mîna, nu pot fi puse pe seama aşezării slavilor în aceste regiuni, cum se încearcă uneori a se acredita ideea; ele sînt determinate de fenomenele de criză prin care au trecut Imperiul roman şi regiunile aflate în sfera lui de influenţă, în perioada de tranziţie de la antichitatea tîrzie către evul mediu, şi care se manifestă aici încă înainte de venirea slavilor.

WICHTIGE ARCHÄOLOGISCHE FUNDE AUS DER ENTSTEHUNGSZEIT DES RUMÄNISCHEN VOLKES IN DER SIEDLUNG IASI-NICOLINA

ZUSAMMENFASSUNG

Im Wohnviertel Nicolina von Iasi im Nordosten Rumäniens wurden in den Jahren 1975 bis 1978 umfassende Rettungsgrabungen durchgeführt. Dabei wurde eine ganze Anzahl von Fundkomplexen der Jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit ausgegraben, insgesamt zweiunddreissig Häuser, vier Feuerstellen aus Stein und Lehm, zwei Öfen aus Stein, dreiundzwanzig Gruben und fünf Töpferöfen. Ausserdem wurden auf demselben Gelände fünf neolithische Häuser der Cucuteni-Kultur (Häuser Nr. 2, 6, 7, 10 und 12), sieben Brand- und Körperbestattungen aus verschiedenen Epochen, sowie vereinzelte Siedlungsreste der Bronze- und Hallstattzeit freigelegt.

Die Siedlung Nicolina liegt an der unteren Terrasse des Nicolina-Baches und hat eine Länge von mehr als 1 000 m. Sie war ursprünglich durch natürliche Sümpfe in drei Teile geteilt: Teil A im Norden (Abb. 1), Teil B im Süden und Teil C in der Mitte.

Die 32 Häuser gehören zwei verschiedenen Kategorien an. Zur ersten gehören die Grubenhäuser und zur zweiten Häuser deren Fussboden auf der Höhe des umliegenden Geländes lag. Die siebzehn Grubenhäuser sind nicht gleich tief in der Erde. Sie sind nicht gleichmässig orientiert, sind verschieden gross und unterscheiden sich in der Art der Feuerstellen (Abb. 2). Drei Varianten (1—3) sind zu erfassen (Tabelle 1). Die Häuser der zweiten Kategorie weisen deutliche Unterschiede der Orientierung, Grösse und Einrichtungen für Feuerstellen und Öfen auf. Sie sind ein- oder zweiräumig (Abb. 3). Zwei Varianten (4—5) sind feststellbar (Tabelle 2).

In der Siedlung Nicolina wurden fünf Töpferöfen entdeckt, von denen vier zum Typ des Zweikammerofens gehören. In der Orientierung, im Durchmesser, in der Dicke der Rostplatte, in der Form und Grösse der Brennkammer, sowie in den Ausmassen des Heizkanals weisen sie deutliche Unterschiede auf (Abb. 4). Es sind insgesamt drei Varianten (A, B und C) zu unterscheiden (Tabelle 3). Ein letzter Töpferofen gehört zu einer vierten Variante D. Er hat einen einzigen Raum und war an das Haus C₈ angebaut. Die Feuerstelle bestand aus Bruchstücken von Keramik und Lehm (Abb. 2, b).

Die Funde aus der Siedlung Nicolina bestehen aus viel Keramik (Abb. 5—10) und etlichen Gegenständen aus Silber, Bronze, Eisen, Glas, Ton, Bein und Stein. Bemerkenswert sind verschiedene Arten von Werkzeugen, Toilettegegenständen, Schmucksachen und Glasbechern (Abb. 11). Waffen sind — wie zu erwarten — selten. Es gibt nur ein Schwert und eine Lanzespitze (Abb. 12). Zwei Münzen von Hadrian und Antoninus Pius die aus einer viel älteren Zeit stammen können nicht für die Datierung der Fundstelle verwendet werden.

Es ist genug schwer Siedlungsmaterial genauer zu datieren, da es zum Unterschied von Gräberfeldern meist keine geschlossenen Funde enthält. Trotzdem scheint es, daß sich für eine chronologische Gliederung in Nicolina Möglichkeiten bieten. Von den erwähnten Keramikarten und von den Merkmalen der Häuser, Töpferöfen und Gruben ausgehend, habe ich ein Diagramm (Tabelle 4) aufgestellt, das zwei Hauptgruppen von Merkmalen aufweist, die als chronologische Phasen aufgefasst werden müssen. Die erste Gruppe umfasst Häuser, Töpferwerkstätten und Gruben einer älteren Phase, in der ganz offensichtlich die Drehscheibenware aus feinem und aus gemagertem Ton vorherrscht. Die Formen der handgemachten Keramik sind hier viel seltener. In der zweiten Gruppe mit Häusern, Töpferwerkstätten und Gruben einer jüngeren Phase herrscht handgemachte Tonware deutlich vor. Die typologisch begründete chronologische Abfolge der beiden Gruppen lässt sich auch stratigraphisch beweisen. Das Haus C₃ der zweiten, jüngeren Gruppe liegt teilweise über dem Töpferofen C₂ der ersten, älteren Gruppe. Es sieht so aus, als sei die Gruppe I noch weiter in die Stufen I a und I b zu unterteilen. In der ersten fehlen einige typologische Merkmale und andere sind seltener als in der Stufe I b. Andere Merkmale fehlen in der Stufe I b oder sind hier selten. Die unterscheidenden Merkmale wären vielleicht nicht ausreichend genug, wenn nicht der Töpferofen C₂, den man zur Stufe I b rechnen muss, teilweise über dem Töpferofen C₁ läge, der zur Stufe I a gehören dürfte.

Die Tabelle 4 zeigt, dass Häuser der Variante 1 vorwiegend auf der Stufe I a vorkommen, ausgenommen das Haus B₄, welches zur Stufe I b gehört. Häuser der Variante 5 kommen nur in der Stufe I b und die der Variante 3 nur in der Stufe II vor. Häuser der Variante 4 sind in den Stufen I a und I b und nur die der Variante 2 in allen Stufen vertreten. Auch die Töpferöfen sind verschieden verteilt. Die der Variante A sind in der Stufe I a, die der Variante C in der Stufe I b und die der Variante D in der Stufe II vertreten.

Was die Chronologie betrifft, könnte die Stufe I a in der zweiten Hälfte des 4. Jhrs. und in der ersten Hälfte des 5. Jhrs., die Stufe I b ungefähr um die Mitte und in der zweiten Hälfte des 5. Jhrs. und die Stufe II am Ende des 5. und am Anfang des 6. Jhr. angesiedelt werden. Die Ersetzung der Drehscheibenkeramik durch die handgemachte Keramik verläuft vor der Ansiedlung der Slawen in dieser Gegend und wird von der Krise des Römischen Reiches (einschliesslich der unter seinem Einfluss stehenden Gebiete) in der Übergangsperiode von der Antike zum Mittelalter bestimmt.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. — Plan der Grabungsfläche A : L — Häuser (die senkrecht schraffierten Häuser gehören zur Cucuteni-Kultur); V — Herdstelle; Gr — Grube; M — Grab.

Abb. 2. — Grubenhäuser A₅ (a) und C₈ (b). 1 — Humus; 2 — schwarze Erde; 3 — graue Erde; 4 — braune Erde; 5 — Lehm; 6 — Herdstelle des Töpferofens; 7 — Steine.

Abb. 3. — Häuser C₈ (a) und A₁ (b). 1 — Herd aus Stein und Lehm; 2 — Herd aus Lehm; 3 — erhaltene Wandteile; 4 — angenommener Wandverlauf; 5 — Pfostenloch; 6 — verkohlter Pfosten.

Abb. 4. — Töpferöfen C₁ und C₂. 1 — verbrannte Erde; 2 — Rostplatte.

Abb. 5. — Handgearbeitete Keramik. 1, 2 — Haus A₁₄; 3 — Grube C₁₈; 4 — Töpferofen C₂; 5 — Haus A₁; 6 — Grube C₁₁; 7 — Grube C₁₃; 8 — Grube C₃; 9 — Haus C₁₃; 10 — Schicht, Fläche B; 11 — Haus C₇; 12 — Schicht, Fläche C.

Abb. 6. — Drehscheibenkeramik aus gemagertem Ton. 1, 10 — Haus C₄; 2 — Haus A₄; 3 — Töpferofen C₂; 4 — Schicht, Fläche B; 5 — Haus A₃; 6 — Haus B₅; 7 — Haus A₁; 8 — Schicht, Fläche A; 9 — Haus C₁₂.

Abb. 7. — Drehscheibenkeramik aus gemagertem Ton. 1, 2 — Haus C₄; 3, 4 — Töpferofen C₄; 5–7 — Haus A₁.

Abb. 8. — Amphoren und Krausengefässe. 1 — römische Amphora aus Haus C₅; 2 — Nachahmung einer römischen Amphora aus Haus A₉; 3, 4 — Krausengefässe aus Haus A₁₄ (3) und A₉ (4).

Abb. 9. — Drehscheibenkeramik aus feinem Ton. 1 — Schicht, Fläche C; 2 — Grube C₁₈. 3 — Haus B₄; 4 — Haus A₁₄; 5 — Haus B₇; 6, 9 — Haus C₇; 7 — Haus C₁₈; 8, 10, 11 — Töpferofen C₄; 12 — Haus A₉.

Abb. 10. — Drehscheibenkeramik aus feinem Ton. 1, 2, 4 — Haus A₉; 3, 6, 7, 9 — Haus C₁₈; 5 — Haus A₁₄; 8 — Schicht, Fläche C.

Abb. 11. — Silberner Armring (1 — Haus C₆), bronzene Fibeln (2 — Haus A₅; 3 — kleiner Bau B₁) und Glasbecherfragmente (4, 5 — Haus A₉; 6 — Haus A₁₄; 7 — Haus B₃).

Abb. 12. — Eisenwaffen. 1 — Lanzespitze aus Haus A₁₄; 2 — Schwert aus aufgescharrter Schicht, Fläche C.

AUTOHTONI ȘI MIGRATORI LA EST DE CARPAȚI ÎN SECOLELE VI—X E.N.

DAN GH. TEODOR

În cursul primului mileniu al e.n. în teritoriile de la nordul Dunării de Jos, ca de altfel în toate regiunile Europei de sud-est, au pătruns numeroase populații migratoare a căror prezență pe aceste meleaguri, fie chiar și temporară, a avut după cum se știe îndelungate și profunde implicații în evoluția societății locale. Importanța acestei perioade a marilor migrații este în plus subliniată și de faptul că în răstimpul ei a avut loc și procesul de formare a poporului și a limbii române.

În acest context încercările din ultimul timp de a preciza, prin intermediul cercetărilor arheologice, natura și consecințele raporturilor dintre populația autohtonă și migratorii pătrunși aici, au avut menirea de a contribui esențial la elucidarea trăsăturilor principale care caracterizează cultura materială și spirituală din teritoriile carpato-dunărene, în general și al Moldovei, în special, punindu-se astfel un accent deosebit pe cercetarea perioadei celei de a doua jumătăți a mileniului I al e.n.¹

În directă legătură cu aspectele amintite mai sus, pentru regiunile extracarpătice ale României indeosebi, trebuie mai întâi scos în evidență rolul aparte pe care, într-o anumită măsură și pentru un anumit timp, l-au avut aici slavii, cei mai numeroși dintre populațiile migratoare pătrunse pe aceste meleaguri și singurii din rîndul cărora, după trecerea celei mai mari părți a lor în Imperiu după anul 602, au rămas să viețuiască la nordul Dunării de Jos destul de multe grupuri. De aceea, cercetarea atentă a raporturilor stabilite între autohtonii din aceste regiuni și slavii pătrunși aici, indeosebi a consecințelor care au decurs din ele, prezintă o importanță particulară, mai ales în ceea ce privește elucidarea unor aspecte de ordin social-economic și cultural. În acest sens, după cum s-a arătat în chip repetat în literatura arheologică românească², numeroase și valoroase contribuții au adus în primul rînd cercetările arheologice întreprinse mai cu seamă în ultimele două decenii în teritoriile de la est de Carpați, prin intermediul cărora (la fel ca și în restul țării), s-a reușit să se cunoască mai bine, atît elementele fundamentale ale civilizației autohtone, cit și acelea care definesc în ansamblul lor cultura materială și spirituală a slavilor, în general, în teritoriile de la nordul Dunării de Jos, în secolele VI—VII, precum și transformările radicale, pe care în ansamblu acești migratori le înregistrează în contactul cu civilizația romanică³.

În ceea ce privește populația autohtonă din Moldova, ca urmare a cercetărilor arheologice întreprinse la Șipot-Suceava⁴, Botoșana⁵, Rușii Minăstioara⁶, Udești⁷ și Dolhasca-Suceava⁸, Cuco-răni⁹ și Nichiteni-Botoșani¹⁰, Cîrniceni¹¹, Crucea lui Ferent¹² și Nicolina-Iași¹³, Dodești¹⁴ și Fe-

¹ *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 67—240; C. C. Giurescu, *Românii în mileniul migrațiilor. Considerații asupra unor aspecte*, în *Discursuri de recepție la Academia Română*, București, 1980, p. 343—351.

² *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 579—808; C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973; O. Toropu, *Romanitatea firzie și strămoșii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978; L. Bîrzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980.

³ I. Nestor, *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, Dacia, N.S., V, 1961, p. 429—448; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 34—56.

⁴ M. D. Matei, *Șantierul arheologic Suceava, Materiale*, VIII, 1962, p. 741—745; D. Gh. Teodor, *Descoperirile arheologice de la Șipot-Suceava, Materiale*, IX, 1970, p. 375—382.

⁵ D. Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V—VII e.n. Așezarea de la Botoșani-Suceava*, București, 1984.

⁶ M. Ignat, *Șantierul arheologic de la Rușii-Minăstioara, Anuar Suceava*, 1, 1973, p. 250—254.

⁷ M. D. Matei și A. I. Rădulescu, *Șantierul arheologic Udești (jud. Suceava)*, *Anuar Suceava*, III, 1973, p. 265—279.

⁸ S. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Budeni, comuna Dolhasca (Suceava)*, *Anuar Suceava*, V, 1978, p. 146—147.

⁹ S. Teodor, *Săpăturile de la Cuco-răni*, *ArchMold*, VIII, 1975, p. 151—155.

¹⁰ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și E. M. Zaharia, *Așezările din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XV-lea*, București, 1970, p. 254.

¹¹ *Ibidem*, p. 271—272.

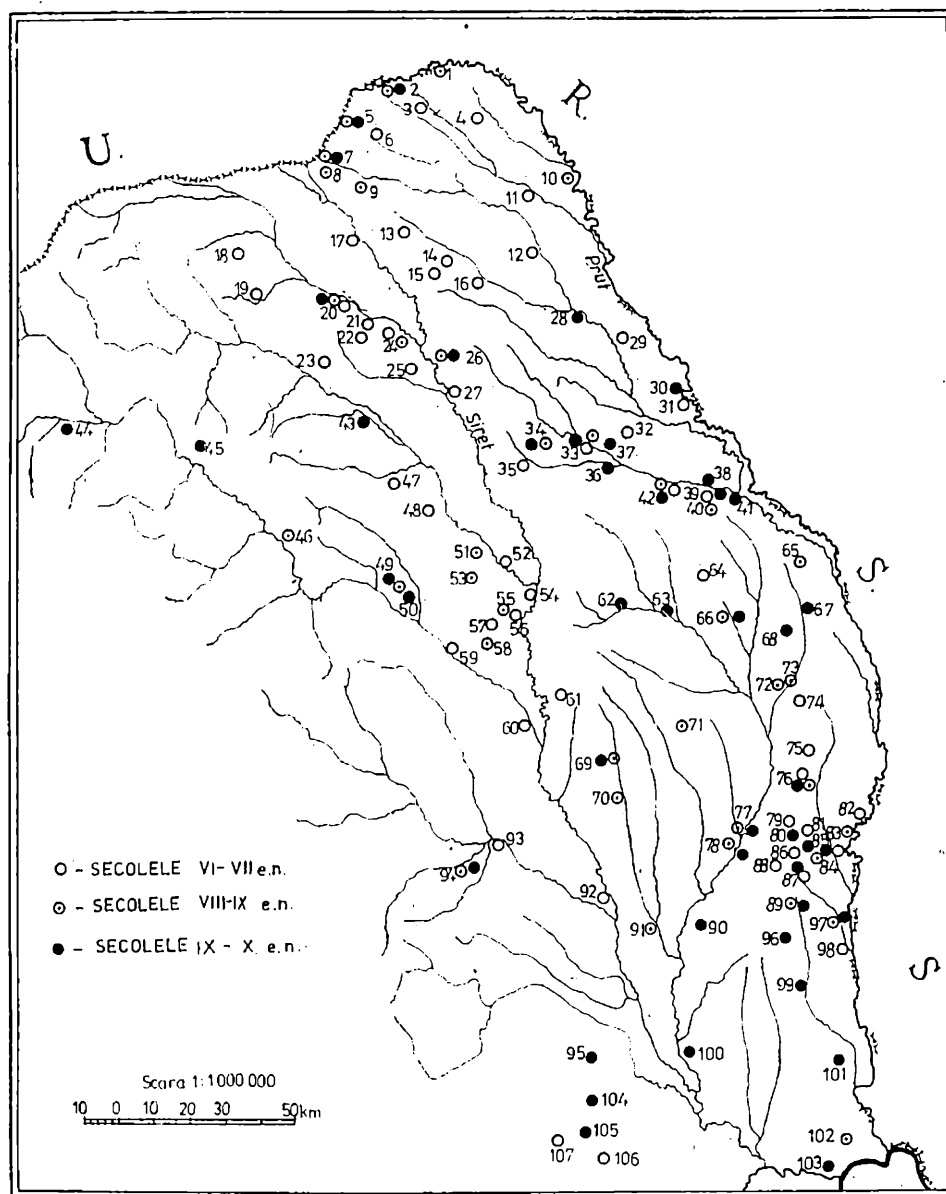
¹² D. Gh. Teodor, *Descoperirile prefeudale de la Iași, Crucea lui Ferent*, *Cercetist*, II, 1971, p. 118—128.

¹³ I. Ioniță, *Eine Siedlung der Jüngerer Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Iași-Nicolina (Rumänien). Ein Beispiel für die Möglichkeiten chronologischer Gliederung von Siedlungsmaterial*, în *Berichte des Symposiums in Westberlin*, 1979.

¹⁴ D. Gh. Teodor, *Continuitatea la est de Carpați în secolele V—X e.n. Așezările suprapuse de la Dodești-Vaslui, Iași*, 1984.

dești-Vaslui¹⁵, Costișa¹⁶ și Davideni-Neamț¹⁷, Bacău¹⁸ și Ștefan cel Mare — Bacău¹⁹, Adjdu Vechi²⁰ și Oreavu-Vrancea²¹ etc., s-a putut preciza că autohtonilor din aceste regiuni ale țării le este caracteristică civilizația de aspect *Costișa-Botoșana*²², din secolele V—VII e.n., răspândită în toate formele de relief și pe întreg cuprinsul spațiului de la est de Carpați. După cum s-a mai arătat²³, pentru conținutul acestei civilizații sint specifice așe-

Fig. 1. — Harta descoperirilor arheologice din Moldova din secolele VI—Xe.n. (Săpături sistematice și descoperiri întâmplătoare mai importante): 1 Horodiștea, 2 Baranca, 3 Concești, 4 Nichiteni, 5 Fundu Herții, 6 Ibănești, 7 Deieșca, 8 Lozna, 9 Cobila, 10 Ripiceni, 11 Hănești, 12 Albești, 13 Cucorani, 14 Botoșani, 15 Curtești, 16 Draxini, 17 Zvoriștea, 18 Volovă, 19 Botoșana, 20 Succava, 21 Rușii-Mănăstioara, 22 Bosanci, 23 Rotopânești, 24 Udești, 25 Dolhești Mari, 26 Tudora, 27 Dolhasca, 28 Todireni, 29 Buhăeni, 30 Probota, 31 Cîrniceni, 32 Românești, 33 Spinoasa, 34 Băiceni, 35 Costești, 36 Podu Iloaiei, 37 Erbiceni, 38 Șorogari, 39 Iași, 40 Hlincea, 41 Chișinău, 42 Miroslava, 43 Boroina, 44 Coșna, 45 Cotlișeni, 46 Hangu, 47 Tirpești, 48 Davideni, 49 Izvoare, 50 Brășău, 51 Văleni, 52 Săbăoani, 53 Poiana-Dulcești, 54 Roman, 55 Secuiești, 56 Aldești, 57 Moldoveni, 58 Izvoare-Bahna, 59 Costișa, 60 Bacău, 61 Traian, 62 Dumăștii Vechi, 63 Negrești, 64 Boroșești, 65 Răducăneni, 66 Dănești, 67 Arsura, 68 Averești, 69 Oncești, 70 Lichitești, 71 Voinești, 72 Tanacu, 73 Vinești, 74 Budești, 75 Vutcani, 76 Dodești, 77 Zorleni, 78 Birlad, 79 Suletea, 80 Fedest, 81 Horga, 83 Fălciu, 84 Bogdănești, 84 Murgeni, 85 Vădeni, 86 Epureni, 87 Birlălești, 88 Vinderel, 89 Berești, 90 Gîrbovă, 91 Toflea, 92 Adjdu Vechi, 93 Gh. Gheorghiu-Dej, 94 Oituz, 95 Cîmpineanca, 96 Jorăști, 97 Cavadinești, 98 Succaveni, 99 Tirgu Bujor, 100 Umbrărești, 101 Stoicani, 102 Galați, 103 Șendreni, 104 Budești, 105 Dumbrăveni, 106 Oreavu, 107 Cîndești.

¹⁵ Gh. Coman, *Statornic, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 234.

¹⁶ D. Gh. Teodor, V. Căpitanu și I. Mitrea, *Cercetările arheologice de la Mănoaia-Costișa și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale din secolele V—VI e.n. din Moldova*, Carpica, I, 1968, p. 233—247.

¹⁷ I. Mitrea, *Contribuția cercetărilor arheologice de la Curtea Domnească din Bacău și Davideni-Neamț la cunoașterea epocii secolelor VI—VII e.n. din Moldova*, Studii și Cercetări Științifice, Bacău, 1972, p. 15—20.

¹⁸ I. Mitrea și Al. Artimon, *Descoperirile prefeudale de la Bacău-Curtea Domnească*, Carpica, IV, Bacău, 1971, p. 225—251.

¹⁹ I. Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI—IX e.n.*, Carpica, XII, Bacău, 1980, p. 135—136.

²⁰ *Ibidem*, p. 129.

²¹ I. Mitrea, *Cercetări arheologice privind secolele IV—XI în județul Vrancea*, Studii și Comunicări, I, Focșani, 1978, p. 45—50.

²² D. Gh. Teodor, *La population autochtone dans la région Est-Carpatique de la Roumanie, pendant les Ve—Xe siècles de n.è.*, in *Actes du VIIe Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* — Praga, 1966, vol. II, Praga, 1971, p. 1117—1118.

²³ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI...*, p. 40.

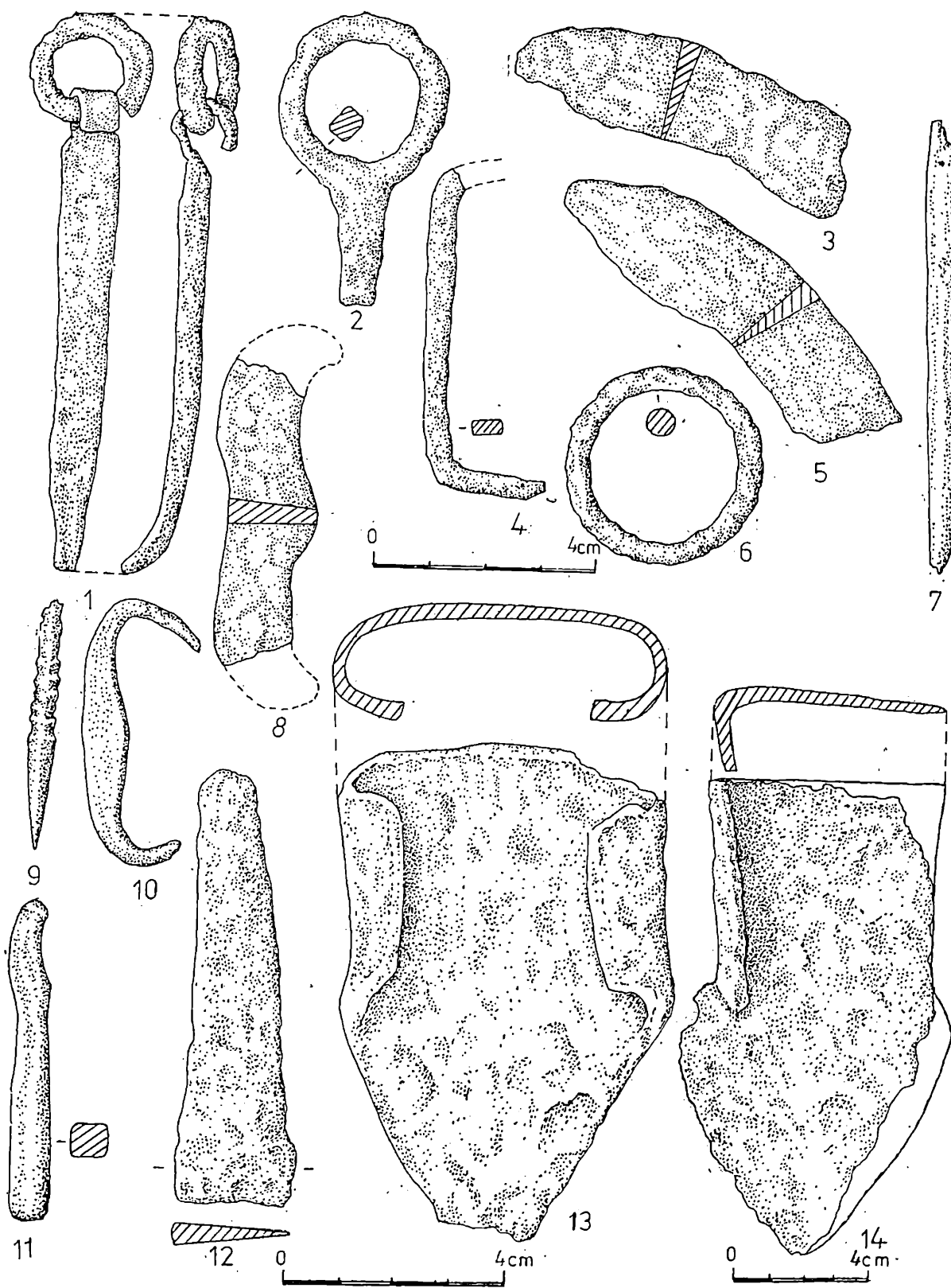

Fig. 2. — Unelte din secolele V–VII e.n. 1, 4, 7, 9–13, Dodești; 2–3, 6, 8, Botoșana; 5, Davideni; 14, Buțuluț.

zările neîntărite, compuse de obicei din 40—50 de locuințe de tip bordei sau construite la suprafața solului, având în interior vetre de lut simple sau înconjurate cu pietre, precum și cuptoare circulare de lut prevăzute cu boltă, folosite pentru copt piinea, de tipul celor întrebuințate constant în lumea romană. Adesea, în cadrul așezărilor, locuințele sînt dispuse în șiruri formînd ulițe, iar în cadrul acestora grupate cîte trei-patru, după anumite criterii familiale. Inventarul locuințelor este compus din unelte din fier, agricole și meșteșugărești, diferite alte unelte casnice din metal, sticlă, os, lut și piatră, podoabe de factură locală și romano-bizantine de import (fibule, aplice, brățări, cercei, pandantive etc.), numeroase monede de bronz bizantine, obiecte de cult creștin și altele. La acestea, se adaugă o bogată producție de obiecte ceramice lucrate cu roata și cu mina. Ceramica lucrată cu roata continuă tradiția aceleia de factură romană, pe cînd aceea modelată cu mina perpetuează elemente de tehnică, forme și decor, cunoscute încă în ceramica dacică. În cadrul ceramicii, în general, se remarcă vasele de tipul borcanului, de mărimi diferite, avînd buza răsfrîntă, umerii proeminenți, corpul zvelt și fundul îngust, lucrate la roata rapidă dintr-o pastă cu nisip și microprundișuri în compoziție, arsă de obicei neoxidant, în cuptoare speciale. Striuri simple sau grupate, caneluri înguste, precum și linia ondulată simplă situată de obicei pe umărul vasului sînt ornamentele cele mai frecvent întîlnite. Adesea fundurile vaselor sînt tăiate cu sfoara, iar unele exemplare în interior prezintă „coaste” de la producerea lor pe roată. Se întîlnesc și variante lucrate la roata înceată, din pastă cu cioburi pisate în compoziție. Alături de borcane sînt documentate castroanele, capacele, străchinile, ulcioarele și cănițele. Ceramica lucrată cu mina este mai puțin variată în ceea ce privește forma. Sînt atestate doar vasele-borcan cu corpul piriform și buza bine conturată, cu fundul îngust și îngroșat, ornamentate adesea pe buze cu alveole sau creștături, precum și cănițe mici, de formă aproape cilindrică și tîgăite cu marginea scundă. În marea majoritate a cazurilor, ceramica lucrată cu mina folosește pasta cu cioburi pisate în compoziție, dar sînt și exemplare care au fost modelate din pastă de lut în amestec cu nisip și microprundișuri. Alături de produsele ceramice lucrate de meșterii locali se întîlnește, destul de frecvent și olăria bizantină de import, precum amfore, oale, capace, țigle etc., constituind adesea modele pe care le-au imitat cu măiestrie și meșterii autohtoni.

Pe baza descoperirilor cunoscute pînă acum, se poate aprecia că în cursul secolelor V—VII e.n. pe întreg teritoriul de la est de Carpați, la fel ca și în restul regiunilor vechii Dacii, se formase și se consolidase o întinsă arie de cultură materială și spirituală romană, avînd strînse, multiple și continui legături cu civilizația romano-bizantină de la Dunărea de Jos ²⁴.

În cadrul acestei arii romanice, în cursul secolului al VI-lea pătrund, împreună cu alte populații migratoare, slavii.

După cum este cunoscut, informațiile izvoarelor istorice bizantine vorbesc despre așezarea slavilor la nordul Dunării de Jos, încă de pe la începutul secolului al VI-lea cînd, sub domniile împăraților Justin și mai ales Justinian I, Imperiul Bizantin este aproape neconținut atacat de acești noi migratori. Localizarea în acest teritoriu destul de întins, a anților și sclavinilor, cele două principale ramuri slave, pe care ne-o transmite istoricul bizantin Jordanes din secolul al VI-lea, a dat naștere unor numeroase discuții ²⁵, de aceea nu este încă sigură și trebuie să fie analizată numai în legătură cu descoperirile de factură slavă certe. Pe baza acestor descoperiri, credem că „limita sudică” trasată de Jordanes pentru teritoriul sclavinilor se afla în vremea lui undeva prin Moldova de sud și eventual în nord-estul Cîmpiei Munteniei, unde cei mai mulți istorici localizează lacul *Mursian* și cetatea *Noviodunensis* ²⁶. Această „graniță” a fost probabil reală doar pentru grupurile de slavi care începuseră deja să se deplaseze înspre regiunile de la vest de Nistru și Prut, marea majoritate a anților și sclavinilor aflîndu-se încă în teritoriile vest-ucrainene. Unele din concluziile menționate mai sus au fost emise și ca urmare a faptului că, pînă în prezent, cu toate cercetările arheologice întreprinse pe teritoriul României, ca și în alte regiuni ale Europei de sud-est, nu au fost descoperite încă urme slave care să dateze cu certitudine din prima jumătate a secolului al VI-lea, deși informațiile izvoarelor scrise, așa cum am arătat, îi amintesc totuși pe slavi aici în vremea respectivă.

După cum au dovedit săpăturile arheologice efectuate în Moldova, ca de altfel și din alte regiuni românești, alături de elementele culturale autohtone daco-romane, au fost atestate și vestigii slave timpurii, care se datează de regulă cu începutul din a doua jumătate a secolului al VI-lea și îndeosebi din ultimul său sfert. De aceea, este tot mai mult acceptată teza potrivit căreia deplasarea în masă a slavilor în regiunile de la nordul Dunării de Jos și Mijlocii, s-a desfășurat în toată amploarea ei de abia în a doua jumătate a veacului al VI-lea, în această migrație un rol considerabil revenindu-le avarilor care, prin deplasarea lor aici și prin structura organizației lor politice, au deschis cu adevărat calea unei pătrunderi masive și pe un front mult mai larg a slavilor. Situația

²⁴ D. Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele V—XI e.n.*, SCIV, 21, 1970, 1, p. 97—114.
I. Mitrea, *Influente bizantine în cultura materială și spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI—IX e.n.*, SCIV A, 30, 1979, 2, p. 145—161; D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI*, Iași, 1981,

p. 11—58.

²⁵ *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 729—730; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI...*, p. 35.

²⁶ I. Nestor, *op. cit.*, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 430—433, precum și opiniile prezentate în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 729—730.

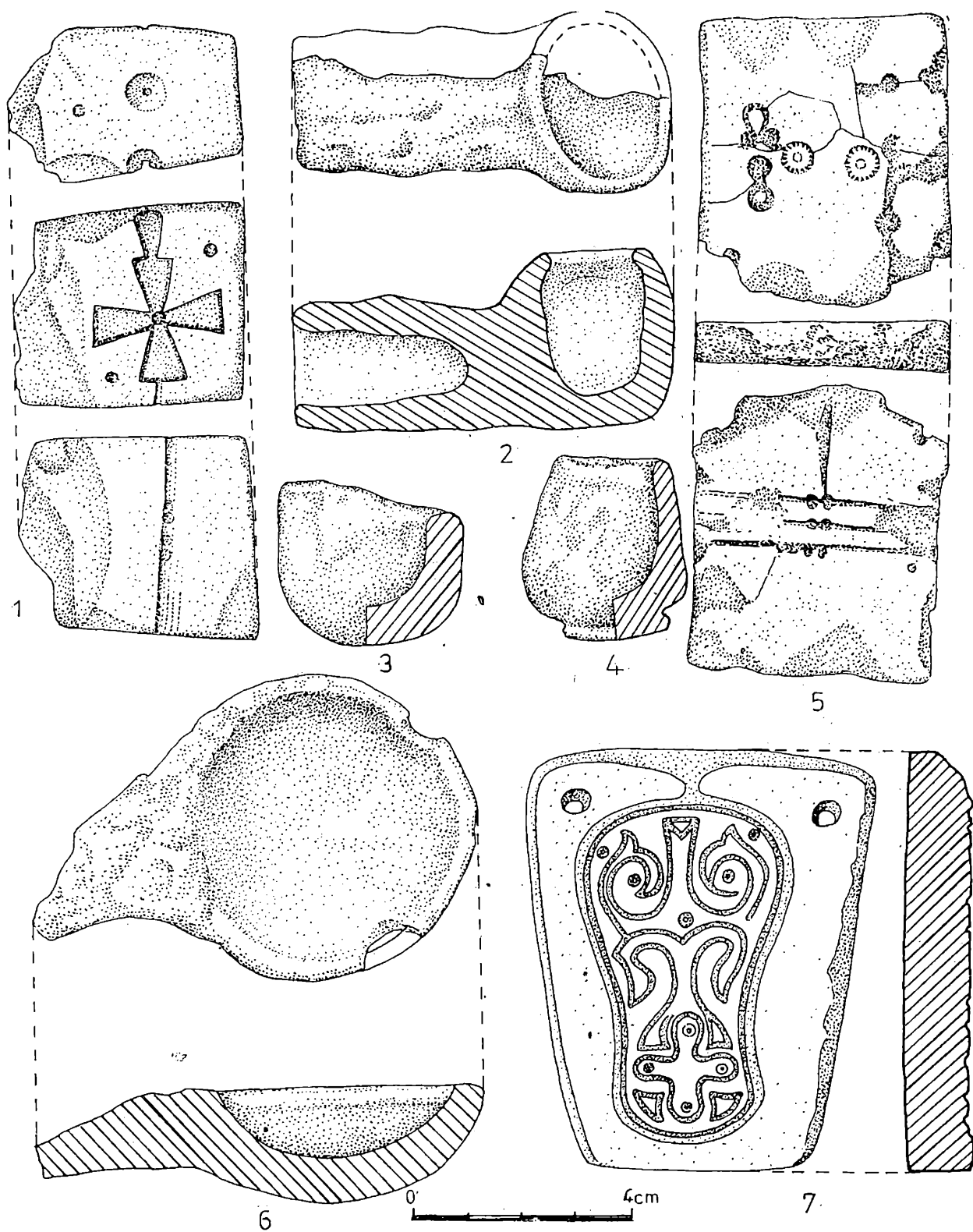

Fig. 3. — Tipare și obiecte de turnat din secolele V—VII c.n. 1—4, Botoșana ; 5, Ștefan cel Mare ; 6, Dodești ; 7, Traian.

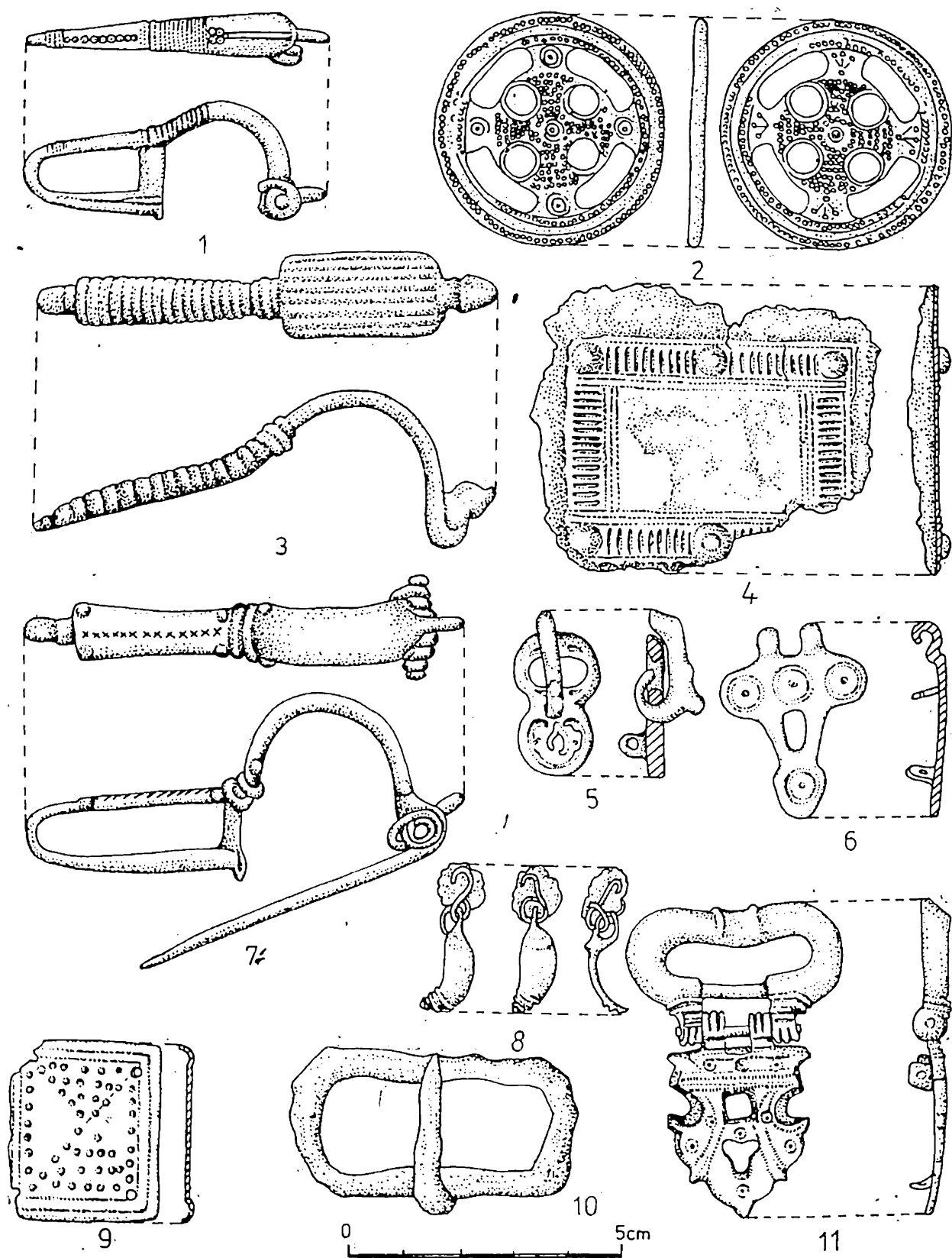

Fig. 4. — Obiecte de podobă din secolele V—VII e.n. 1, 8, Suceava; 2, Răteșul Cuzei; 3, 10, Davideni; 4, 5, 9, Botoșana; 6, Dodești 7, Moldoveni; 11, Săbăoani.

a fost dictată și de interesele imediate ale primului Caganat avaric care vizau în primul rînd acțiuni militare comune cu slavii împotriva Bizanțului ²⁷.

Din datele pe care le avem în stadiul actual al cercetărilor reiese că nu s-a păstrat nici un nume de trib slav care să fi locuit la est de Carpați sau în altă regiune a vechii Dacii, ceea ce înseamnă că slavii pătrunși în regiunile de la nordul Dunării de Jos reprezentau de fapt doar grupări mai mari sau mai mici desprinse în decursul timpului din triburile inițiale de la vest de Nipru Mijlociu și Superior ²⁸. De asemenea, este aproape sigur că, în scurtă perioadă de vreme dintre așezarea slavilor aici și deplasarea lor masivă în sudul Dunării după anul 602, precum și datorită condițiilor social-economice și politice deosebite, existente în spațiul carpato-dunărean, aceștia nu au avut nici timpul și nici posibilitatea de a se reorganiza în triburi teritoriale proprii, fapt care a contribuit într-o însemnată măsură la accelerarea procesului lor de asimilare etnică și culturală de către populația romanică locală ²⁹.

Urmărind repartitia geografică și concentrarea descoperirilor slave timpurii în anumite regiuni ale țării noastre s-a putut preciza că deplasările anumitor grupuri mai mari de slavi, din teritoriile inițiale de migrație vest-ucrainene, către spațiul carpato-dunărean s-au produs de abia pe la mijlocul secolului al VI-lea, migrația slavilor afectînd mai întîi nord-estul Moldovei, apoi culoarul Siretului și Cimpia Dunării. Alte grupuri de slavi s-au deplasat prin regiunile de sud ale Moldovei și Basarabiei către Muntenia și Oltenia. În legătură cu deplasările grupurilor de slavi pe valea Siretului trebuie puse și infiltrările unor cete de slavi prin pasurile Carpaților (Oituz, Trotuș, Bistrița), în sud-estul Transilvaniei. Din același grup inițial, prin pasurile Ucrainei Subcarpatice s-au introdus probabil și alte grupuri mai mici în ținuturile Maramureșului.

Din punct de vedere cronologic, după cum s-a precizat în literatura arheologică românească, cele mai timpurii vestigii slave din regiunile amintite mai sus, se datează cu începere de pe la mijlocul secolului al VI-lea, vreme cînd și informațiile scrise bizantine vorbesc despre intensitatea acțiunilor militare ale slavilor la Dunărea de Jos ³⁰. De asemenea, ca urmare a cercetărilor întreprinse în ultimii ani s-a constatat că de-a lungul micilor văi adiacente marilor riuri, ca și în jurul vadurilor de pe cursurile mijlocii și inferioare ale Nistrului, Prutului, Siretului, Jijiei sau Birladului, ca și a aceloră de pe cursul inferior al Dunării, se concentrează cele mai multe vestigii slave timpurii, gruparea lor aici fiind probabil rezultatul stabilirii, vreme mai îndelungată în aceste locuri, determinată de rațiuni de ordin politic și militar, poate chiar și economic.

Totodată, repartitia geografică a descoperirilor slave timpurii din spațiul carpato-dunărean și precizarea limitelor lor cronologice, oferă multe temeuri pentru a se presupune că în unele regiuni, cum sînt de exemplu valea Moldovei, valea Trotușului, Cimpia Jijiei, regiunile montane și submontane ale Moldovei, unele grupe de slavi vor pătrunde de abia în cursul primei jumătăți a veacului al VII-lea, probabil după slăbirea dominației avarie în spațiul carpato-dunărean, dar în orice caz, în număr incomparabil mai mic decît în Cimpia Dunării sau în alte regiuni ale țării.

Cercetarea vestigiilor slave timpurii din secolele VI—VII e.n., scoase la iveală prin cercetările arheologice întreprinse în regiunile de la est de Carpați, arată că în această epocă la slavii pătrunși aici forțele de producție erau încă slab dezvoltate, cunoșteau puțin prelucrarea fierului și aveau o agricultură destul de puțin avansată ³¹. S-a putut preciza că locuințele slavilor erau formate din bordeie parțial adîncite în pămînt, prevăzute în unul din colțuri cu o vatră înconjurată cu pietre, construită diferit în comparație cu instalațiile de foc atestate în locuințele autohtonilor din această vreme. Unele folosite de slavi erau în general simple și destul de rare. Inventarul locuințelor lor este în general compus din diferite unelte și obiecte din metale, os, lut și piatră, unele obiecte de podabă din bronz sau aramă, precum și din ceramică lucrată în exclusivitate cu mina. Pe seama slavilor timpurii au fost puse, de asemenea, și unele tipuri de cuțite, amnare și săgeți din fier, o serie de fibule digitate din bronz și cîteva tipuri de cercei. Fibulele digitate, îndeosebi cele miniaturale simple sau cele de tip „niprovan”, ornamentate, au fost preluate de slavi ca urmare a contactului lor cu populațiile romanice sau germanice. În ceea ce privește ceramica slavă timpurie aceasta este de factură inferioară, lucrată numai cu mina, cu forme simple și, în general, fără ornamente. După tehnica de lucru și după formele ei, ceramica slavă poate fi pusă în legătură cu grupurile culturale slave arhaice de tip *Korceak* ³² sau *Penkovka* ³³.

Aceste vestigii slave timpurii, ca și unele tipuri de locuințe care prezintă un alt sistem de construcții, se diferențiază de descoperirile autohtone din această vreme, putîndu-se astfel departaja mai clar elementele esențiale care definesc cultural cele două populații. Acest fapt prezintă o deosebită importanță, deoarece facilitează o mai bună încadrare cronologică și culturală, oferînd totodată posibilitatea de a aprecia corect ponderea unuia sau altuia dintre elementele amintite în cadrul obiectivelor arheologice cercetate din secolele VI—VII e.n.

²⁷ I. Nestor, *Istoria poporului român* (sub redacția acad. A. Oțetea), București, 1970, p. 103—104.

²⁸ *Ibidem*, p. 104.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 37.

³¹ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI*, p. 49.

³² V. P. Petrov, *Pamjatniki korčaskogo tipa*, MIA, 108, 1963, p. 16—36; I. P. Rusanova, *Poselenie u s. Korčaskogo na reka Tetereve*, MIA, 108, p. 39—50.

³³ D. T. Berezoveț, *Slavjanskije poselenie uliței na r. Teasmine*, KSIA, 8, Kiev, 1959, p. 37—45; idem, *Poselenie uliței na r. Teasmine*, MIA, 108, p. 145—208.

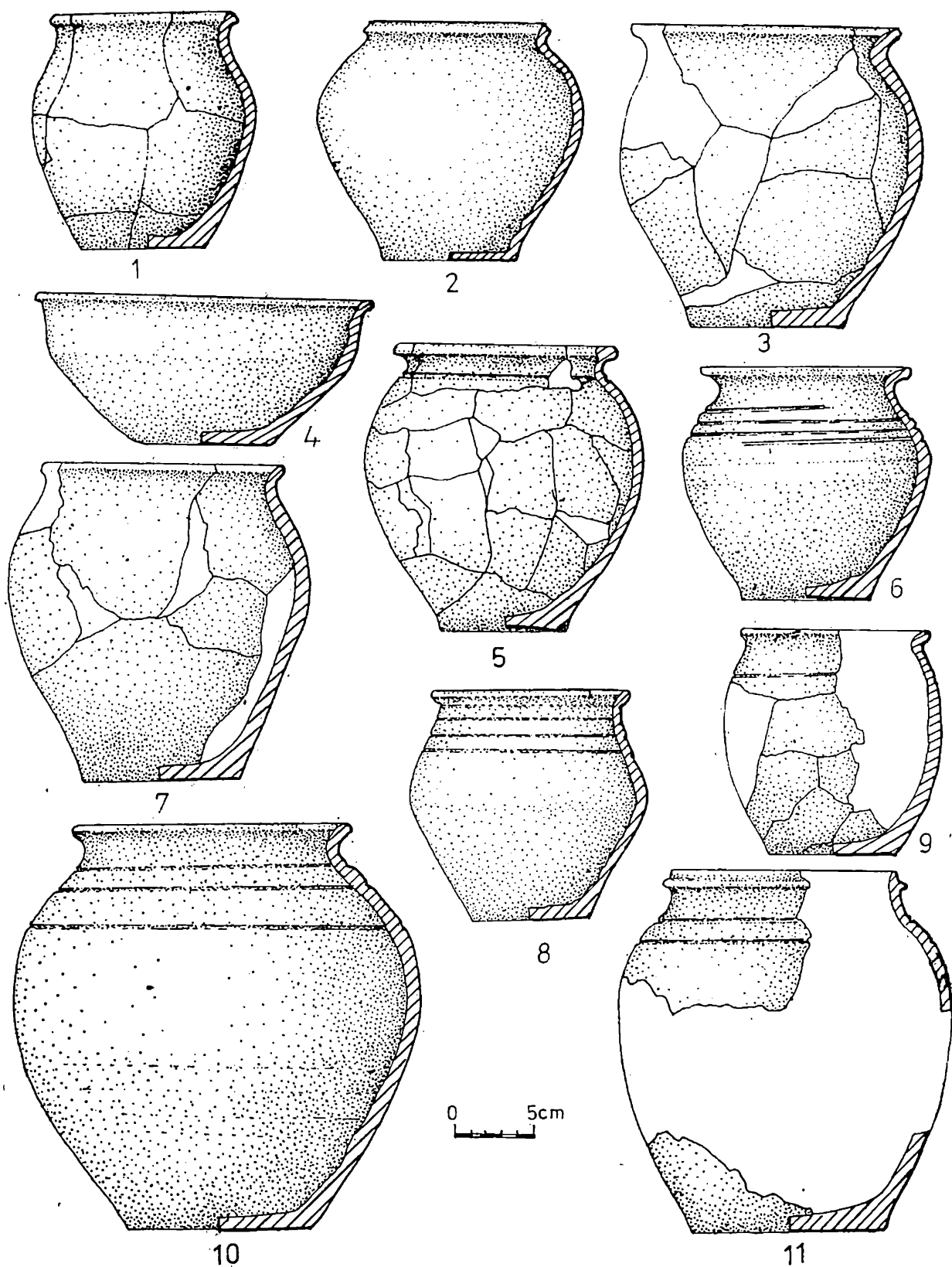

Fig. 5. — Ceramică din secolele V—VII e.n. lucrată cu roata. 1, Ștefan cel Mare; 2, Horga; 3, Dodești; 4, 10, Costișa; 5, Nichiteni; 6, Clmicieni; 7, 9, 11, Botoșana; 8, Bogdănești.

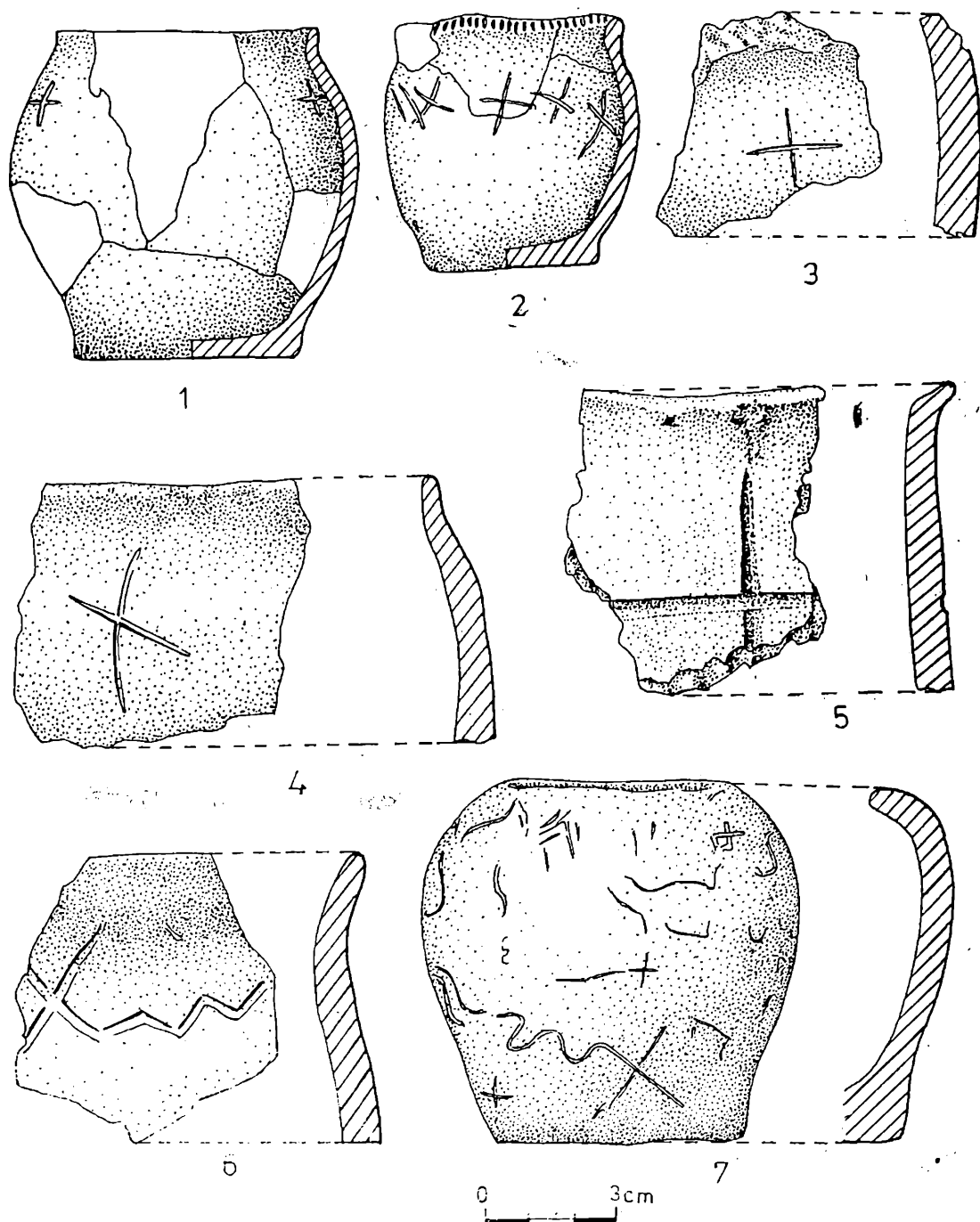

Fig. 6. — Ceramică din secolele VI—VII e.n. lucrată cu mla și decorată cu semne creștine. 1, Horga; 2, 7, Bolotoșana; 3—4, Suceava; 5—6, Bacău.

După cum s-a mai menționat, până în prezent pe teritoriul Moldovei, ca de altfel și în restul României, nu s-au descoperit încă obiective slave timpurii necontaminate de elemente autohtone³⁴. Această situație pledează pentru o datare a lor de-abia în a doua jumătate a secolului al VI-lea, adică din vremea cînd contactele dintre autohtoni și slavi au putut într-adevăr să se producă cu rezultate concrete.

În afară de așezări, rezultate deosebit de importante au oferit și cercetările arheologice întreprinse în necropolele datînd din această vreme. Ca urmare a acestor cercetări s-a constatat că autoht-

³⁴ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 40.

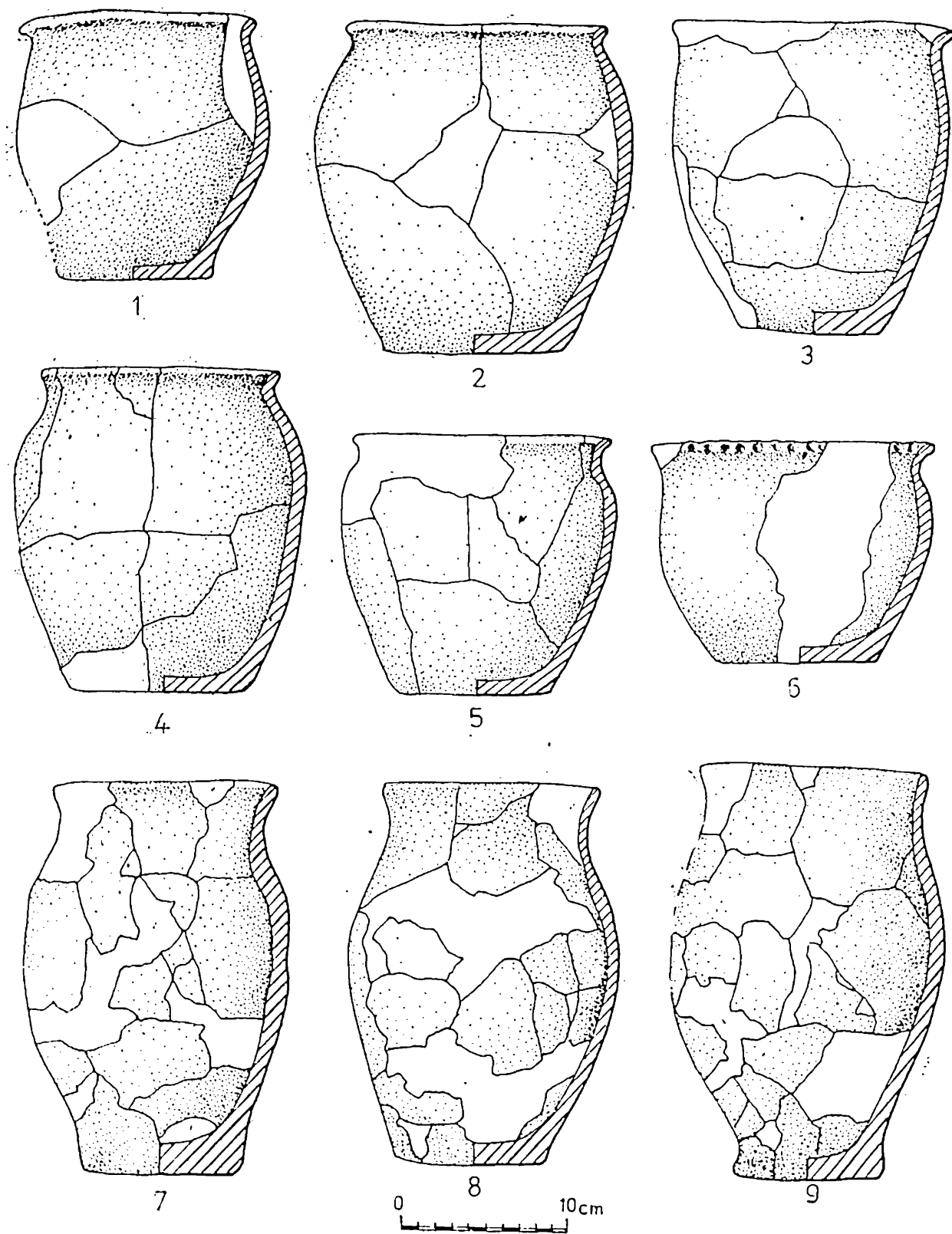

Fig. 7. — Ceramică din secolele VI–VII e.n. lucrată cu mîna. 1–6. Potoșana ; 7–9, Bacău.

tonii, în mare parte creștinați în perioada secolelor VI—VII, foloseau ca rit de înmormintare inhumati, dar existau desigur destui care mai foloseau incinerati, cu ritualuri diferențiate net de acelea ale slavilor răsăriteni. În această din urmă categorie pot fi incluse mormintele de la Cindești-Vrancea³⁵, Nănești-Bacău³⁶ și Hansca, în R. S. S. Moldovenească³⁷. Se constată totuși că în spațiul de la est de Carpați necropolele slave lipsesc, ca de altfel și în restul teritoriului României, unde sînt atestate doar morminte izolate sau grupate, ca în cazul cimitirelor de la Sărata-Monteoru³⁸ și Balta Verde³⁹.

Analizîndu-se atent rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse pînă acum, se poate admite că relațiile dintre autohtoni și slavi în prima jumătate a secolului al VI-lea nu au fost prea întese și evident nici pașnice. Contacte concrete și pe multiple planuri între aceste populații au fost posibile de-abia după un anumit timp și în orice caz după așezarea definitivă a unor grupuri de slavi în teritoriile de la nordul Dunării de Jos. Desigur, la început relațiile dintre cele două populații au fost limitate doar la anumite activități privind procurarea de către slavi a unor bunuri produse de localnici, din categoria cărora trebuie reținute, în primul rînd, ca fiind mai importante alimentele și anumite tipuri de unelte și arme din fier.

De asemenea, în precizarea naturii relațiilor dintre autohtoni și slavi o mare importanță o prezintă cunoașterea structurii social-economice a comunităților sătești aparținînd celor două populații.

În legătură cu problema menționată mai sus este în parte cunoscut faptul că, obștea satească locală, influențată permanent în evoluția ei de civilizația romană și romano-bizantină, se afla în perioada secolelor V—VII într-un stadiu relativ superior de dezvoltare, în comparație cu formele de organizare a comunităților populațiilor migratoare, în general. În acest sens, s-a arătat de exemplu, că obștea satească autohtonă era organizată pe principii teritoriale, avea pe lingă proprietatea comună și proprietate privată, iar fiecare nou membru pătruns în ea trebuia să fie sau să devină autohton, trăsături esențiale care nu existau în cadrul comunităților sătești slave care, în această vreme erau alcătuite încă pe baza străvechilor relații gentile⁴⁰.

Cu toate diferențierile existente între cele două comunități sătești, cu vremea, în urma intensificării contactelor dintre ele, se înțelege că și în cadrul structurilor interne au avut loc o serie de influențe reciproce, care au dus în cele din urmă la unele schimbări de ordin economic și social, influențînd în primul rînd evoluția comunităților slave din perioada de timp următoare, sfîrșind prin înglobarea acestora în obștea teritorială românească din ultimul sfert al mileniului I al e.n.

În legătură cu aceste transformări este de subliniat că, pentru istoria veche a României, perioada ultimelor secole ale primului mileniu al e.n. reprezintă o etapă importantă din evoluția societății locale de la nordul Dunării de Jos, deoarece în răstimpul ei s-a încheiat și procesul de formare a poporului și a limbii române (secolele VIII—IX).

Izvoarele scrise, dar mai ales cercetările arheologice întreprinse în ultimul sfert de veac, relevă faptul că în perioada secolelor VIII—X, în cadrul evoluției societății locale din teritoriile de la nordul Dunării de Jos, o serie de evenimente de ordin social-economic și politic, au determinat numeroase și adesea profunde transformări, cu consecințe importante pentru definitivarea structurii interne a comunităților umane, ca și pentru cristalizarea ulterioară a civilizației caracteristice spațiului car-pato-dunăreano-pontic.

Este semnificativ de subliniat constatarea rezultată din cercetările întreprinse în Moldova că, trăsăturile de evident caracter romanice care definesc civilizația din această parte a țării, în cursul secolelor VIII—X e.n., documentează aici, fără îndoială, o numeroasă populație românească deja constituită etnic și lingvistic. Existența ei pe teritoriul Moldovei este consecința firească a unui proces istoric complex, în care continuitatea elementului etnic daco-roman, trăsăturile esențiale romanice ale civilizației sale, formele de organizare social-economică și multiplele sale legături cu lumea bizantină au fost cîțiva din factorii principali ai desfășurării acestui proces istoric⁴¹.

Desigur, în cadrul evoluției societății de la est de Carpați, în perioada secolelor VIII—X, este necesar să se țină seama și de prezența temporară a unor populații migratoare dintre care o anumită importanță o mai prezintă resturile de slavi rămase să locuiască aici, precum și unele populații turanice pătrunse în aceste teritorii.

După cum se știe, către sfîrșitul veacului al VII-lea, ca urmare a tulburărilor petrecute în stepele dintre Volga, Don și Marea Caspică își fac apariția în regiunile extracarpătice ale României grupurile migratoare ale protobulgarilor conduși de caganul Asparuh (Isperich). În urma luptelor victorioase purtate cu armatele bizantine la Dunăre, conduse de împăratul Constantin al IV-lea Pogonatul, în

³⁵ Săpături efectuate între anii 1977—1979 de către M. Forescu (inedite).

³⁶ Cercetări întreprinse de către I. Mitrea în 1969 (inedite).

³⁷ I. A. Rafalovici, *Poselenie VI—VII vv y e s. Hanska*, KSI, 113, 1968, p. 75—103.

³⁸ I. Nestor, *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata-Monteoru, Dacia*, N.S., I, 1957, p. 289—296; I. Nestor și Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Sărata-Monteoru, Materiale*, IV, 1957, p. 187—193; idem, *Materiale*, V, 1959, p. 511—117; idem *Materiale*, VI, 1959, p. 509—513; idem, *Materiale*,

VII, 1961, p. 513—516.

³⁹ D. Berciu și Eug. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Balta-Verde și Gogoșu (1949—1950)*, *Materiale*, II, 1956, p. 403—404.

⁴⁰ Eug. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII (cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, p. 106—121.

⁴¹ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 67—143.

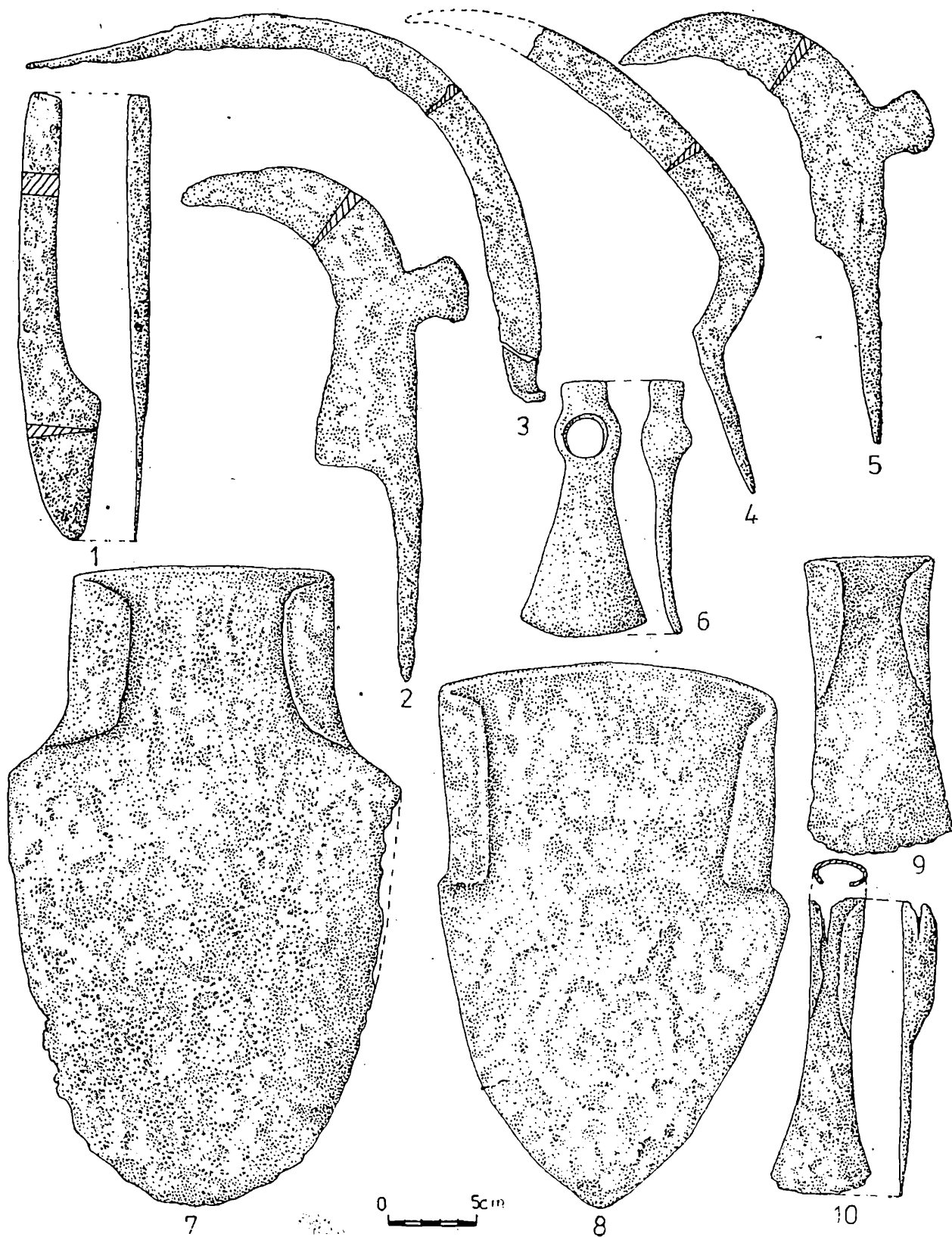

Fig. 8. — Unelte din fier din secolele VIII—X e.n. 1, 6, Dragosloveni; 2, Dumesti-Vechi; 3, Dodești; 4, 5, Coșna-Floreni; 7, Grumezoia; 8, Mănăstirea-Lișcov; 9, Birlălești; 10, Mălușteni.

anul 681, protobulgarii se vor deplasa în sudul Dunării ocupind părțile de nord-est ale Bulgariei de astăzi. Pătrunderea acestui nou grup de populații migratoare va afecta direct doar regiunile din sudul Moldovei, din apropierea Dunării, și jumătatea estică a Cimpiei dunărene, ocolind Dobrogea, după cum o indică, probabil, eșalonarea unor tezaure de monede bizantine îngropate ca urmare a acestor evenimente ⁴².

Concomitent, din Asia, ca urmare a aceluiași tulburări petrecute în stepele dintre Marea Caspică și Volga, se deplasează către Cimpia Pannoniei, prin Carpații nordici, un nou grup de avari, care alăturându-se celor aflați mai înainte acolo (din primul caganat) întăresc și reactivează formațiunea statală avară, constituind cel de al doilea caganat avaric.

În Moldova dominația avară va fi, ca și mai înainte, doar nominală și nu se va face simțită decât prin faptul că facilitează, în cadrul unui plan general de organizare, infiltrarea eitorva elemente culturale slave răsăritene, de tip *Romen-Borsevo* ⁴³, antrenate aici de mișcările diferitelor detașamente de avari. Evident, aceste elemente culturale slave nu dovedesc pătrunderea aici a unui al doilea val de populații slave în cursul secolelor VII–VIII, așa cum s-a presupus ⁴⁴, căci nici cercetările arheologice și nici izvoarele scrise ale vremii nu o atestă.

În noile împrejurări politice create la Dunărea de Jos, în Moldova, chiar cu începere de la sfârșitul secolului al VII-lea și continuând în secolele VIII și IX, se poate vorbi desigur de o simbioză româno-slavă, înțelegându-se prin aceasta și aici, la fel ca în restul teritoriului carpato-dunărean, desfășurarea unui proces nou, de asimilare a elementelor etnice și lingvistice slave rămase să viețuiască în aceste zone, după anul 602. Această perioadă corespunde din punct de vedere cultural ultimelor faze tirzii ale civilizației românești de tip *Lozna-Suceava-Drumul Național* ⁴⁵, cu directe corespondențe în aspectele parțial contemporane și similare de tip *Ipoțesti-Cindești*, tirzii, din Muntenia și Oltenia sau cu acele de tip *Bezid-Sălașuri-Comana*, din Transilvania.

Analiza vestigiilor arheologice întreprinse îndeosebi în ultimul sfert de veac relevă faptul că, marea majoritate a așezărilor sint neîntărite și situate de obicei pe pantele line sau terasele din apropierea râurilor și lacurilor, în locuri propice practicării agriculturii și creșterii vitelor sau în apropierea unor resurse minerale, îndeosebi lângă masivele de sare sau în locuri din care se puteau extrage minereuri. Chiar dacă în unele părți se observă o anumită densitate, așezările sint răspândite peste tot, atât în regiunile de câmpie (ale râurilor Jijia, Bahlui sau Elan-Horincea, de exemplu) și deal, cât și în acelea de munte sau podiș, dovedind că românii au locuit din totdeauna toate zonele geografice ale Moldovei ⁴⁶. În general, așezările constituie sub formă de cătune sau sate, nu sint prea întinse, fiind de regulă formate din cîteva zeci de locuințe, ca de exemplu acelea de la Dodești-Vaslui ⁴⁷, Băiceni ⁴⁸, Hlincea ⁴⁹ și Spinoasa-Iași ⁵⁰, Suceava-Drumul Național ⁵¹, Lozna-Botoșani ⁵², Bogdănești-Vaslui ⁵³, Izvoare-Bahna ⁵⁴ etc. În cadrul așezărilor, locuințele, ca și în perioada secolelor V–VII, sint situate în șiruri paralele, iar de-a lungul acestora grupate pe criterii familiale. Către sfârșitul veacului al VIII-lea, dar mai cu seamă în cursul secolului următor, în anumite regiuni ale Moldovei încep să se ridice așezări întărite cu valuri de pămînt și șanțuri de apărare, ca acelea de la Fundu-Herții ⁵⁵, Dersea ⁵⁶, Tudora ⁵⁷, Orofteana ⁵⁸ și Pocreaca ⁵⁹, precum și la Calfa ⁶⁰, Bechimăuți ⁶¹ și Lukașovka ⁶² în R. S. S. Moldovenească, fenomen pus în legătură, în primul rînd, cu transformările care

⁴² I. Dimian, *Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R.*, SCN, I, 1957, p. 196–197.

⁴³ I. I. Leapușchin, *Mesto romensko-borsevskikh pamjatnikov sredi slavianjskikh drevnostej*, Vestnik Leningradskogo Universiteta, 20, 1956, 4, p. 45–60; idem, *Gordodisše Novotroiskoe*, Moscova, 1958.

⁴⁴ M. Comșa, *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. în secolul VI–IX în lumina cercetărilor arheologice*, SCIV, X, 1959, 1, p. 67–69.

⁴⁵ D. Gh. Teodor, *Unele considerații privind încheierea procesului de formare a poporului român*, ArhMold, IX, 1980, p. 79.

⁴⁶ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI*, p. 68–72.

⁴⁷ D. Gh. Teodor *op. cit.*, Iași, 1984, p. 49–73.

⁴⁸ I. Ioniță și V. Spinei, *Așezarea prefeudală tirzie de la Băiceni-Siliște*, ArhMold, VII, 1972, p. 307–323; V. Spinei, *Săpăturile arheologice de la Băiceni-Dimbul lui Pletosu în anii 1967–1968*, CercetIsl., IX–X, Iași, 1978–1979, p. 261–271.

⁴⁹ M. Petrescu-Dimbovița, *Șantierul Hlincea-Iași*, SCIV, 1953, 1–2, p. 312–313; idem, SCIV, V, 1954, 1–2, p. 233–239; idem, SCIV, VI, 1955, 3–4, p. 687–693.

⁵⁰ A. Nițu și D. Gh. Teodor, *Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa*, Materiale, V, 1959, p. 485–491; A. Nițu, Em. Zaharia și D. Gh. Teodor, *Sondajul de la Spinoasa-Erbiceni*, Materiale, VI, 1959, p. 531–537; D. Gh. Teodor și Em. Zaharia, *Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni*, Materiale, VIII, 1962, p. 35–38.

⁵¹ Al. Alexandrescu și Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava-Sectorul Oraș, Materiale*, IV, 1957, p. 253; Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava-Sectorul Oraș, Materiale*, V, 1959, p. 607; T. Martinovici, și Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava, Materiale*, VI, 1959, p. 687–692.

⁵² D. Gh. Teodor și I. Mitrea, *Cercetări arheologice în așezarea de la Lozna-Dorohoi*, ArhMold, IV, 1966, p. 279–290.

⁵³ N. Ciucă, V. Palade și Gh. Coman, *Bordeie de tip prodridu de la Bogdănești-Fălcu*, Mem.Antiq., III, 1971, p. 469–476.

⁵⁴ I. Mitrea, *op. cit.*, Carpica, XII, 1980, p. 132.

⁵⁵ M. Petrescu-Dimbovița, D. Gh. Teodor și V. Spinei, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice din horodiștea de la Fundu-Herții (jud. Botoșani)*, Din trecutul județului Botoșani, I, Botoșani, 1974, p. 79–98.

⁵⁶ D. Gh. Teodor, *Les établissements fortifiés des régions Est-Carpatiques de la Roumanie aux VIIe–XIe siècles de notre ère*, SlovArch, XXVI, 1, 1978, p. 69–77.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Al. Odobescu, *Opere complete*, III, București, 1908, p. 126–127, 161; P. Verona, *Memoriu relație la descoperirile arheologice și istorice făcute în regiunea Herței din județul Dorohoi*, RIR, 5/6, 1935–1936, p. 635.

⁵⁹ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, SlovArch, 1, 1978, p. 70.

⁶⁰ G. F. Cebotarenko, *Kalfa-Gorodisše VIII–X vv nu Dnestre*, Chișinău, 1973.

⁶¹ G. B. Fedorov și F. G. Cebotarenko, *Pamjatniki drevnih slavjan (VI–XIII vv)*, Chișinău, 1974, p. 91–94.

⁶² Ibidem, p. 94–98.

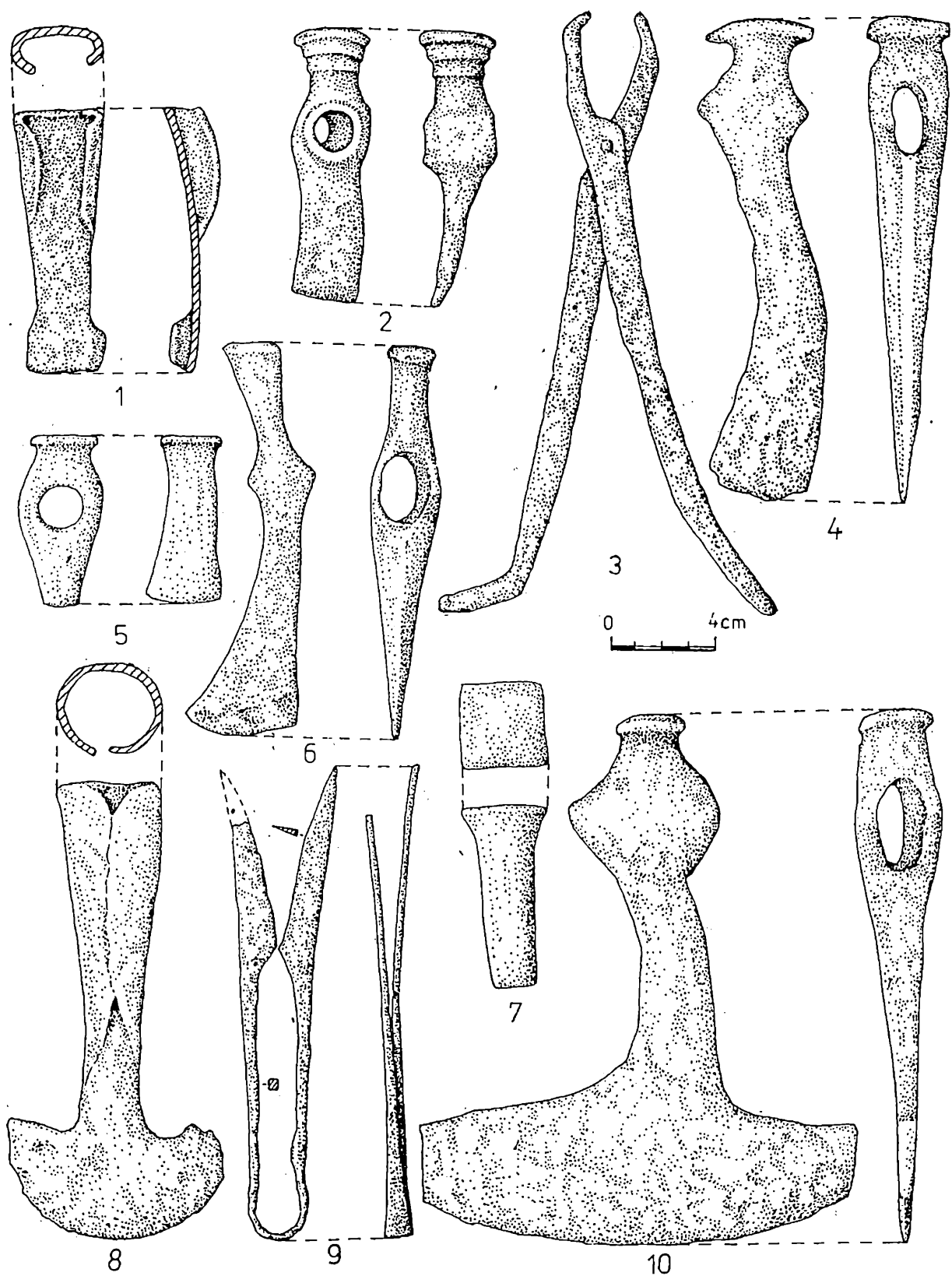

Fig. 9. — Unelte din fier din secolele VIII—X e.n. 1, Fundu-Herții; 2, Mateeni; 3, Suletea; 4, Hangu; 5, 7, Dragosloveni; 6, Fedestii; 8, Floreni; 9, Dodești; 10, Tăvădărești.

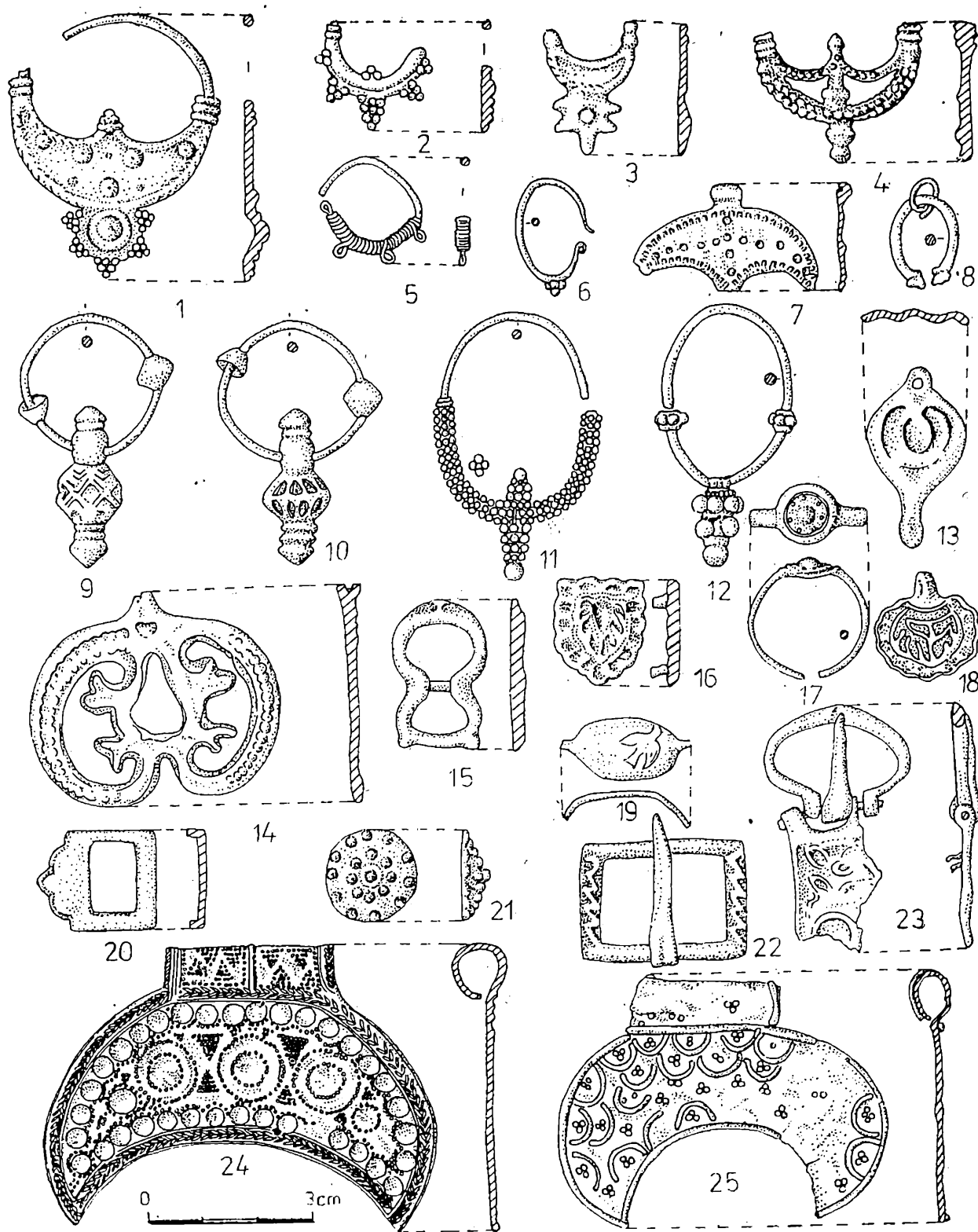

Fig. 10. — Obiecte de podoabă din secolele VIII—X e.n. 1, Izvoare-Bahna; 2, 8, Vădeni; 3, Horodiștea; 4, 11, 12, 14, 16, 18, 23—25, Răducăneni; 5, Udești; 6, Stoicani; 7, 15, Băiceni; 9, 10, 17, Arsura; 13, Dănești; 19, Birlălești; 20, Suceava; 21, Dodești; 22, Hlincea.

au avut loc în sinul obștilor sătești, precum și cu o serie de evenimente politice, dintre care deplasările ungarilor și pecenegilor în regiunile pruto-nistriene par a fi cele mai importante pentru această vreme, fapt pus în evidență și de existența unor importante tezaure monetare sau de obiecte de podoabă cu piese din aur și argint îngropate, probabil, cu acest prilej, ca acelea aflate la Dolhești ⁶³ și Răducăneni-Iași ⁶⁴, sau Cleja-Bacău ⁶⁵. Astfel de cetăți, ridicate în primul rînd ca o consecință a unui anumit stadiu de stratificare social-economică în sinul obștilor sătești, arată că fenomenul de feudalizare a societății românești de la est de Carpați se desfășura cu aceeași intensitate ca și în restul spațiului carpato-dunărean. În general, aceste fortificații de pămînt și lemn reprezentau sediile unor șefi locali și constituiau probabil centrul unor mici asociații de obștii, pe cale de a se transforma în formațiuni cneziale mai puternice.

În perioada secolelor VIII—X e.n. locuințele sînt de forme și dimensiuni diferite, parțial îngropate în pămînt sub formă de bordeie sau construite la suprafața solului, unele fiind destul de spațioase și avînd chiar două încăperi. În interior sînt prevăzute cu sobe clădite din piatră sau din lut, avînd uneori și cuptoare de lut de tip vechi roman, folosite pentru coptul piinii. În unele locuințe s-au descoperit unelte din fier folosite în agricultură, cum sînt brăzdarele și oticurile de plug, seceri, coase, săpăligi, cosoare sau altele, necesare prelucrării diferitelor obiecte casnice (clești, ciocane, nicovale, foarfeci etc.). De asemenea, în această vreme se cunosc și adevărate depozite de unelte agricole și meșteșugărești, cum sînt acelea de la Cimpineanca ⁶⁶, Răstoaca ⁶⁷ și Iugani-Vrancea ⁶⁸, Gîrbovăț-Tecuci ⁶⁹ etc., unele dintre ele reprezentînd probabil proprietatea comună a unor familii sau a unor obștii sătești agricole, fiind ascunse după toate probabilitățile ca urmare a pătrunderii unor noi valuri de migratori (pecenegi indeosebi), fapt pus în evidență și de existența unor importante tezaure monetare sau de obiecte de podoabă îngropate cu acest prilej.

Ceramica din aceste locuințe este lucrată la roată și mai rar cu mîna și prezintă forme și ornamente variate de veche origine daco-romană. Oalele, castroanele, ulcioarele sau cămile sînt lucrate la roată din pastă de lut de culoare roșie, brună sau cenușie și sînt ornamentate cu linii orizontale, vâlvurite sau oblice incizate, combinate în numeroase variante decorative. Vasele lucrate cu mîna, din ce în ce mai rare în așezările acestei vremi, sînt în marea lor majoritate neornamentate (în afară de alveolele sau creștăturile de pe buză) și sînt mai neglijent fasonate.

În unele locuri de la est de Carpați, ca acelea de la Dodești ⁷⁰ și Fedești-Vaslui ⁷¹, Costești-Iași ⁷², Epureni-Vaslui ⁷³ sau Lozna-Botoșani ⁷⁴ s-au descoperit adevărate ateliere pentru prelucrarea unor unelte sau obiecte de podoabă, precum și pentru reducerea minereului de fier. De asemenea, o astfel de activitate este peste tot atestată în Moldova prin cuptoarele de redus minereul de fier și prin „lupele” de fier, creuzete pentru turnat metale, unelte specializate etc.

Aceeași imagine a numeroaselor transformări care au avut loc la est de Carpați în perioada secolelor VIII—IX e.n. o oferă și necropolele din această vreme. Sporirea numărului de morminte de înlumație, de caracter creștin, aparținînd în marea lor majoritate populației vechi românești, ca acelea aflate la Stoicani-Galați ⁷⁵ sau Dumestii Vechi-Vaslui ⁷⁶, reprezintă de fapt generalizarea unor practici rituale mai vechi menținute apoi constant și în veacurile X—XI, după cum o arată necropolele creștine din această vreme de la Arsura-Huși ⁷⁷ și Șendreni-Galați ⁷⁸.

Analiza descoperirilor arheologice cunoscute pînă acum dovedește îndubitabil că, în cursul secolelor VIII—IX, în întreaga arie de etnogeneză românească se constată un evident proces de uniformizare a culturii materiale și spirituale, civilizație care capătă tot mai mult un caracter propriu românesc, specific numai pentru teritoriile de la Dunărea de Jos. Unificarea culturală realizată pe baza tradițiilor daco-romane și cristalizarea unor trăsături fundamentale proprii unei civilizații vechi românești, constituită cu începere din veacul al VIII-lea și dezvoltată în secolele următoare, reflectă pe plan cultural și etnico-lingvistic încheierea unui proces istoric îndelungat și complex, desfășurat pe parcursul mai multor secole. Se poate afirma deci, pe temeiul unor îndubitabile dovezi arheologice și lingvistice că în cursul secolului al VIII-lea și în răstimpul celui următor se desăvîrșește în întreg spațiul vechii Dacii etnogeneza românească. Fără îndoială, în desfășurarea acestui proces istoric și în

⁶³ C. Moisil, *Monede și tezaure din România*, BSNR, 10, 1913, p. 63; idem, BSNR, 15, 1920, p. 78—79, nr. 20.

⁶⁴ D. Gh. Teodor, *Tezaurul de la Răducăneni-Iași*, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 81—98.

⁶⁵ I. Dimian, *op. cit.*, p. 198—199.

⁶⁶ M. Comșa și Gh. Constantinescu, *Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragoslaveni (jud. Vrancea)*, SCIV, 20, 1969, 3, p. 425—435.

⁶⁷ A. Paragină, *Un nou depozit de arme și unelte din feudalismul timpuriu descoperit pe teritoriul județului Vrancea, Studii și Comunicări-Focșani*, I, 1978, p. 41—43.

⁶⁸ Informații A. Paragină, care pregătește publicarea descoperirii.

⁶⁹ Descoperit de A. C. Florescu prin săpături întreprinse în 1967 (inedit).

⁷⁰ Vezi nota nr. 14.

⁷¹ Gh. Coman, *op. cit.*, p. 234.

⁷² D. Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI—XI e.n.*, SCIV, 21, 1970, 1, p. 102, 106.

⁷³ D. Gh. Teodor și Gh. Coman, *Descoperirile arheologice de la Epureni-Vaslui*, Acta Moldaviae Meridionalis, III, Vaslui (sub tipar).

⁷⁴ D. Gh. Teodor, *Descoperirile arheologice de la Lozna-Botoșani*, Materiale, Tulcea, XII, 1980, p. 456—457.

⁷⁵ M. Petrescu-Dimbovița și M. Dinu, *Noi cercetări arheologice la Stoicani (jud. Galați)*, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 91—95.

⁷⁶ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, SCIV, 21, 1970, 1, p. 114.

⁷⁷ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic...*, p. 107-108.

⁷⁸ N. Velichi, *Necropola și altarul voliv de la Serdaru (Șendreni) (jud. Covurlui)*, BCMI, 1912, V, p. 120—122.

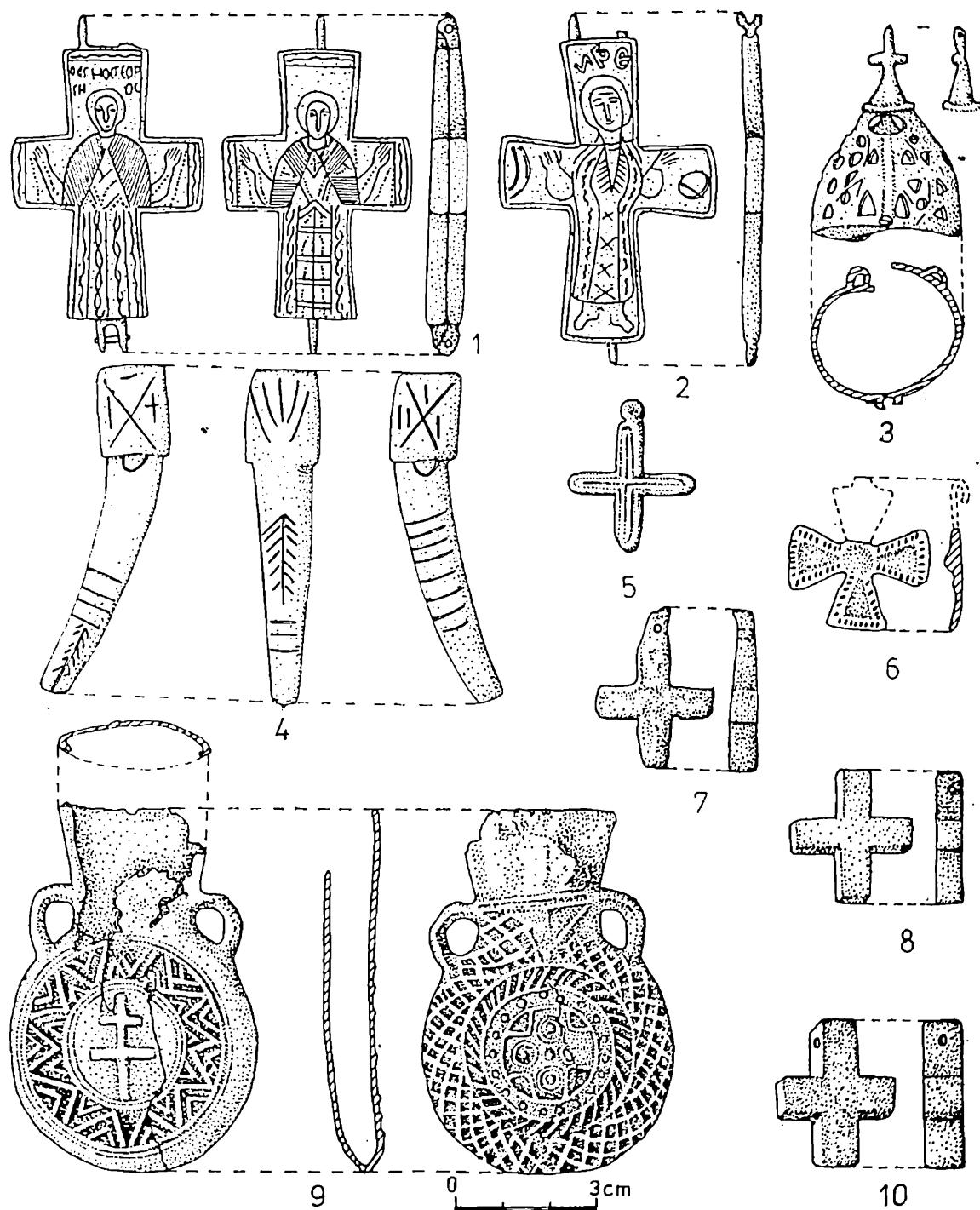

Fig. 11. — Obiecte de cult din secolele VII—X e.n. 1, Adjudul Vechi; 2, Dănești; 3, Coșna-Floreni; 4, 8, Dodești; 5, Echimăuți; 6, Davideni; 7, Hlincea; 9, Iași, 10, Murgeni.

evoluția evenimentelor care i-au urmat de-a lungul secolelor și pentru teritoriul Moldovei, așa cum s-a presupus⁷⁹, un rol deosebit l-a avut Imperiul Bizantin.

Cu toate că în perioada secolelor VIII—IX Imperiul Bizantin s-a aflat într-o accentuată criză economică, relațiile sale cu nordul Dunării de Jos, în general, deși stinjenite într-o anumită măsură de evenimentele politice petrecute aici, nu s-au întrerupt niciodată, fapt confirmat atât de existența unor numeroase importuri, cât și de o anumită circulație monetară bizantină. De asemenea, este cunoscut faptul că gurile Dunării și o porțiune din cursul inferior al fluviului s-au aflat permanent în stăpânirea bizantină, iar o parte din centrele orașenești de pe țărmul de vest al Mării Negre au continuat să fie bizantine și în această vreme, influențând considerabil indeosebi regiunile vecine extracarpătice. Ca și în etapele anterioare și apoi ulterioare secolelor VIII—IX, Bizanțul a avut un rol important prin influențele civilizației sale, mai ales în stabilirea unora din trăsăturile fundamentale care definesc conținutul civilizației vechi românești din Moldova, la fel ca și aceea identică din restul teritoriului carpato-dunărean.

Deoarece în cursul secolului al IX-lea și al X-lea nu se constată o dominație efectivă a statului bulgar la nordul Dunării, societatea locală se va dezvolta fără a fi stinjenită decît doar de evenimentele prilejuite de apariția ungarilor și apoi a pecenegilor în regiunile din imediata vecinătate de la est. Îndeoșbi pecenegii vor fi activi înspre sfîrșitul secolului al X-lea, cînd și prezența lor în Moldova poate fi presupusă efectiv, după cum o atestă unele descoperiri de morminte izolate sau unele piese aflate în cîteva din așezările din această vreme⁸⁰. Evident, raritatea urmelor pecenegilor și repartiția lor geografică în Moldova în această vreme, arată că nu poate fi vorba de existența unui număr prea mare dintre acești migratori care, potrivit îndeletnicirilor lor și scopului militar propus, ocupau mai ales zonele de șes ale Buceagului, urmărind în primul rînd atacuri împotriva Bizanțului din vecinătate.

Pînă la sfîrșitul mileniului I al e.n. însă, condițiile politice mai ales din perioada secolelor VIII—IX, de relativă liniște favorizează generalizarea procesului de asimilare a resturilor de slavi de către români. Desigur, ritmul acestui proces a variat de la regiune la regiune, în funcție de o serie de factori social-economici, politici, etnici și chiar geografici, nefiind întotdeauna posibilă elucidarea lor numai pe baze arheologice. În stadiul actual al cercetărilor, cu toate lacunele de informații existente, sîntem totuși în măsură să putem preciza unele zone în care ritmul acestui proces de asimilare a fost deosebit de intens. Dintre acestea un loc aparte îl ocupă regiunile de dealuri, Podișul Central Moldovenesc și depresiunile extramontane din Vrancea, Neamț, Cimpulung, Tigheci sau ale văilor Elan-Horincea, Siretului, Moldovei, Bistriței și Trotușului, unde populația era deosebit de numeroasă în această vreme, ocupîndu-se cu agricultura, creșterea vitelor și meșteșugurile. Evident și unele zone de cîmpie cu densitate de populație românească mare, cum este aceea a Fălciului sau a văilor Jijiei, Crasnei, Gerului sau Zeletinului, au putut oferi condiții pentru desfășurarea rapidă a asimilării resturilor de populație slavă. Evoluția acestui proces, în general, își găsește corespondențe în transformările pe care le cunoaște în dezvoltarea ei civilizația veche românească, existența ei aici, la fel ca în tot teritoriul vechii Dacii, fiind nu numai o dovadă despre unitatea culturală a poporului român, ci și un argument esențial privind continuitatea milenară a elementului etnic și lingvistic daco-roman și apoi românesc pe aceste meleaguri.

Fără îndoială, pentru înțelegerea deplină a fenomenului de simbioză româno-slavă și a consecințelor care au decurs din ea, cunoașterea structurii interne a obștii satești cît și a evoluției prezintă o mare importanță, indiferent dacă este vorba de obștea satească românească, fie că ne referim la aceea slavă.

În ceea ce privește obștea românească, în sinul ei încep să apară transformări de ordin social-economic mai evidente de abia din secolul al VII-lea, ca urmare și a relațiilor noi care se infiripă între autohtoni și slavii rămași să viețuiască aici după anul 602. Încă din cursul secolului al VII-lea, prin deplasarea celei mai mari părți ale slavilor pătrunși aici la sudul Dunării, precum și datorită faptului că în regiunile de la est de Carpați, ca și în alte părți ale țării, nu va mai pătrunde timp de aproape trei sferturi de veac nici un popor migrator, obștea satească veche românească se întărește din punct de vedere organizatoric și numeric, în schimb obștea gentilică slavă slăbește ca forță militară și, prin contactul cu organizarea superioară a românilor, cunoaște transformări profunde interne, care vor duce în cele din urmă la destrămarea ei, fiind cu timpul înglobată în aceea românească prin asimilarea membrilor ei. Astfel de fenomene au putut fi posibile și datorită stadiului superior de dezvoltare în care, în general, se afla societatea românească, precum și ca urmare a consolidării noilor relații apărute în cadrul unui larg proces de feudalizare, ca o consecință a diferențierilor economice și sociale tot mai evidente în sinul obștilor satești românești. Aceste diferențieri sînt de altfel destul de bine surprinse de cercetările arheologice întreprinse.

Astfel, în această vreme apar o serie de complexe meșteșugărești oarecum diferențiate în cadrul așezărilor cum ar fi, de exemplu, cele de la Dodești, Fedești și Murgeni-Vaslui sau Lozna-Boto-

⁷⁹ D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981, p. 57—76.

⁸⁰ V. Spinei, *Découvertes de l'étape tardive des migrations à Todireni (Dép. de Botoșani), Dacia, N.S., XVII, 1973, p. 277—292; idem, Antichitățile nomazilor turanici din*

Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 389—414; idem, Les relations de la Moldavie avec le Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques, Dacia, N.S., XIX, 1975, p. 227—235.

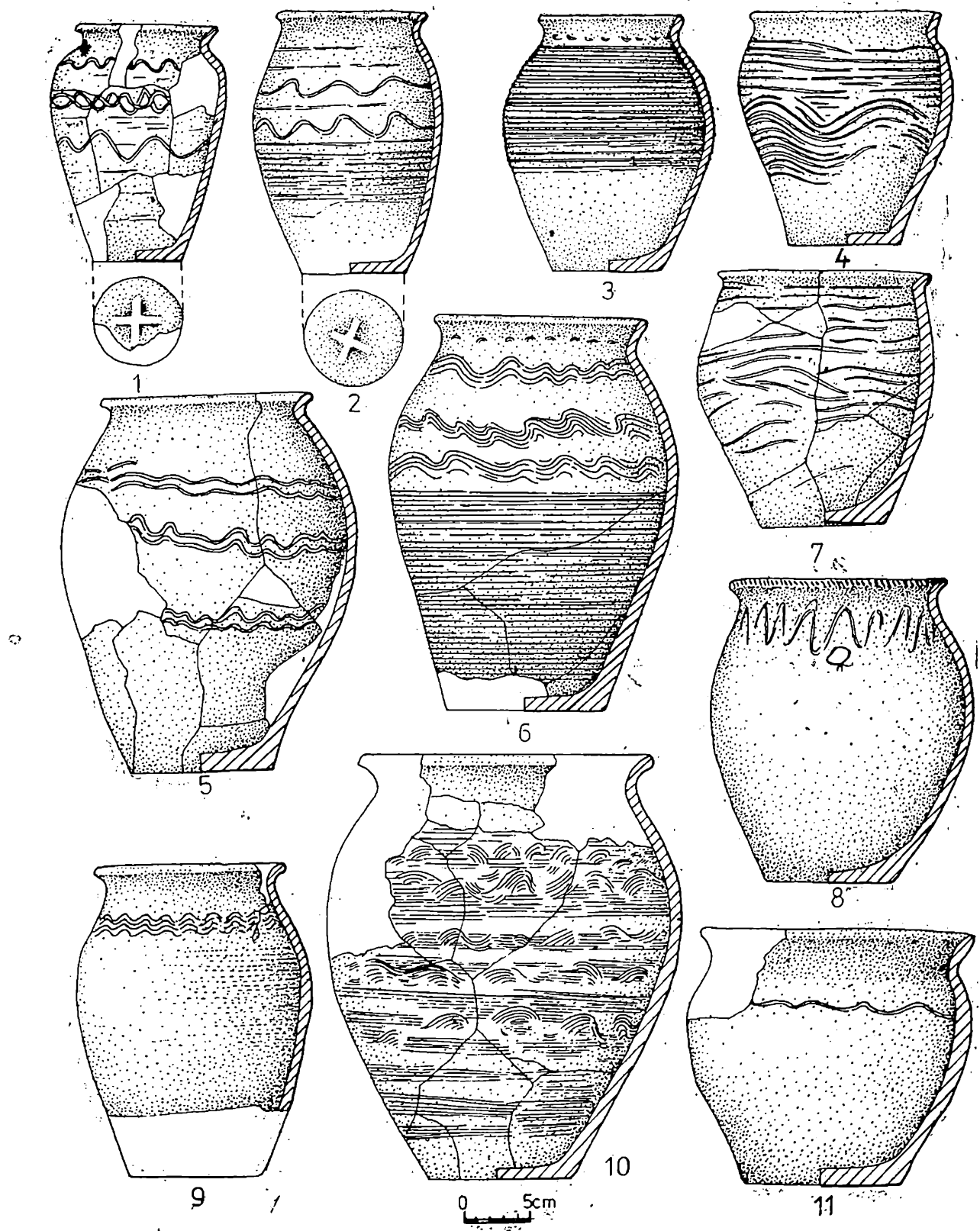

Fig. 12. — Ceramică din secolele VIII—X e.n. lucrată cu roata. 1—3, Fălciu; 4, Spinoasa; 5, 7, Dodești; 6, Oituz; 8, 9, Izvoare-Bahna; 10, Galați-Valca lui Tuluc; 11, Râpiceni.

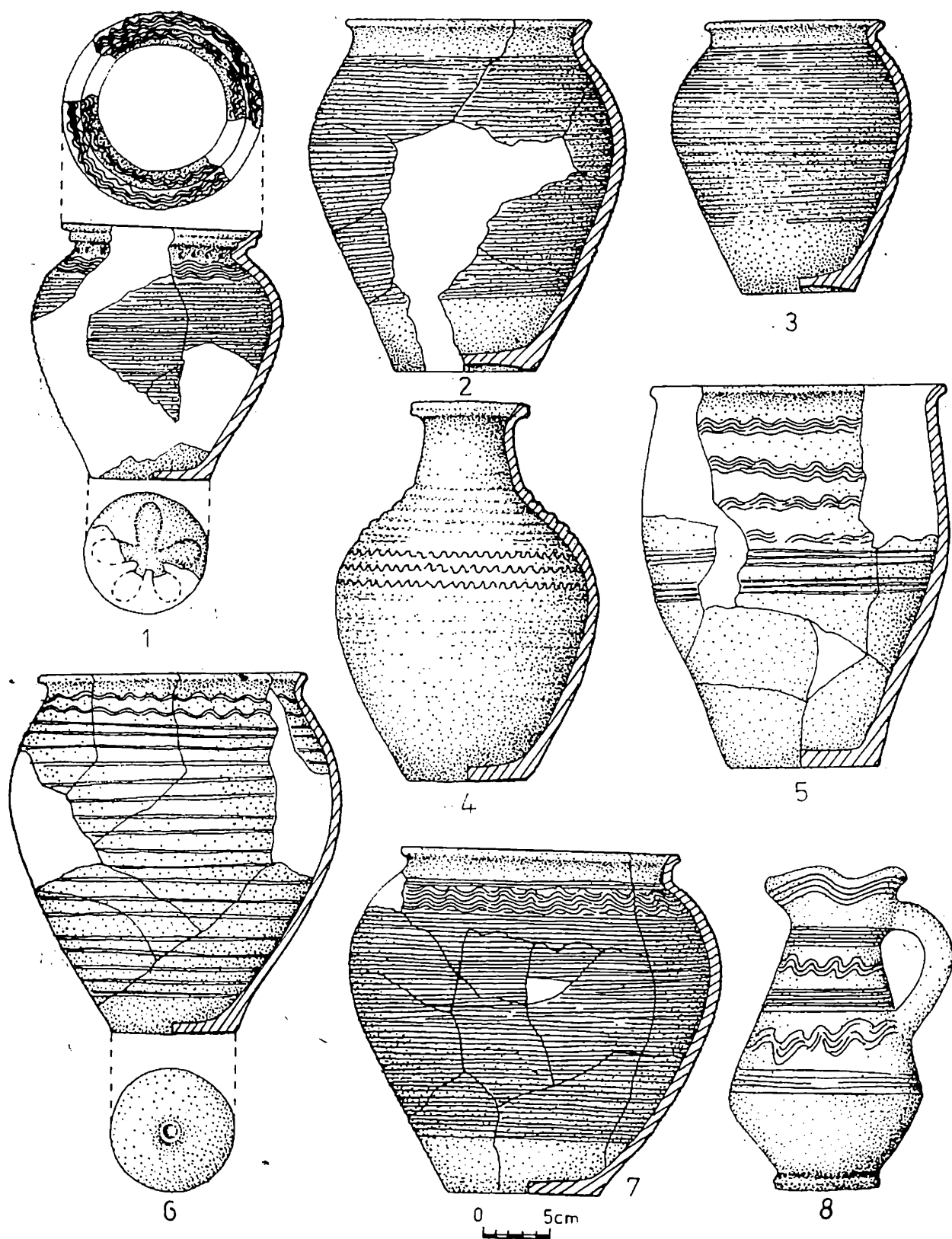

Fig. 13. — Ceramică din secolul X d.n.e. lucrată cu roata. 1, Bogdănești; 2, Dodești; 3, 7, Băiceni; 4, Izvoare-Bahna; 5, Lichitișeni; 6, Epureni; 8, Dumești.

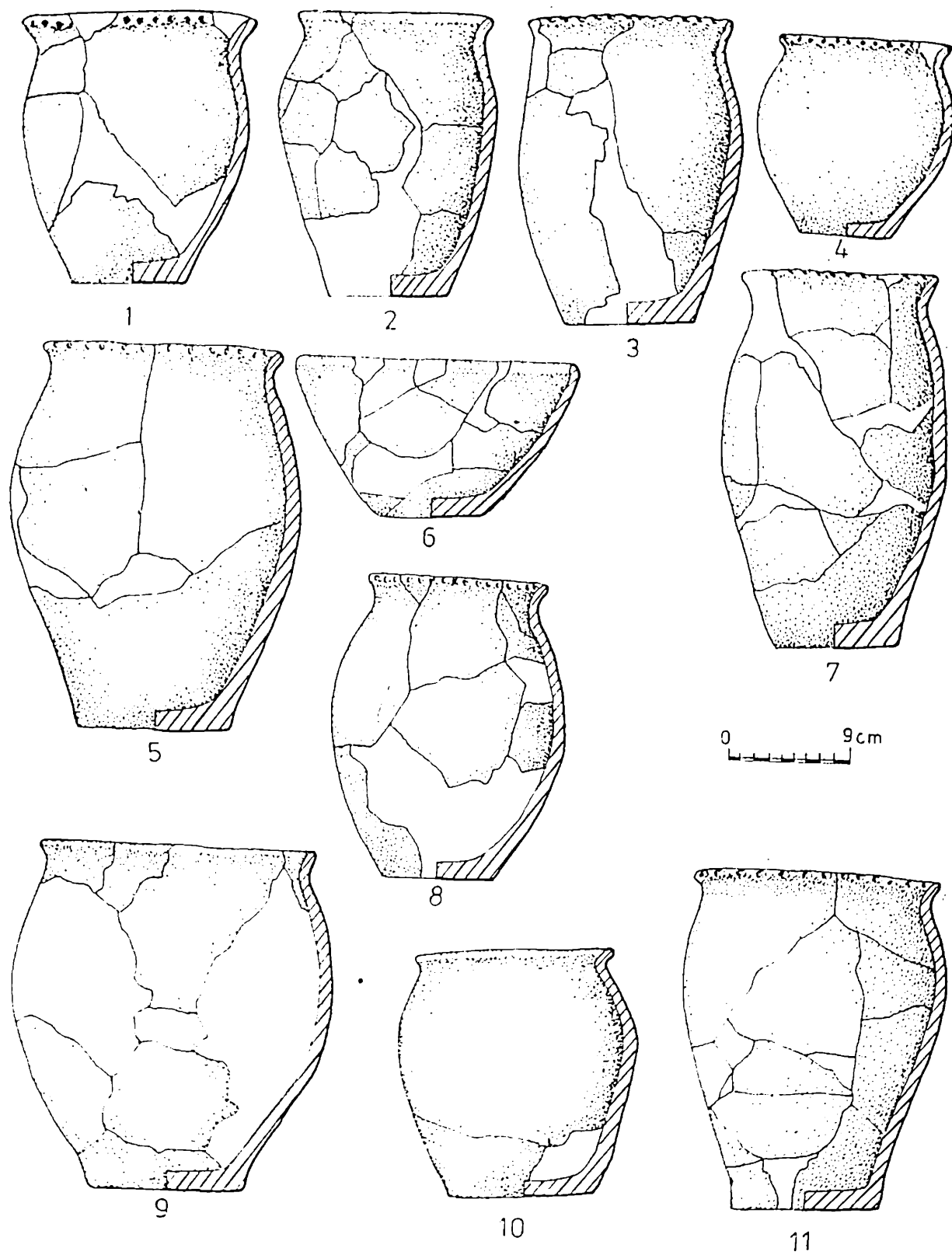

Fig. 14. — Ceramică din secolele VIII—X e.n. luată cu mîna. 1—5, 7—8, 10, Fundu-Herții; 6, Bălăceni; 9, Spinoasa; 11, Fălciu.

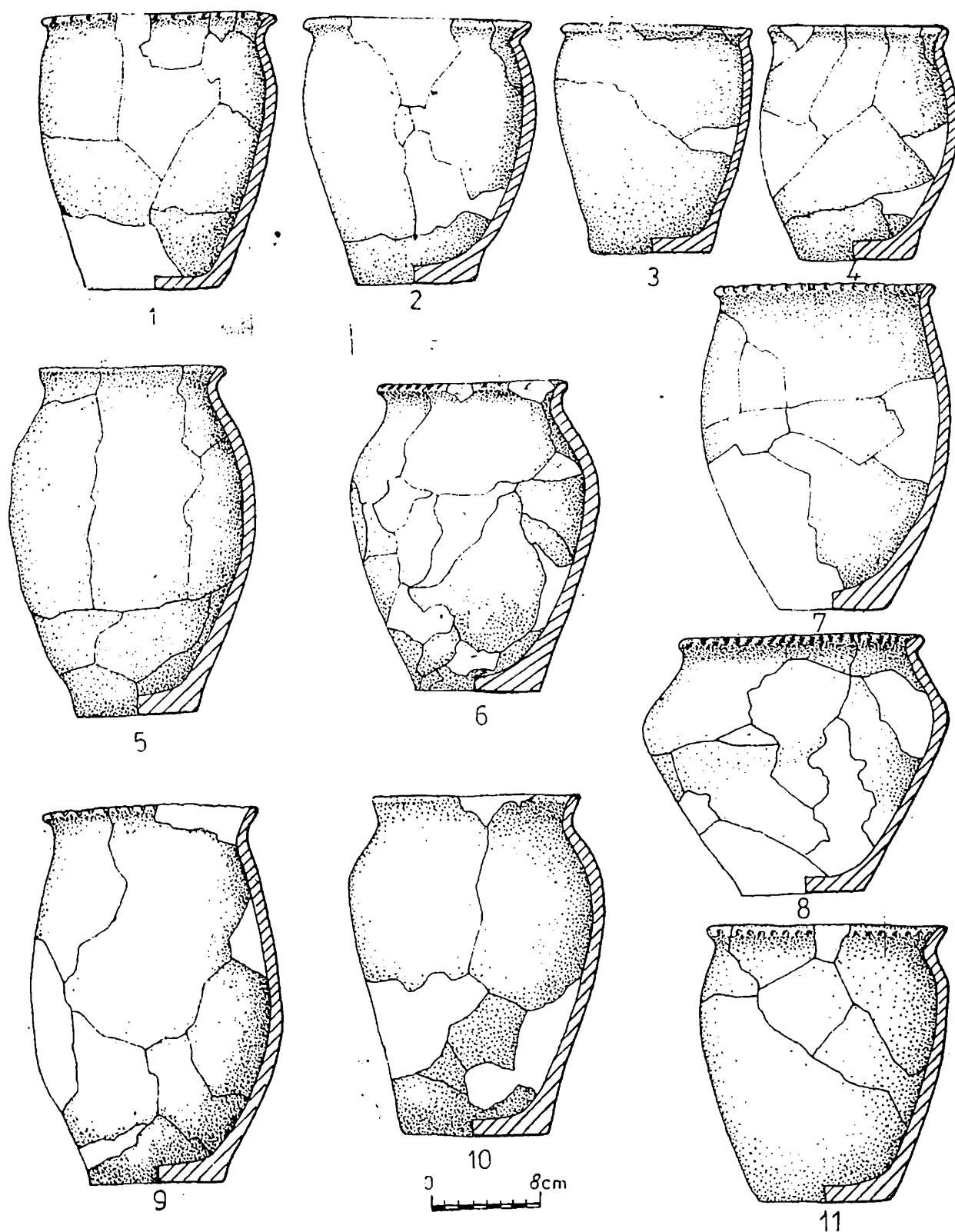

Fig. 15. — Ceramică din secolele VIII—X e.n. lucrată cu mina. 1, Dodești; 2, 4, 10, 11, Fundu-Herții; 3, Murgeni; 5, Toflea; 6, Izvoare-Bahna; 7, 9, Lozna-Străteni; 8, Pojorâni.

șani, unde au fost dezvelite ateliere specializate în prelucrarea fierului sau pentru diferite unelte și bijuterii. Aflarea unor ateliere specializate pentru prelucrarea unor bijuterii din metale prețioase, prezența unor tezaururi mari constituite din monede de aur sau argint sau din obiecte de podobă din metale prețioase, unele morminte cu un inventar bogat, o serie de locuințe mari având o construcție specială și altele, pot fi puse în legătură cu apariția unor categorii sociale suprapuse în cadrul obștilor sătești. Tot în legătură cu existența acestor categorii sociale diferențiate, așa cum aminteam mai sus, trebuie pusă și construirea unor așezări fortificate cu valuri de pământ și șanțuri, ridicate cu evidente scopuri strategice, prin munca obligatorie și dirijată a membrilor unor obști sătești.

Desigur, în cadrul simbiozei româno-slave, așa cum s-a mai subliniat, au putut fi precizate prin investigațiile arheologice întreprinse și alte aspecte, îndeosebi de ordin cultural și cronologic, prezentînd de asemenea, o anumită importanță.

În acest context general, este necesar însă să se sublinieze că din cursul secolelor VIII—IX începe să se constate o mai mare stabilitate a așezărilor și o sporire considerabilă a numărului lor, cu o maximă înflorire în secolele X—XI. Fenomenul menționat este fără îndoială consecința unei mai dense dezvoltări a forțelor de producție, observîndu-se chiar o anume diversificare în domeniul agriculturii și meșteșugurilor. Se poate aprecia că ne aflăm într-o epocă de relativă stabilitate economică marcată și de prezența din nou la Dunăre a Bizanțului, care a favorizat în mare măsură dezvoltarea societății românești și indirect procesul de asimilare totală a resturilor de slavi de către români. Aceasta subliniază în plus vechimea și îndeosebi superioritatea stadiului de dezvoltare al populației daco-romane și apoi românești, explicînd limpede sensul evoluției raporturilor ei cu numeroși migratori pătrunși aici, într-o perioadă istorică complexă cu profunde și importante consecințe în definitivarea procesului de formare a poporului și a limbii române și, concomitent, de constituire a civilizației medievale românești.

NATIVES AND MIGRATORY PEOPLES EAST OF THE CARPATHIANS IN THE 6th—10th CENTURIES A.D.

SUMMARY

On the basis of archaeological researches the nature, duration and consequences of the relations between the natives and the migratory peoples east of the Carpathians during the 6th—10th centuries A.D. could be specified, e.g. the role played by the Slavs who came in the second half of the sixth century.

Archaeological discoveries shed light also on the essential features of the Daco-Roman civilisation in Moldavia, the *Costișa—Botoșana* type, in the 5th—7th centuries A.D. (types of settlements, dwellings and kilns, agricultural tools, or the tools used for handicrafts, ornaments, hand or wheel-made pottery). The Byzantine monetary circulation, the Byzantine influence in the 6th—7th centuries A.D. and the importance of further relations with the Roman-Byzantine world for strengthening and completing the process of Romanization, especially in Romania's extra-Carpathian regions, could also be assessed.

Beside autochthonous vestiges, traces from the Slavs east of the Carpathians dating from this period are discussed (ways of penetration, types of settlements, dwellings, tools, ornaments and pottery). A better distinction between these traces and the autochthonous finds is attempted and the higher stage or development of the Romanic society as compared to that of the migratory peoples is emphasized.

A detailed analysis is made of the process of assimilation of the remainders of the Slav population north of the Danube, after most of it had withdrawn south of the river (after 602). The paper insists on the features which define and at the same time separate the structure of the autochthonous territorial village community from the Slav tribal community.

The finds from the 8th—10th centuries A.D. contain elements indicative of the autochthonous and Romanic elements of the ancient Romanian civilisation of that time and of the late Slav material culture in some zones of this area; at the same time some vestiges were found belonging to the Petchenegs who came during the 10th century. The continuous process of assimilation of the ethnic allogeneous elements in the last centuries of the first millennium A. D. is discussed.

During the 8th—10th centuries A.D., a greater stability and a considerable increase in the number of settlements are recorded east of the Carpathians as well as in the whole Carpathian—Danubian space. They developed particularly during the 10th—11th centuries, their material culture having also an obvious standardized character, in consequence of the progress of productive forces and the growing diversification of agricultural and handicraft occupation. It may be appreciated that the period between the 8th and the 10th century was one of relative economic stability, marked by a new presence at the Danube, that of the Byzantine Empire, which directly favoured the development of

the old Romanian society, and indirectly the process of assimilation of the remainders of the allogeneous population by the Romanians. The antiquity and the higher stage of development of the autochthonous population clearly explain the way in which its relations with the migratory peoples evolved and the impact of these relations on the process of formation of the Romanian people and language.

FIGURE EXPLANATIONS

Fig. 1. — Map of the archaeological discoveries from Moldavia in the 6th—10th cc A.D. Systematic excavations and important accidental discoveries.

Fig. 2. — Tools from the 5th—7th cc A.D.

Fig. 3. — Moulds and objects from the 5th—7th cc A.D.

Fig. 4. — Ornaments from the 5th—7th cc A.D.

Fig. 5. — Wheel-made pottery from the 5th—7th cc A.D.

Fig. 6. — Hand-made pottery from the 6th—7th cc A.D., decorated with Christian signs.

Fig. 7. — Hand-made pottery from the 6th—7th cc A.D.

Fig. 8. — Iron tools from the 8th—10th cc A.D.

Fig. 9. — Iron tools from the 8th—10th cc A.D.

Fig. 10. — Ornaments from the 8th—10th cc A.D.

Fig. 11. — Religious objects from the 8th—10th cc A.D.

Fig. 12. — Wheel-made pottery from the 8th—10th cc A.D.

Fig. 13. — Wheel-made pottery from the 10th cc A.D.

Fig. 14. — Hand-made pottery from the 8th—10th cc A.D.

Fig. 15. — Hand-made pottery from the 8th—10th cc A.D.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN NECROPOLA MEDIEVALĂ DE LA HUDUM, JUD. BOTOȘANI

VICTOR SPINEI și RODICA POPOVICI

Resturile medievale de locuire de la Hudum (com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani) au fost semnalate prin cercetările de suprafață efectuate în anii 1954 și 1960¹, dar primele săpături au fost întreprinse de către prof. Neculai și Emilia Zaharia de-abia în 1968—1969, când s-au descoperit câteva bordeie și alte vestigii arheologice din secolele XIII—XIV². În anii 1970—1974 lucrările de șantier au fost coordonate de Institutul de istorie și arheologie din Iași, săpăturile beneficiind, ca și anterior, de colaborarea Muzeului de istorie din Botoșani. Investigațiile arheologice au avut în vedere dezvelirea resturilor provenind atât din așezarea, cit și din necropola medievală³. Întrucât cercetările din cuprinsul așezării au fost relativ restrânse, impunându-se a fi continuate în anii următori, ne vom limita, în cele ce urmează, la prezentarea principalelor rezultate obținute prin săpăturile întreprinse în anii 1970—1972 în sectorul cimitirului.

Necropola medievală de la Hudum este situată în extremitatea estică a localității, pe un bot de deal proeminent, denumit Dealul Hudumului, la circa 2 km SV de orașul Botoșani. Spre NV, V și SV pantele sale sînt abrupte, iar spre NE mai lente, în timp ce spre SE se leagă de un promontoriu întins, astăzi parțial împădurit. În apropiere, la N și NE, curge piriul Drăsleuca, iar spre SV și V un afluent al acestuia.

Din extremitatea nord-vestică a Dealului Hudumului s-au trasat 11 secțiuni paralele, orientate ($5300^{\circ}/_{\infty}$ VNV— $2100^{\circ}/_{\infty}$ ESE) aproximativ paralel cu axul său longitudinal. Cele mai lungi (S 11 și 1) aveau 478 m și, respectiv, 140 m lungime și 1,50 m lățime, celelalte oscilînd între 17 (S 5 și 6) și 53 m (S 2, 3, 4, 7, 8, 9 și 10) lungime și 1 m lățime (fig. 1).

În cursul campaniilor de săpături din anii 1970—1972 au fost cercetate 132 de morminte. Lateral și între secțiunile săpate se află cu siguranță încă numeroase alte morminte. Deoarece laturile de NE și parțial cele de SV ale necropolei nu au fost delimitate, dimensiunile acesteia și numărul înhumărilor nu se pot estima deocamdată cu prea multă precizie. Avînd în vedere și configurația terenului pe care este amplasată necropola, credem că ea ar putea să cuprindă un număr de peste 400 de morminte. O parte din ele, îndeosebi acelea din partea sudică a cimitirului, au fost distruse în timpul lucrărilor agricole și a unor săpături moderne a căror destinație ne-a rămas necunoscută.

Săpăturile efectuate pînă în prezent pe Dealul Hudumului lasă să se întrevadă posibilitatea existenței a două necropole. Prima din ele se plasează în extremitatea de NV a promontoriului, întinzîndu-se spre SE aproximativ 55 m, după care, pe traseul a două secțiuni (S 1 și 11) nu mai apar morminte pe o distanță de peste 35 m. Urmează apoi cealaltă necropolă (nr. 2), care se întinde spre SE pe o distanță de 80 m. Din cadrul necropolei 1 au fost cercetate 88 de morminte (M 1—33, 48—102), iar din necropola 2 numai 44 (M 34—47, 103—132)⁴.

Înmormintările au fost făcute potrivit ritualului creștin, înhumății fiind orientați V—E, cu privirea spre răsărit și în poziție întinsă pe spate. Orientarea lor variază între $3800^{\circ}/_{\infty}$ SSV— $600^{\circ}/_{\infty}$ NNE și $5000^{\circ}/_{\infty}$ VNV— $1800^{\circ}/_{\infty}$ ESE, oscilațiile datorîndu-se desigur perioadei din an în care a fost făcută înhumarea. Brațele erau indoite din cot și așezate de cele mai multe ori pe piept (fig. 2/5, 9—10) sau abdomen

¹ N. Zaharia, *Cercetările de suprafață efectuate în Moldova în cursul anului 1954*, SCIV, VI, 1955, 3—4, p. 907; N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 247.

² Rezultatele acestor săpături sînt în cea mai mare parte inedite. Menționăm succint asupra lor fac N. Zaharia și Em. Zaharia. Cf. *Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Cîmpia Jijiei Superioare din județul Botoșani*, în vol. *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, p. 144. În ceea ce privește cercelul de tîmplă de la Hudum, atribuit în vol. *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 141, secolelor X—XI, acesta este de

sapt din secolul al XIV-lea.

³ Un succint raport preliminar asupra acestor săpături a fost deja publicat. Cf. V. Spinei și R. Popovici-Baltă, *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoșani din anii 1970—1972*, în vol. *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, p. 115—134. Pentru buna desfășurare, a lucrărilor de pe șantier, un sprijin consistent ne-a fost acordat de Paul Șadurschi și Gabriela Coroluc de la Muzeul de istorie din Botoșani, cărora le adresăm mulțumiri și pe această cale.

⁴ Numerotarea mormintelor s-a făcut în ordinea descoperirii lor. S-au utilizat prescurtările: M = mormint; S = secțiune.

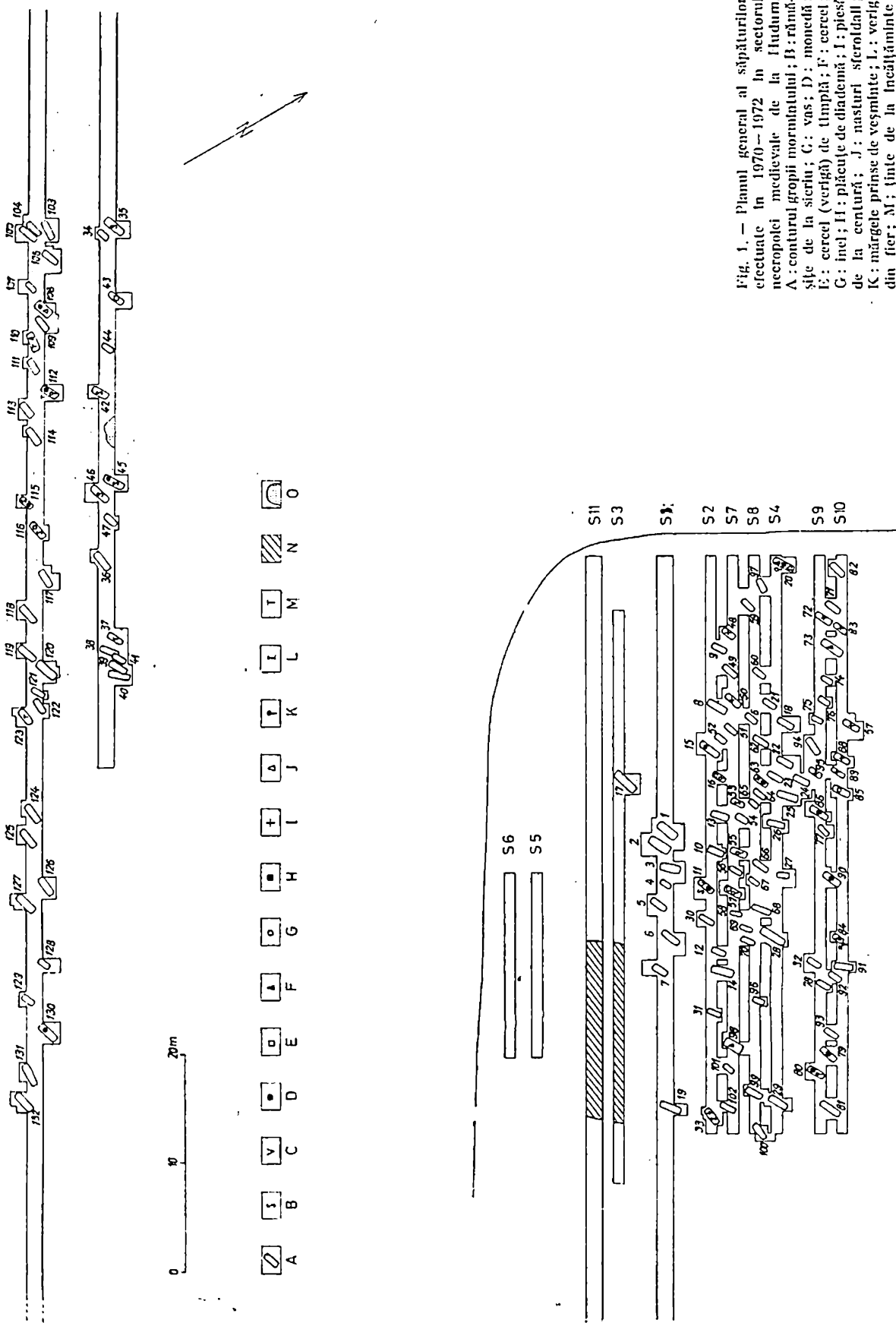

Fig. 1. — Planul general al săpăturilor efectuate în 1970–1972 în sectorul necropolei medievale de la Ludum. A: conturul gropii mormintului; B: vase; C: cercei; D: inel; E: plăcuțe de diademă; F: piesă de la centură; G: nasturi sferoidali; H: mărgele prinse de veșminte; I: ținte de la încălțăminte; J: deranjament modern; K: arsură.

(fig. 2/1—4, 8, 11—12). Mai rar se întâlnesc înhumați la care antebrațul era îndoit spre umăr. Uneori antebrațul drept era îndoit spre umăr, cel stâng fiind așezat pe piept sau abdomen. În alte cazuri brațul drept era așezat pe piept, iar celălalt pe abdomen. La patru morminte din necropola 1 apare o dispoziție diferită a membrilor superioare, acestea fiind întinse de-a lungul corpului (fig. 2/6—7). Deosebirea în ceea ce privește poziția brațelor se datorează probabil unor practici rituale diferite. Faptul că scheletele cu o anumită dispoziție a membrilor superioare nu se grupează numai în unele părți din cimitir, ci s-au găsit amestecat, exclude o semnificație cronologică a acestor dispoziții.

Adâncimea la care s-au descoperit înhumații variază între 0,20 și 1,05 m, cele mai numeroase fiind găsite între 0,40 și 0,75 m față de nivelul actual de călcare al solului. Nu întotdeauna aceasta corespundea cu cea inițială, datorită proceselor de denudație, intensificate de lucrările agricole. Astfel se explică faptul că mormintele descoperite în capetele de NV ale S 1 și S 3 se aflau la o adâncime medie de numai 0,34 m. În general, scheletele de adulți s-au găsit la o adâncime mai mare decât celea de copii.

Gropile mormintelor erau dreptunghiulare, cu colțurile rotunjite, și nu depășeau cu mult dimensiunile scheletelor. În unele gropi au fost observate urme de sicrie: resturi lemnoase (fig. 2/10) și cuie (M 115) (fig. 3/11).

Cîteva morminte conțineau mai mulți înhumați; astfel, în M 11 se afla o femeie și un copil (fig. 2/8), în M 98 un bărbat și doi copii (fig. 2/9), iar în M 102 doi adulți.

Examinarea antropologică a scheletelor, întreprinsă de S. Antoniu și C. Obreja de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, indică o mortalitate extrem de ridicată în rândul copiilor și adolescenților, care reprezintă 57,43% din totalul seriei de schelete analizate. În realitate, procentajul menționat era cu mult mai ridicat, întrucît specialiștilor care au efectuat studiul antropologic nu le-au parvenit unele schelete, aflate într-o stare precară de conservare. Între acestea se numărau îndeosebi scheletele de copii. Trăsăturile tipologice ale seriei de la Hudum corespund, în mare parte, cu acelea existente și în alte necropole medievale contemporane din spațiul est-carpatic. Astfel, s-a constatat că din punct de vedere al tipului antropologic predominau trăsăturile mediteranoide—preponderente la populațiile din regiunile carpato-dunărene din cele mai vechi timpuri—succedate de acelea dinarice, esteuro-poide, nordice și, mai rar, alpine.

Inventarul mormintelor este, în general, sărac, aproximativ trei sferturi din ele neconținând nici un obiect.

Între obiectele a căror prezență în morminte se explică prin existența unor practici rituale menționăm un vas-borcan, cu partea superioară distrusă de lucrările agricole (fig. 6/2), așezat în stînga scheletului de femeie din M 11 (dublu), precum și patru monede, dintre care trei de argint, din vremea lui Petru I Mușat, depuse în palma înhumaților din M 45, 108 și 115, iar una din bilon, emisă de Alexandru cel Bun, găsită în gura înhumatului din M 130. În continuare facem descrierea monedelor descoperite:

- 1 *Groș* de la Petru I Mușat (M 45). AR, 15 mm, deteriorat. Av. Cap de bour, cu rozeta din cinci globule la stînga; legenda †(SI)M PETRI (WOIWO). Rv. Scut despîcat, deasupra cu o cruce mică înclinată: în primul cartier se păstrează doar două fascii, în al doilea patru flori de crin (probabil au fost șapte); legenda †SI M(OLDAVIENS)IS (fig. 3/1).
- 2 *Groș* de la Petru I Mușat (M 108). AR, 19 mm, fragmentat și parțial șters. Av. Cap de bour, cu semiluna la stînga și rozeta din cinci globule la dreapta; legenda SIM (PETR)I WOIWOD. Rv. Scut despîcat: în primul cartier trei fascii, în al doilea două flori de crin; legenda †(SI) MOLDAVIENS(IS) (fig. 3/2).
- 3 *Groș* probabil de la Petru I Mușat (M 115). Stare fragmentară.
- 4 *Dublu groș* de la Alexandru cel Bun (M 130). BI, 21 mm, uzat și parțial șters. Av. Cap de bour, la dreapta rozeta cu cinci globule, la stînga semiluna conturnată; legenda †(MO)NE·ALEXAN(DRI). Rv. Scut despîcat: în primul cartier trei fascii, în al doilea șapte flori de crin; deasupra scutului un coif spre dreapta, iar de o parte și de alta a sa sigla T; legenda †(WD)·MOLDAVIENSIS (fig. 3/3)⁵.

Între obiectele care provin de la îmbrăcăminte menționăm nasturii, piesele de la centură, verigile, mărgelile mici cusute pe haine și țintele de fier de la încălțăminte.

Nasturi sferoidali din cupru argintat, cu urechiușă de agățat în partea superioară, s-au descoperit în M 20 (fig. 4/1—2) și M 108 (fig. 4/3).

În zece morminte din necropola 1 s-au găsit fragmente mici de fier, provenind de la piese de centură, probabil de la cataramă, după cît ne putem da seama din reconstituirea parțială a citorva din ele și avînd în vedere locul în care se aflau (fig. 3/4—11, 13).

Din M 33 provin două verigi rotunde din fier (fig. 5/8—9), a căror funcționalitate este dificil de precizat.

La picioarele unor înhumați din necropola 2 s-au descoperit ținte din fier de la încălțăminte (fig. 3/14—17). Din fiecare mormînt s-ar recuperat circa 10—16 bucăți, restul fiind distruse din cauza condițiilor proaste de conservare.

⁵ Pentru legende și clasificarea monedelor emise de Petru I Mușat și Alexandru cel Bun, cf. O. Iliescu, *Despre legendele celor mai vechi monede moldovenești*, AIA Iași,

III, 1966, p. 207—211; idem, *Moneda în România*, București, 1970, p. 25—27; G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 43—63.

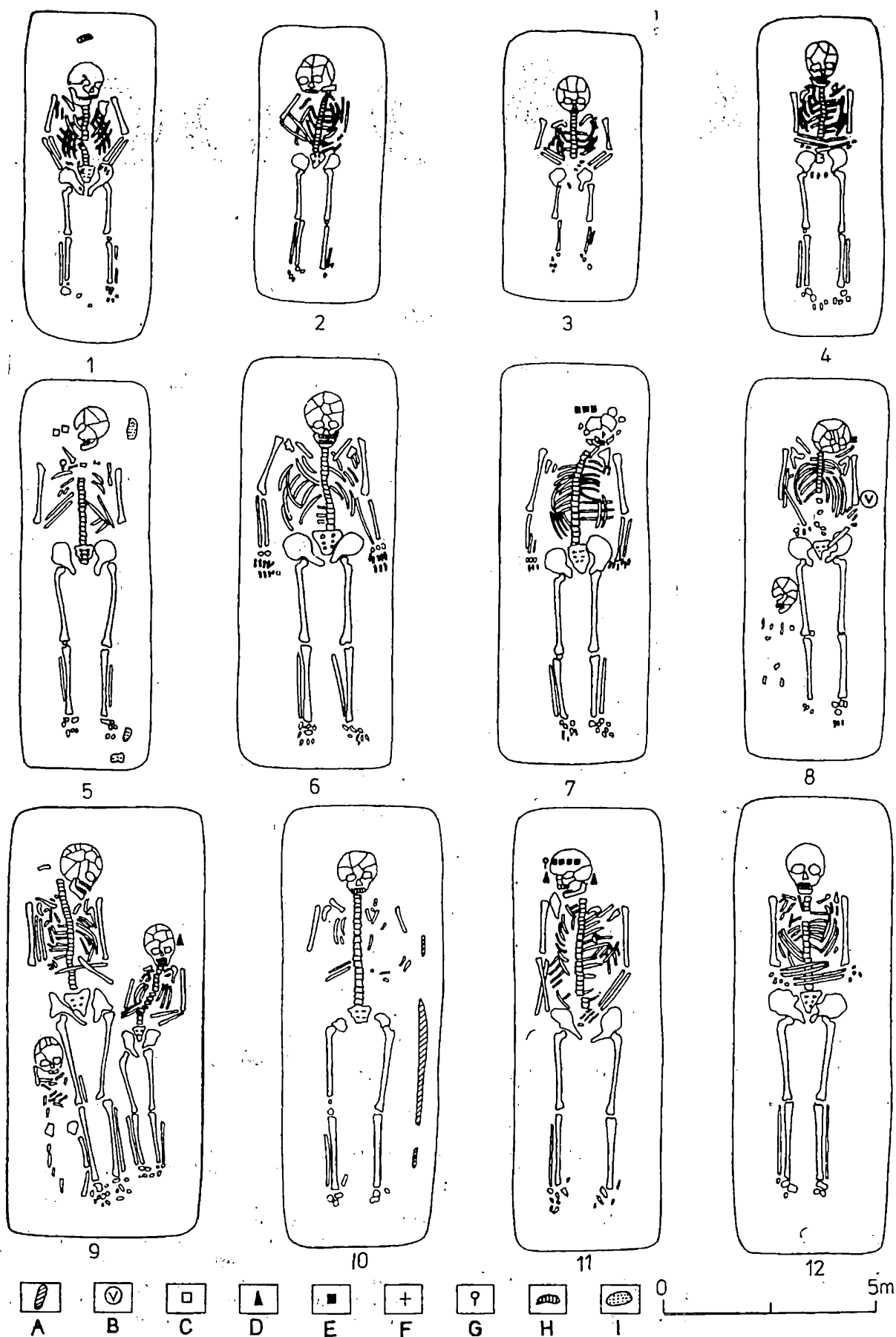

Fig. 2. — Planul mormintelor 18(1), 95(2), 60(3), 22(4), 57(5), 14(6), 15(7), 11(8), 98(9), 35(10), 20(11) și 28(12). A : rămășițe de la sieriu; B : vas; C : cercel (verigă) de timplă; D : cercel; E : plăcuțe de diademă; F : piesă de la centură; G : mărgelile prinse de veșminte; H : fragmente ceramice; I : pietre.

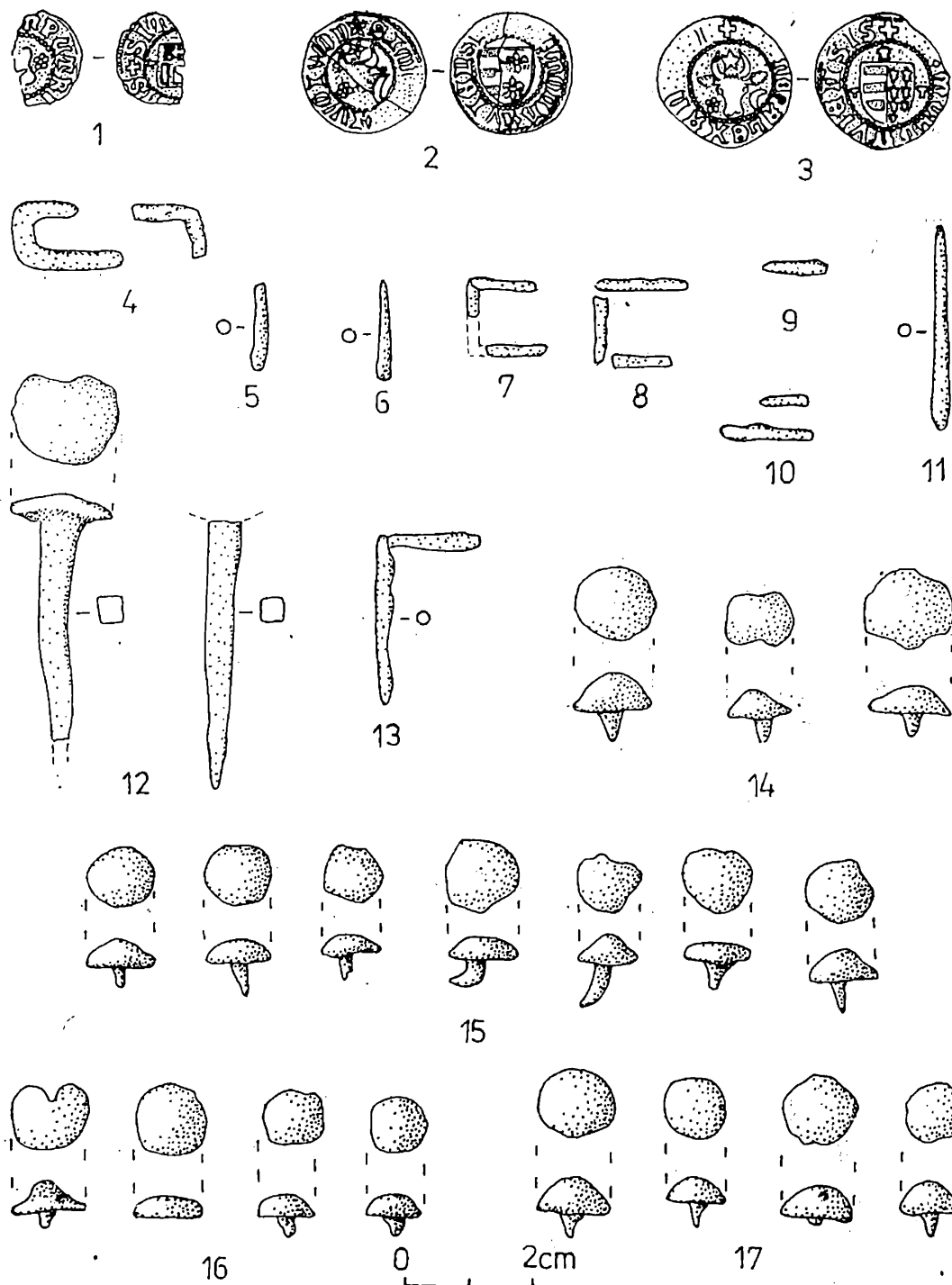

Fig. 3. — Monede (1—3), piese de centură (cataramă?) (4—11, 13), cuie (12), ținte de la încălțăminte (14—17) descoperite în M 45(1), 108(2), 130(3), 33(4), 87(5), 83(6), 88(7), 63(8), 95(9), 89(10), 48(11), 115(12), 72(13), 112(14), 37(15), 123(16) și 110(17).

În mai multe morminte, lângă capul sau umărul înhumatului se aflau mărgelile mici din pastă sticloasă. Faptul că numărul lor era foarte redus și că s-au găsit izolat arată că nu erau purtate în coliere, ci se coseau pe diferite piese vestimentare. Se întâlnesc, de asemenea, cazuri când mărgelile erau cusute de banda pe care se prindeau plăcuțele de diademă (fig. 4/22). Pe lângă mărgelile din pastă sticloasă (fig. 4/5—7, 9—11) mai apar în mod izolat mărgelile dintr-o rocă roșietică (M 20) (fig. 4/8) sau cenușie-gălbuie (M 55) (fig. 4/4). Unele mărgelile din pastă sticloasă din M 20, 80 și 84 erau acoperite cu o glazură aurie (fig. 4/6, 9).

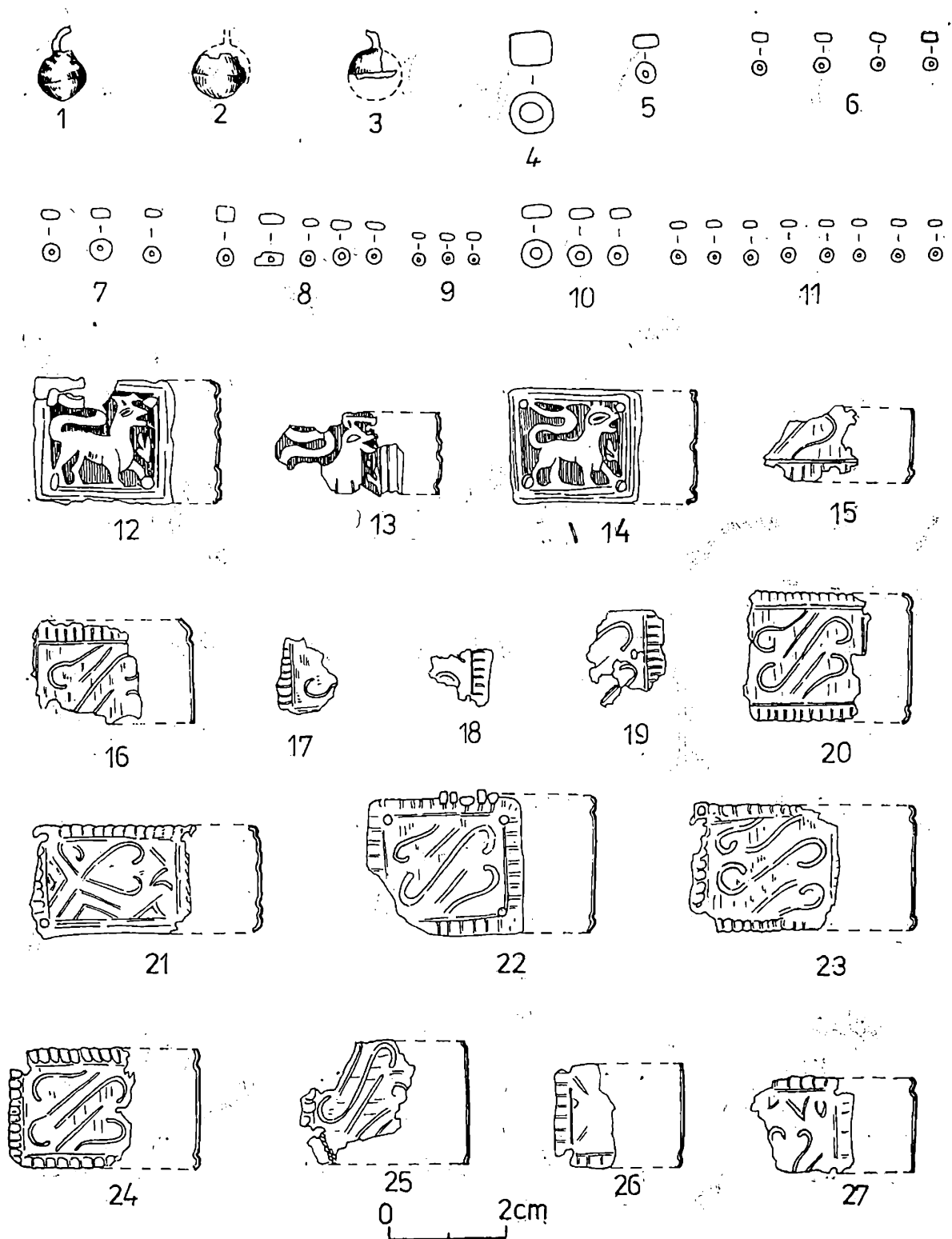

Fig. 4. — Nasturi sferoidali (1—3), mărgel (4—11), plăcuțe de diademă (12—27) descoperite în M 20 (1—2, 8—9, 24—25), 108(3), 55(4), 16(5), 80(6, 22—23), 112(7, 12—14), 37(10), 90(11), 15(15—20) și 79(21, 26—27).

Dintre obiectele de podoabă propriu-zise cel mai frecvent apar plăcuțele de diademă. Ele sînt de formă rectangulară și au în colțuri orificii pentru a fi prinse de o bandă de țesătură, care se pune pe frunte. Fragmente mici din această țesătură s-au păstrat în M 20, 80 și 86. Plăcuțele din M 90 se pare că erau atașate unei benzi din piele. În M 112 două din plăcuțe s-au descoperit în mod surprin-

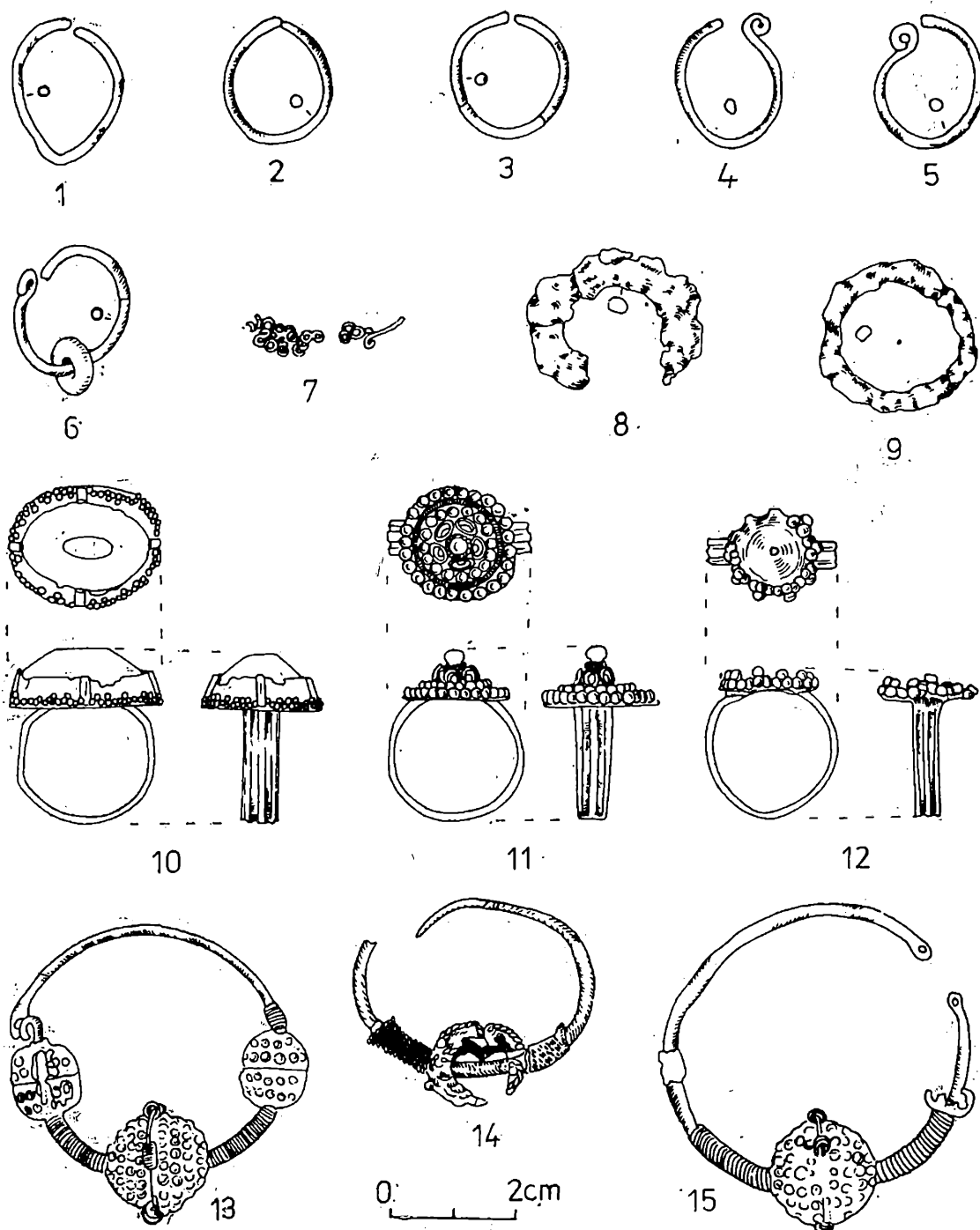
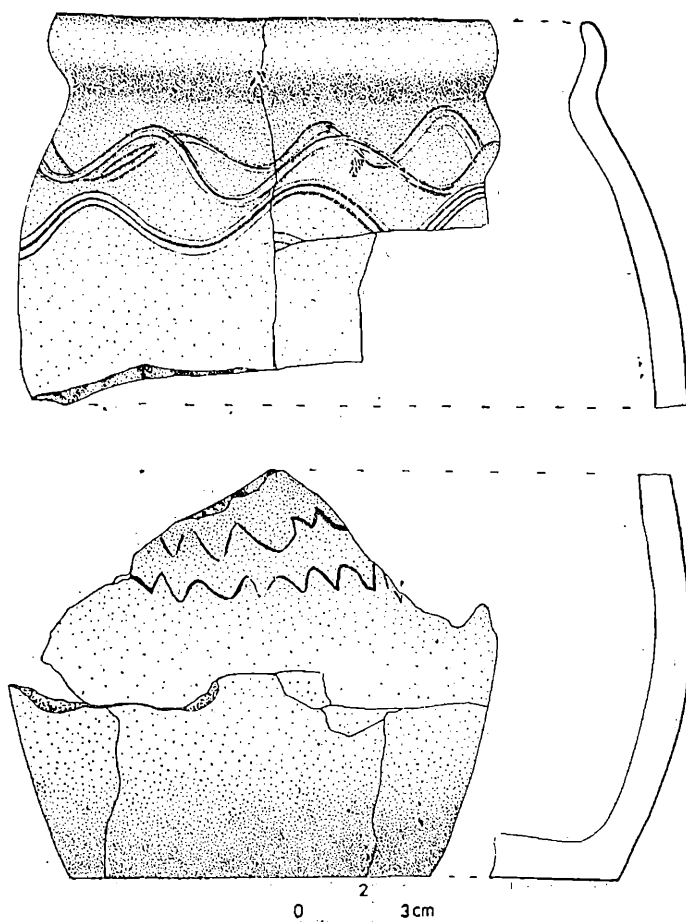

Fig. 5. — Cercei (1-7), verigi de fier (8-9), inele (10-12) și cercei (verigi) de timplă (13-15) descoperite în M 84(1), 110(2-3), 20(4-5), 98(6), 73(7), 33(8-9), 16(10), 116(11), 85(12), 57(13, 15) și 43(14).

zător la picioarele înhumatului, alte două fiind găsite, ca și în celelalte morminte, pe frunte. În unele morminte (M 15, 20, 80 și 112) se întâlnesc cite patru plăcuțe de diademă, iar în altele (M 11, 63, 79, 84, 86 și 90) numai două, ceea ce nu exclude însă posibilitatea ca numărul lor să fi fost mai mare, dar, din cauza condițiilor precare de conservare, să nu se fi păstrat. Cele mai multe plăcuțe erau din cupru, acelea din M 63 și 112 din argint aurit, iar acelea din M 90 dintr-o foiță extrem de subțire de aur. Decorarea lor s-a realizat prin tehnica imprimării. Plăcuțele din M 15, 20, 80 și 86 și, probabil,

din M 11 și 84 aveau ca ornament în planul central o spirală în formă de S, flancată de două linii paralele și două spirale în formă de cirlig, iar pe margine un chenar segmentat (fig. 4/15—20, 22—25). Un chenar identic au și plăcuțele din M 79; care prezintă, de asemenea, un decor geometric (fig. 4/21, 26—27). În celelalte morminte din necropola 1 plăcuțele de diademă s-au fragmentat în asemenea măsură, încât motivele ornamentale nu se mai pot reconstitui. În necropola 2 plăcuțe de diademă

Fig. 6. — Fragment ceramic descoperit în zona necropolei 1(1); vas fragmentar din M 11(2).

s-au descoperit numai în M 112 dar, spre deosebire de acelea din necropola 1, ornamentate numai cu motive geometrice, ele au ca decor un motiv zoomorf, imaginea reprezentând un carnasier (fig. 4/12—14).

Dintre obiectele de podoabă de la Hudum fac parte și cițiva cercei, modelați în cupru, aparținând unor tipuri diferite. Cel mai simplu dintre ele, care apare în M 84 (un exemplar, fig. 5/1) și M 110 (două exemplare, fig. 5/2—3), este compus dintr-o verigă subțire, cu capetele nesudate. În parte asemănător cu piesele precedente este tipul de cercei având unul din capete înfășurat în spirală, reprezentat prin două exemplare în M 20 (fig. 5/4—5) și unul singur în M 98, care are în plus o mărgică introdusă pe verigă (fig. 5/6). De un tip aparte este cerceul din M 73, deteriorat în mare parte, compus dintr-o verigă pe care erau înfășurate fire împletite în ochiuri dese (fig. 5/7).

În două morminte (M 43 și 57) s-au descoperit cercei (verigi) de tîmplă, din ultimul provenind două exemplare identice, cu trei sfere de argint pe verigă, dintre care una mai mare, centrală. La unul din cercei lipseau cele două sfere mai mici. Pe verigă, între sfere, era înfășurată o sîrmă subțire (fig. 5/13, 15). Piesa din M 43, din argint aurit, are o sferă cu suprafața ajurată, cu decor în filigran și granule izolate (fig. 5/14).

Tot în categoria obiectelor de podoabă intră și inelele de argint (fig. 5/10—12), descoperite în trei morminte (M 16, 85 și 116). Ele sînt decorate în tehnica granulației, exemplarul din M 16 avînd și o piatră semiprețioasă, iar acela din M 85 loc de încăstrare pentru piatră.

Pentru datarea necropolelor de la Hudum servesc caracteristicile ritualului funerar, piesele care compun inventarul mormintelor — îndeosebi obiectele de podoabă — la care se adaugă fragmentele ceramice antrenate în pămîntul de umplutură al gropilor mormintelor sau chiar acelea de pe solul de călcare din perioada folosirii cimitirului, acestea din urmă, evident, într-o măsură mai redusă. Desigur că o dată cu extinderea cercetărilor în așezarea corespunzătoare vor apare și alte repere cronologice pentru datarea necropolelor de la Hudum.

NECROPOLY 1 : 33 morning, 91 humanist

[illegible]

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	O	R	S	T	T	U	V	W	X	Y	Z
21				0,30	4300SV-1100ENE																					2/4
22				0,55	4100SV-900ENE																					
23				0,45	4150SV-950ENE																					
24				0,45	4100SV-900ENE																					
25				0,65	4000SV-800ENE																					
26				0,65	3900SV-700ENE																					
27				0,70	3800SV-600ENE																					
28				0,60-0,70	4300SV-1100ENE																					2/12
29				0,70-0,80	4300SV-1100ENE																					
30				0,60	4250SV-1050ENE																					
31				0,70-0,80	4100SV-900ENE																					
32				0,65	4300SV-1100ENE																					
33				0,60	4650SV-1450ENE																					
48				0,30	4400SV-1200ENE																					
49				0,60	4400SV-1200ENE																					
50				0,45	4450SV-1250ENE																					
51				0,40	4500SV-1300ENE																					
52				0,40	4500SV-1300ENE																					
53				0,50	4150SV-950ENE																					
54				0,40	4350SV-1150ENE																					
55				0,60	4100SV-900ENE																					
56				0,55	4250SV-1050ENE																					
57				0,70	4300SV-1100ENE																					
58				0,65	3850SV-650ENE																					
59				0,40	4600SV-1400ENE																					
60				0,35	4500SV-1300ENE																					
61				0,50	4500SV-1300ENE																					
62				0,55	4200SV-1000ENE																					
63				0,40	4500SV-1300ENE																					
64				0,60	4400SV-1200ENE																					
65				0,65	4450SV-1250ENE																					
66				0,55-0,70	4400SV-1200ENE																					
67				0,65	4350SV-1150ENE																					
68				0,70	4050SV-850ENE																					
69				0,50	4000SV-800ENE																					
70				0,75	4350SV-1150ENE																					
71				0,35	4400SV-1200ENE																					
72				0,45	4200SV-1000ENE																					
73				0,40	4300SV-1100ENE																					
74				0,40	4300SV-1100ENE																					
75				0,45	4250SV-1050ENE																					
76				0,45	4150SV-950ENE																					
77				0,50	4600SV-1400ENE																					
78				0,65-0,70	4250SV-1050ENE																					
79				0,65-0,70	4500SV-1300ENE																					
80				0,85-0,95	4200SV-1000ENE																					
81				0,85-0,90	4300SV-1100ENE																					
82				0,45	4600SV-1400ENE																					
83				0,35	4250SV-1050ENE																					
84				0,65	4350SV-1150ENE																					
85				0,65-0,85	4100SV-900ENE																					
86				0,65	4300SV-1100ENE																					
87				0,55	4300SV-1100ENE																					

Numărul morminului	Rit și ritual de înmorminare				Adâncimea gropii	Orientarea morminului (°/60)	Poziția brațelor										Piese provenind de la veșminte și obiecte de podoabă										Figura
	Adult	Adolescent	Copil	Resturi de la sferin			Ambete brațe pe abdomen	Ambete brațe pe piept	Brațul drept pe piept, cel sting pe abdomen	Antebrașele îndoit spre umăr	Antebrașul drept spre umăr, cel sting pe abdomen	Antebrașul drept spre umăr, cel sting pe piept	Ambete brațe de-a lungul corpului	Poziția brațelor încetă (dejașment)	Vas	Monedă	Cercel (verigă) de timplă	Cercel	Inel	Plăcuțe de diademă	Piesa de la centură (cataramă?)	Nasturi sferoidali	Mărgelc prinse de veșminte	Verigi din fier	Tinte de la înălțăminte	Fragmente ceramice în umplutura gropii morminului	
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	T	U	V	W	X	Y	Z	
88				0,55—0,85	4300VSV-1100ENE																					3/7	
89				0,70—0,80	4300VSV-1100ENE																					3/10	
90				0,70—0,90	4250VSV-1050ENE																					4/11	
91				0,60—0,70	3800SSV-600NNE																						
92				0,55	4300VSV-1100ENE																						
93				0,75	4400VSV-1200ENE																						
94				0,70	4800V-1000E																						
95				0,65	4300VSV-1100ENE																					2/2; 3/9	
96				0,45	4000SV-800NE																						
97				0,30	4850VNV-1650ENE																					2/9; 5/6	
98				0,90—1,05	4200VSV-1000ENE																						
99				0,75	4200VSV-1000ENE																						
100				0,80—1,00	4600VSV-1400ENE																						
101				0,70	4500VSV-1300ENE																						
102				0,75—0,95	4200VSV-1000ENE																						
	26	10	55			2	46	19	2	1	2	1	4	17	1	—	1	4	2	9	10	1	7	1	—	6	Total
	28,6	11,0	80,4			2,2	50,5	20,8	2,1	—	2,1	1,0	4,3	18,6	1,0	—	1,0	4,3	2,1	9,8	10,9	1,0	7,6	1,0	—	6,8	Procentaj (%)

NECROPOLA 2 : 44 morminte, 45 inhumări

Tabel (continuare)

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	T	U	V	W	X	Y	
37				0,50	4300 VSV-1100ENE																					3/15; 4/10
38				0,40	4000 VSV-800NE																					
39				0,45	4300 VSV-1100ENE																					
40				0,45	3900 VSV-700NE																					
41				0,50	4200 VSV-1000ENE																					
42				0,30	4300 VSV-1100ENE																					
43				0,65	4450 VSV-1250ENE																					5/14
44				0,40	4200 VSV-1050ENE																					
45				0,80	4200 VSV-1050ENE																					3/1
46				0,60	4450 VSV-1250ENE																					
47				0,65	4450 VSV-1250ENE																					
103				0,50	4900 VNV-1700ESE																					
104				0,45	4550 VSV-1350ENE																					
105				0,65	4500 VSV-1300ENE																					
106				0,60	4500 VSV-1300ENE																					
107				0,50	4650 VSV-1450ENE																					
108				0,60	4500 VSV-1300ENE																					3/2; 4/3
109				0,55	4700 VSV-1500ENE																					3/17; 5/2-3
110				0,75	5000 VNV-1800ESE																					
111				0,65	4750 VSV-1550ENE																					
112				0,65	4250 VSV-1050ENE																					3/14; 4/7, 12-14
113				0,65	4650 VSV-1450ENE																					
114				0,70-0,75	4700 VSV-1500ENE																					3/12 5/11
115				0,80	4400 VSV-1200ENE																					
116				0,85	4650 VSV-1450ENE																					
117				0,50	4750 VSV-1550ENE																					
118				0,50	4650 VSV-1450ENE																					
119				0,60	4450 VSV-1250ENE																					
120				0,60	4450 VSV-1250ENE																					3/16
121				0,80-0,90	4200 VSV-1000ENE																					
122				0,65	4750 VSV-1550ENE																					
123				0,85	4700 VSV-1500ENE																					
124				0,85-1,05	4700 VSV-1500ENE																					
125				1,00	4750 VSV-1550ENE																					
126				0,95-1,05	4700 VSV-1500ENE																					
127				1,05	4400 VSV-1200ENE																					
128				0,70	4400 VSV-1200ENE																					
129				0,60	4300 VSV-1100ENE																					
130				0,50	4450 VSV-1250ENE																					
131				0,60	4850 VNV-1650ESE																					3/3
132				0,60	4600 VSV-1400ENE																					
24						6	12	7	6	1	1	4	—	14	—	4	1	1	1	1	1	2	—	4	5	Total
53, 315, 631, 1						13, 6, 26, 6	15, 5	13, 3		2, 2	2, 2	8, 8	—	31, 1	—	8, 8	2, 2	2, 2	2, 2	2, 2	2, 2	4, 4	—	8, 8	11, 3	Procentaj (%) *

* Pentru ambele necropole procentajul a fost calculat în funcție de numărul mormintelor pentru G și Y și în funcție de numărul înmormântărilor pentru B-D, H-X.

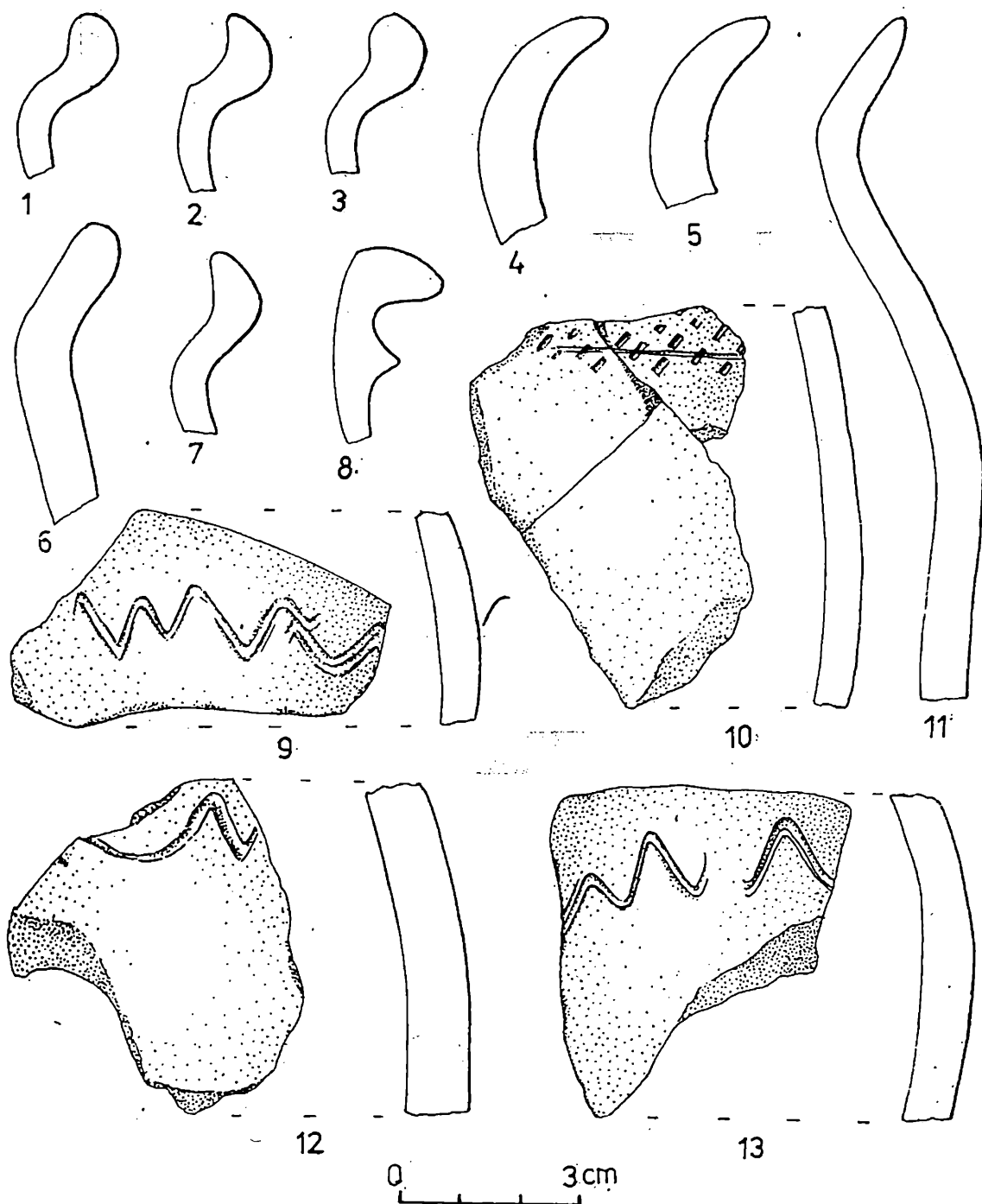

Fig. 7. — Fragmente ceramice descoperite în zona necropolei 1 (4, 9, 13); fragmente ceramice din necropola 2 (1-3, 5-8, 10-12).

În mod logic trebuie să admitem că existența a două cimitire contemporane, situate la o distanță atât de mică unul de celălalt, nu își avea rostul în condițiile în care trăsăturile de rit și ritual funerar erau identice în aproape toate detaliile. Prin urmare, de la început am admis ipotetic că perioada lor de utilizare a fost diferită. Pentru această părere pledează unele particularități privind ritualul funerar, anumite deosebiri în portul înmușilor, precum și câteva mici diferențieri tipologice existente între piesele din inventarul mormintelor. Astfel, înmușii cu brațele întinse de-a lungul corpului — în număr de patru — se întâlnesc numai în necropola 1. În ceea ce privește ritualul funerar, se observă că toate cele patru monede descoperite provin din morminte aparținând necropolei 2. Relativ la port, constatăm că piesele de la centură, care ar putea proveni de la cataramă din fier, apar în zece mor-

minte din necropola 1, ele lipsind cu desăvîrșire din necropola 2. În schimb, țințele din fier de la încălțăminte, prezente în patru morminte din necropola 2, nu se întîlnesc deloc în necropola 1. Destul de disproporționată este și repartiția plăcuțelor de diademă: în timp ce în necropola 1 ele se găsesc într-un număr de nouă morminte, în necropola 2 astfel de obiecte apar doar într-unul singur. Tot relativ la aceste piese de podoabă, atrage atenția și faptul că exemplarele din necropola 1 sînt ornamentate cu motive geometrice, pe cînd acelea din M 112 din necropola 2 au ca decor reprezentări zoomorfe.

Din cele relatate mai sus rezultă că în cadrul celor două necropole, cu toate similitudinile existente în ritul și ritualul funerar, există unele deosebiri care pledează pentru o cronologie diferită a lor. Mai veche pare a fi necropola 1, care este total lipsită de monede. Este cunoscut faptul că, înainte de domnia lui Petru I Mușat, Moldova nu a avut emisiuni monetare proprii, iar circulația monetară nu a fost deloc intensă, exceptînd jumătatea sa meridională, intrată în componența Hoardei de Aur. Acesta este desigur motivul principal pentru care în necropolele românești din perioada anterioară întemeierii statului feudal moldovenesc de sine-stătător, cum ar fi acelea de la Trifești și Doina-Girov, nu au fost descoperite monede. În schimb, în cimitirele medievale mai tîrzii practica depunerii monedelor în mina sau gura înhumatului apare ca un fapt obișnuit. Astfel, monede se întîlnesc în aproape toate cimitirele din Moldova datînd din secolele XIV—XVI (Suceava—Platoul din fața Cetății⁶, Suceava—Șipot⁷, Traian⁸, Cucova⁹, Piatra Neamț—Dărmănești¹⁰, Birlad¹¹, Poieniști¹², Liteni¹³ etc.).

Pentru vechimea mai mare a necropolei 1 ar pleda și vasul fragmentar depus în M 11, potrivit unei practici rituale arhaice, precum și fragmentele ceramice descoperite în pămîntul de umplutură al mormintelor și în aria cimitirului; vasele fragmentare amintite sînt modelate din pastă cu nisip și pietricele ca degresant, la roata cu turație medie, avînd ca decor linii în val pe umăr, caracteristici care permit datarea lor în secolele XIII—XIV (fig. 6/1; 7/4, 9, 13). În schimb, în pămîntul de umplutură al mormintelor și în suprafața unde se întindea necropola 2 au fost descoperite fragmente ceramice izolate, atît de tipul aceloră descrise mai sus (fig. 7/5—6, 10—12), cît și lucrate din pastă cenușie la roata cu turație rapidă, cu profilul buzei mai complicat, de tipul care s-a generalizat în ultimile decenii ale secolului al XIV-lea (fig. 7/1—3, 7—8).

În cadrul necropolei 2 partea ei mai veche pare a se fi grupat spre NV, unde s-au descoperit cele trei morminte conținînd monede emise de Petru I Mușat, iar partea mai nouă spre extremitatea de SE, unde se afla M 130, în care s-a găsit moneda pusă în circulație în vremea lui Alexandru cel Bun. Această necropolă a avut desigur o perioadă de folosire destul de îndelungată, intrucît se cunosc cîteva cazuri de suprapuneri de morminte (M 39 peste M 40 și M 41 peste M 38).

Rezumînd constatările făcute mai sus, se poate admite că necropola 2 se datează în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și primul sfert al celui următor, iar necropola 1 la sfîrșitul secolului al XIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIV-lea. După cum indică ritul și inventarul funerar, ca și descoperirile din așezarea corespunzătoare, ambele necropole au aparținut populației românești. Drept argument în sprijinul acestei afirmații pot fi, de asemenea, invocate rezultatele analizelor antropologice, potrivit cărora la înhumatii de la Hudum predominau trăsăturile mediteranoide.

ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN IN DER MITTELALTERLICHEN NEKROPOLE VON HUDUM, KREIS BOTOȘANI

ZUSAMMENFASSUNG

In den Jahren 1968—1974 wurden in der mittelalterlichen Siedlung und Nekropole aus dem Dorf Hudum (Gemeinde Mihai Eminescu, Kreis Botoșani) archäologische Ausgrabungen unternommen. Dieser Bericht stellt nur die Ergebnisse der 1970—1972 im Bereich des Gräberfeldes. Die Nekropole von Hudum liegt auf einer Anhöhe im Osten des erwähnten Dorfes und zwei Km süd-westlich von der Stadt Botoșani entfernt.

Vorläufig wurden 132 Gräber untersucht, die sich in zwei verschiedene Sektoren gruppieren: der erste befindet sich in der nord-westlichen Extremität des Hügels und umfasst 88 Gräber mit 91

⁶ B. Mitrea, B. Climpina, Gh. Diaconu și colaboratori, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamfului (r. Suceava, reg. Suceava)*, SCIV, V, 1954, 1—2, p. 285.

⁷ B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. Matei și colaboratori, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamfului*, SCIV, VI, 1955, 3—4, p. 779.

⁸ H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian (1954) (r. Buhuși, reg. Bacău)*, SCIV, VI, 1955, 3—4, p. 471—472.

⁹ Gh. Bichir și Eug. Dogan, *Săpături arheologice la Mîndrișca (r. Adjud, reg. Bacău)*, *Materiale*, VIII, 1962, p. 298.

¹⁰ V. Spinei, *Necropola medievală de la Piatra Neamț-Dărmănești*, *MemAntiq*, I, 1969, p. 218—223; idem, *Cercetările arheologice de la Piatra Neamț-Dărmănești*, *Danubius*, VI—VII, 1972—1973, p. 23—24.

¹¹ Informația o datorăm Eugeniei Popușoi de la Muzeul „V. Părvan” din Birlad.

¹² Informația o datorăm colegului I. Ioniță.

¹³ M. D. Matei, E. I. Emandi, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice de la Liteni—1976 (com. Moara, jud. Suceava)*, *Anuar Suceava*, V, 1978, p. 232.

Skeletten, und der zweite liegt etwa 35 M im Südosten und hat 44 Gräber mit 45 Skeletten, folglich gab es in Hudum zwei verschiedene Friedhöfe.

Bestattungssitten. Die Beerdigung wurde nach dem christlichen Ritual in Rückenlage und mit W (Kopf) — O (Beine) Orientierung vorgenommen. Die Arme waren vom Ellenbogen aus gebeugt und meistens auf den Bauch oder auf die Brust gelegt. Selten hatten die Verstorbenen die Vorderarme gegen die Schultern gebeugt oder entlang des Körpers ausgestreckt. Ausser den gewöhnlichen Gräbern, in denen normalerweise je ein Toter beigesetzt wurde, hat man nur zwei Doppelgräber und eines für drei Tote gefunden. In einigen Gräbern wurden auch Sargreste entdeckt.

Beigabensitten. In vier Gräbern der zweiten Nekropole wurden Münzen gefunden: drei von Petru I Muşat (1374—1391) und eine von Alexander dem Guten (1400—1432) und in einem Grab der ersten Nekropole Bruchstücke eines Gefässes.

Trachtsitten. Zahlreicher sind die von der Bekleidung stammenden Gegenstände wie runde Knöpfe, Schnallen, Ringe, kleine an einigen Kleidungsstücken genähten Perlen, Eisennägel von Schuhen, sowie Schmuckstücke (Diademplättchen, Ohr-, Schläfen- und Fingerringe). Trotzdem sind die meisten Gräber beigabenlos.

Hinsichtlich der Bestattungs- und Beigabensitte sind die beiden Friedhöfe grösstenteils ähnlich. Doch kann trotz dieser Übereinstimmungen auf einige Unterschiede hingewiesen werden. Beispielsweise sind die mit den Armen entlang des Körpers ausgestreckten Skeletten nur in der ersten Nekropole gefunden worden. Die Gürtelstücke erscheinen auch nur in den Gräbern der ersten Nekropole, während die Münzen und die Schuhnägel sich nur in der zweiten Nekropole finden. Die Diademplättchen der ersten Nekropole sind mit geometrischen Motiven verziert, zum Unterschied von denen der zweiten Nekropole, die zoomorfe Repräsentationen zeigen. Diese Unterschiede sprechen für eine verschiedene Datierung der zwei Friedhöfe. Älter scheint die keine Münzen enthaltende erste Nekropole zu sein, die in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts und möglicherweise Ende des 13. Jahrhunderts datiert werden kann. Die zweite Nekropole kann — wie die Münzen zeigen — in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts und in das erste Viertel des 15. Jahrhunderts chronologisch eingegliedert werden. Zur Datierung der beiden Nekropole dienen auch die Keramikreste, die zufällig mit der Graberde mitgenommen wurden. Die beiden Friedhöfe gehörten der rumänischen Bevölkerung.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. — Übersichtsplan der Ausgrabungen 1970—1972 der mittelalterlichen Nekropole von Hudum. A Kontur der Grabgrube; B Sargreste; C Tongfäss; D Münze; E Schläfering; F Ohring; G Fingerring; H Diademplättchen; I Riemenstück; J kugelförmige Knöpfe; K an Kleider genähte Perlen; L Eisenkettenringe; M Schuhnägel; N moderne Störung; O Branderde.

Abb. 2. — Plan der Gräber 18(1); 95(2); 60(3); 22(4); 57(5); 14(6); 15(7); 11(8); 98(9); 35(10); 20(11) und 28(12). A Sargreste; B Tongfäss; C Schläfering; D Ohring; E Diademplättchen; F Riemenstück; G an Kleider genähte Perlen; H Scherben; I Steine.

Abb. 3. — Münze (1—3), Riemenstücke (Schnallen ?) (4—11, 13), Sargnägel (12), Schuhnägel (14—17), gefunden in den Gr. 45(1), 108(2), 130(3), 33(4), 87(5), 83(6), 88(7), 63(8), 95(9), 89(10), 48(11), 115(12), 72(13), 112(14), 37(15), 123(16) und 110(17).

Abb. 4. — Kugelförmige Knöpfe (1—3), Perlen (4—11), Diademplättchen (12—27), gefunden in den Gr. 20 (1—2, 8—9, 24—25), 108(3), 55(4), 16(5), 80(6), 22—23, 112(7, 12—14), 37(10), 90(11), 15(15—20) und 79(21, 26—27).

Abb. 5. — Ohringe (1—7), Eisenkettenringe (8—9), Fingerringe (10—12), Schläfenringe (13—15) gefunden in den Gr. 84(1), 110(2—3), 20(4—5), 98(6), 73(7), 33(8—9), 16(10), 116(11), 85(12), 57(13, 15) und 43(14).

Abb. 6. — Scherbe gefunden in der Nekropole 1 — Fläche (1) und fragmentarisches Gefäss von Gr. 11(2).

Abb. 7. — Scherben gefunden in der Nekropole 1 (4, 9, 13) und Nekropole 2 — Fläche (1—3, 5—8, 10—12).

Tabelle mit den wichtigsten Daten über die Gräber der mittelalterlichen Nekropole von Hudum. A Grabnummer; B Erwachsener; C Jugendlicher; D Kinder; Bestattungssitten und Beigabensitten (E—Q): Gräbertiefe; F Graborientierung; G Sargreste; Lage der Arme (H—O): H Beide Arme auf dem Bauch; I Beide Arme auf der Brust; J Rechter Arm auf der Brust, linker Arm auf dem Bauch; K Vorderarme gegen die Schulter gebeugt; L Rechter Vorderarm gegen die Schulter gebeugt, linker Vorderarm auf dem Bauch; M Rechter Vorderarm gegen die Schulter gebeugt, linker Vorderarm auf der Brust; N Beide Arme entlang des Körpers; O Lage der Arme unsicher (Störung); P Tongfäss; Q Münze; Trachtsitten (R—X): R Schläfering; S Ohring; Ş Fingerring; T Diademplättchen; Ț Riemenstück (Schnalle ?); U kugelförmige Knöpfe; V an Kleider genähte Perlen; W Eisenkettenringe; X Schuhnägel; Y Scherben zufällig in der Grabgrubenerde; Z Abbildung.

STUDIUL ANTROPOLOGIC AL SCHELETELOR MEDIEVALE DE LA HUDUM-BOTOȘANI DIN SECOLELE XIII-XV

SERAFINA ANTONIU și CARMENCITA OBREJA

Săpăturile arheologice de la Hudum-Botoșani, efectuate între anii 1970—1972, au scos la iveală o serie de schelete medievale aparținând secolelor XIII—XV, care ne-au fost puse la dispoziție de către cercetătorii Victor Spinei și Rodica Popovici de la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași. Pentru încredințarea, spre studiu, a scheletelor aducem autorilor săpăturii alese mulțumiri.

Materialul și metoda de lucru. În cele două sectoare ale cimitirului de la Hudum au fost descoperite 132 morminte care, din cauza stării defectuoase de conservare în sol, au furnizat doar 101 schelete.

Determinarea sexului și vârstei fiecărui individ s-a făcut prin metodele și tehnicile antropologice clasice ale lui R. Martin și K. Saller, completate de cele ale lui G. Olivier. Diagnoza tipologică s-a bazat pe analizele antropologice ale lui E. von Eickstedt.

Paralel cu studiul metric toți subiecții au fost supuși unui studiu morfoscopic care aduce date edificatoare chiar și atunci când scheletele sînt fragmentate și nu se pretează măsurătorilor antropologice.

Menționăm că, starea defectuoasă de conservare a unui număr mare de schelete nu ne-a permis un studiu statistic, astfel încît toate mediile înscrise în text sînt cele aritmetice.

Repartiția materialului după sex și vîrstă. Din numărul total de 101 schelete, vîrsta s-a putut stabili la 98 indivizi iar sexul la 40 dintre ei. Din celelalte 61 schelete la care sexul nu s-a putut aprecia, 58 schelete aparțin copiilor și adolescenților, iar alte 3 schelete sînt reprezentate prin puține fragmente, necesitate care nici în privința sexului și nici a vîrstei.

În tabelul de mai jos dăm repartiția procentuală a seriei de schelete de la Hudum, în funcție de sex și vîrstă.

Repartiția după sex și vîrstă a seriei de schelete de la
Hudum-Botoșani

Vîrsta Sexul	Bărbați		Femei		Indeterminabil		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Infans I (0—7 ani)	—	—	—	—	36	59,02	36	35,64
Infans II (7—14 ani)	—	—	—	—	9	14,75	9	8,91
Juvenis (14—20 ani)	—	—	—	—	13	21,31	13	12,87
Adultus (20—30 ani)	19	70,37	10	77,92	—	—	29	28,71
Maturus (30—60)	5	18,52	3	23,08	—	—	8	7,92
Senilis (60—x)	3	11,11	—	—	—	—	3	2,97
Indeterminabili	—	—	—	—	—	3	3	2,97

După cum reiese din tabel, mai mult de jumătate din populația de la Hudum (58 indivizi, reprezentînd 57,43%) a murit la vîrsta infantilă și adolescentă. Dintre aceștia, mortalitatea cea mai ridicată o înregistrează prima copilărie 0—7 ani, în timp ce, cea de a doua copilărie prezenta o mortalitate

mult mai scăzută. Mortalitatea mai ridicată a indivizilor din prima copilărie poate fi pusă pe seama sensibilității mai mari a organismului în această perioadă de viață, putând fi încredințate, totodată, și condițiile igienice precare.

Un procent înalt al mortalității îl inserie vîrsta adultă, remarcîndu-se că decesele sînt sporite numeric la sexul feminin. Din întreaga serie, doar trei indivizi au atins vîrsta senilă.

Calculînd vîrsta medie a morții pe ansamblul seriei adulte (adulți + maturi + senili) se constată că, la seria de la Hudum, ea era de 31,88 ani. Adăugînd, în acest calcul copiii și adolescenții, vîrsta medie scade la 16,99 ani.

Caracteristicile antropologice ale seriei scheletice de la Hudum — Botoșani.

Neurocraniul. Indicele cefalic, pe ansamblul seriei, se caracterizează printr-o medie de tip mezo-cran (77,48).

Repartiția pe categorii a acestui indice, pe întreaga serie, prezintă o frecvență maximă în categoria doliocrană, urmată de cea mezocrană, în timp ce categoriile brahocrană și hiperbrahocrană au o frecvență mai mică și paritară. Categoriile extreme sînt absente.

Aceeași repartiție, considerată pe sexe, oferă însă o diferență în sensul că, grupul masculin, prezintă o concentrare maximă a frecvențelor în categoria doliocrană. Mezocranii și hiperbrahocranii sînt reprezentați aici prin frecvențe egale. Grupul feminin nu prezintă nici un craniu doliocran, în schimb el are o frecvență mare de cranii mezocrane, urmată de craniile brahocrane.

Repartiția pe categorii a indicelui cefalic

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Hiperdolicocran (0 — 64,9)	—	—	—	—	—	—
Dolicocran (70 — 74,9)	4	66,67	—	—	4	44,45
Mezocran (75 — 79,9)	1	16,67	2	66,67	3	33,33
Brahocran (80 — 84,9)	—	—	1	33,33	1	11,11
Hiperbrahocran (85 — 89,9)	1	16,66	—	—	1	11,11
Ultrabrahocran (90 — x)	—	—	—	—	—	—

Indicii de înălțime ai calotei craniene — *porio-bregmatic longitudinal* și *porio-bregmatic transversal* — prezintă o medie de tip hipsicran (64,39), primul, și de tip acrocran (84,28), al doilea.

Repartiția pe categorii a indicelui porio-bregmatic longitudinal, pe ansamblul seriei se caracterizează prin absența camecranilor și printr-o frecvență majoritară a hipsicranilor. Pe sexe, se remarcă unele mici diferențe în sensul că bărbații prezintă o frecvență maximă de hipsicrani, urmată de acrocrani, în timp ce femeile, au numai cranii hipsicrane.

Indicele porio-bregmatic transversal, pe ansamblul seriei, prezintă o frecvență maximă în categoria acrocrană, urmată de cea metriocrană, cea tapeinocrană fiind mai puțin frecventă. Pe sexe se remarcă o diferență între grupul feminin și cel masculin, primul prezentînd numai cranii metriocrane, iar cel de al doilea avînd, frecvent, cranii acrocrane, urmate de cele tapeinocrane (categoria din urmă fiind absentă la femei).

Indicele fronto-parietal, care exprimă dezvoltarea în lărgime a frunții în raport cu diametrul transversal al neurocraniului prezintă, pe întreaga serie, o repartiție a craniilor în toate cele trei categorii ale acestui indice. Se remarcă, însă, o frecvență maximă în categoria eurimetopă, urmată de cea metriometopă și, în mai mică măsură, de cea stenometopă.

Considerată, în parte, pentru fiecare sex, repartiția indicelui fronto-parietal se caracterizează printr-o frecvență mai mare a frunților eurimetope față de cele metriometope la bărbați, la femei situația fiind inversă. Frunțile stenometope sînt slab reprezentate la primii și absente la cele din urmă.

Repartiția indicelui porio-bregmatic longitudinal

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Camecrană (x — 57,9)	—	—	—	—	—	—
Ortocrană (58 — 62,9)	1	25,00	—	—	1	16,67
Hipsicrană (63 — x)	3	75,00	2	100,00	5	83,33

Indicele frontal transversal, care exprimă forma frunții, oferă o concentrare maximă a frecvențelor, pentru întreaga serie, în categoria frunților ovale, urmată de frunțile sferice.

Repartiția indicelui porio-bregmatic transversal

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Tapinocrană ($x-79,9$)	1	25,00	—	—	1	16,67
Metriocrană ($80-85,9$)	—	—	2	100,00	2	33,33
Acrocrană ($86-x$)	3	75,00	—	—	3	50,00

Aceeași concentrare a frecvențelor acestui indice remarcăm și în cadrul repartității sale pe sexe. În ambele situații se constată absența frunților cu margini paralele.

Repartiția indicelui fronto-parietal

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Stenometopă ($x-65,9$)	1	14,29	—	—	1	10,00
Metriometopă ($66-68,9$)	2	28,57	2	66,67	4	40,00
Eurimetopă ($69-x$)	4	57,14	1	33,33	5	50,00

Indicele occipito-parietal care indică gradul de dezvoltare în lărgime a occipitatului în raport cu lărgimea maximă a neurocraniului oferă, pe ansamblul seriei, ca și pe sexe, numai occipitale de tip mijlociu și larg.

Repartiția indicelui frontal transversal

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Fruntă sferică ($0-80$)	2	40,00	1	50,00	3	42,86
Fruntă ovală ($80-100$)	3	60,00	1	50,00	4	57,14
Fruntă cu margini paralele ($100-x$)	—	—	—	—	—	—

Forma generală a neurocraniului. În norma verticală craniul este, în mod frecvent, de formă ovoid-pentagonoidă și mai rar ovoid-alungit sau brisoid. Norma occipitală prezintă, predominant, forma de „bombă”, mai rar cea de „casă”.

Relieful neurocraniului este destul de moderat. Chiar la bărbați, relieful glabelar nu depășește gradul 3 de dezvoltare, iar la femei, el este și mai atenuat. Relieful supraorbital, ca și cel occipital, sînt destul de slab marcate (gr. 2—3 la bărbați și gr. 1—2 la femei).

Masivul facial. *Indicele facial superior* se caracterizează printr-o medie de tip mezen (52,93).

Repartiția pe categorii a acestui indice, pe întreaga serie și pe sexe, înscrie frecvențe maxime în categoria mezenă. Fețele leptene sînt prezente numai la bărbați iar cele euriene lipsesc la ambele sexe.

Repartiția indicelui occipito-parietal

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Occ. îngust ($x-71,9$)	—	—	—	—	—	—
Occ. mijlociu ($72-78,9$)	5	83,33	2	66,67	7	77,78
Occ. larg ($80-x$)	1	16,67	1	33,33	2	22,22

Repartiția indicelui facial superior

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Eurienă (45—49,9)	—	—	—	—	—	—
Mezenă (50—54,9)	2	66,67	2	100,00	4	80,00
Leptenă (55—59,9)	1	33,33	—	—	1	20,00

Indicele orbital. Considerind repartiția acestor indice, pe ansamblul seriei, se constată o concentrare maximă a frecvențelor în categoria cameconcă, celelalte două categorii (mezoconcă și hipsiconcă) fiind reprezentate prin frecvențe paritare. Pe sexe, toate categoriile de indice sînt repartizate în mod egal la bărbați iar la femei, singurul subiect la care s-a putut calcula acest indice, prezintă orbite de tip camecone.

Repartiția indicelui orbital

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Cameconcă (x—75,9)	1	33,33	1	100,00	2	50,00
Mezoconcă (76—84,9)	1	33,33	—	—	1	25,00
Hipsiconcă (85—x)	1	33,33	—	—	1	25,00

Indicele nazal se situează, prin procentajul maxim, în categoria leptorină, urmată de cea camerină (pe ansamblul seriei). Considerat în funcție de sexe, la bărbați se remarcă numai indici nazali de categorie leptorină, iar la femei numai de categorie camerină.

Repartiția pe categorii a indicelui nazal

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
Leptorină (x—46,9)	3	100,00	—	—	3	60,00
Mezorină (47—50,9)	—	—	—	—	—	—
Camerină (51—x)	—	—	2	100,00	2	40,00

Caracterele morfoscopice ale masivului facial. Fosa canină este preponderent, mijlociu de profundă. Malarele au o poziție, frecvent, intermediară, rareori sînt ușor temporalizate. Înălțimea malarelor este mică, iar apertura piriformă este de tip antropin fiind uneori prevăzută cu o schiță de șant prenazal. Profilarea verticală a feței este, totdeauna, de tip ortogonat. Mandibula este gracilă și destul de joasă la ambele sexe. Dinții sînt, în general, mărunți, molarele avînd în mod frecvent formula $M_1 > M_2 > M_3$. Abraziunea dentară este moderată.

Oasele lungi prezintă unele dispoziții de ordin funcțional corelate cu o anumită dezvoltare a musculaturii în raport cu modul și mediul de viață. Astfel, humerusul prezintă un „V deltoidian” destul de pronunțat, femurul are, în majoritatea cazurilor, un pilastru bine dezvoltat (de tip platimer și hiperplatimer), precum și un relief subtrohanterian bine marcat (schiță de creastă subtrohanteriană sau, chiar, un trohanter III). Tibia este, majoritar, mezoenemică și eurienemică, mai rar platicenemică.

Statura, stabilită pe baza a 3 metode (Manouvrier, Bach și Breitingner, Trotter-Gleser), oferă o medie de tip mijlociu pentru grupul masculin (165 cm), în timp ce, grupul feminin, prezintă o medie de tip supramijlociu (159 cm). Repartiția pe categorii a staturilor a fost făcută pe scară dimorfică.

Repartiția pe categorii a staturilor

Categorie	Bărbați		Femei		Total	
	N	%	N	%	N	%
F. mică	—	—	—	—	—	—
Mică	3	17,65	—	—	3	12,50
Submijlocie	4	23,53	—	—	4	16,67
Mijlocie	3	17,65	2	28,57	5	20,83
Supramijlocie	5	29,41	3	42,86	8	33,33
Mare	2	11,76	2	28,57	4	16,67

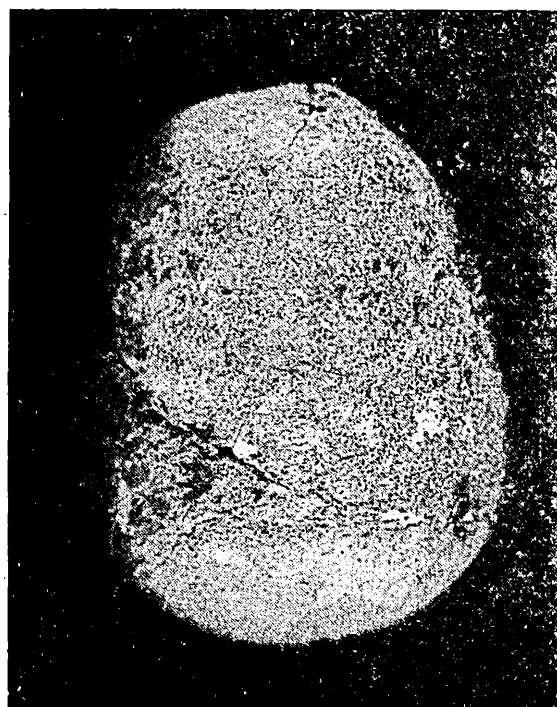
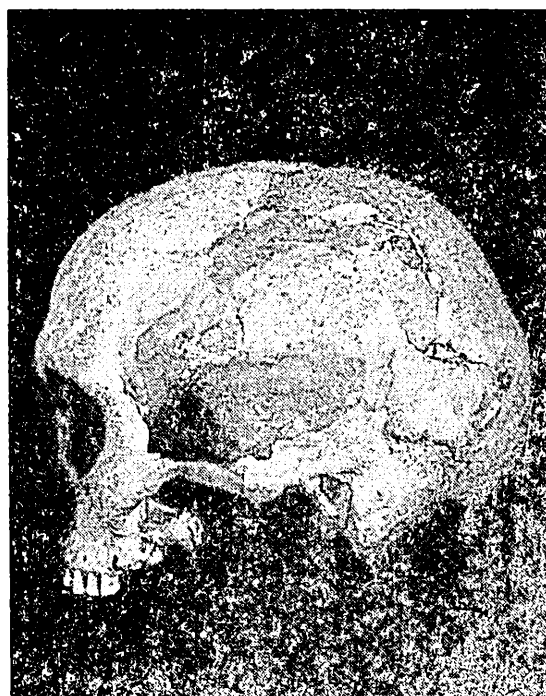
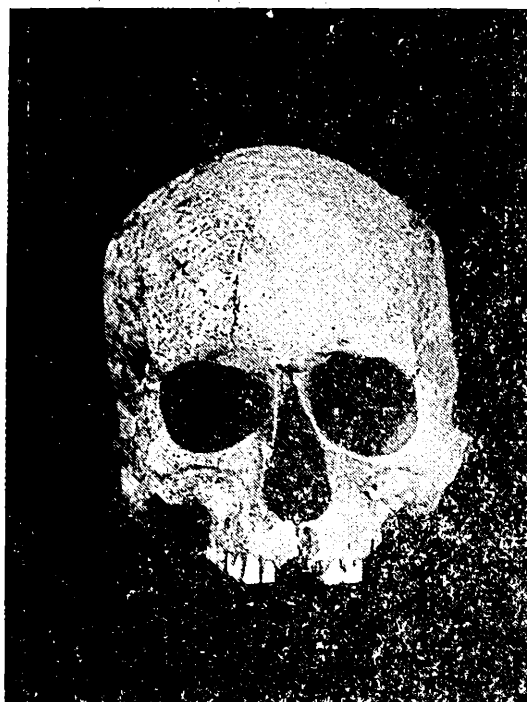
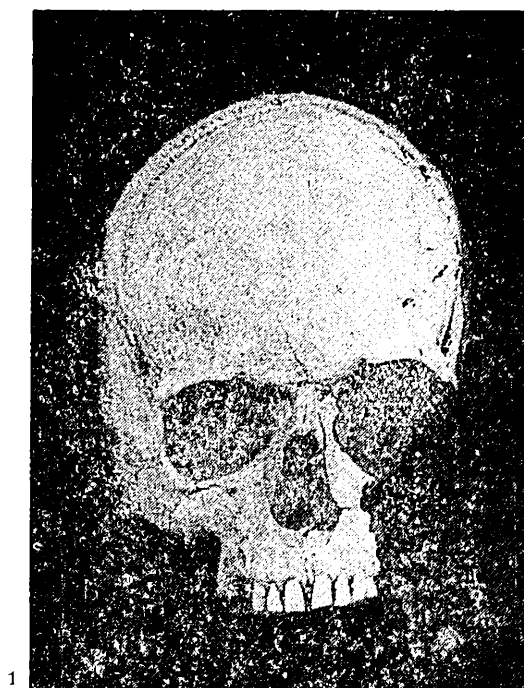
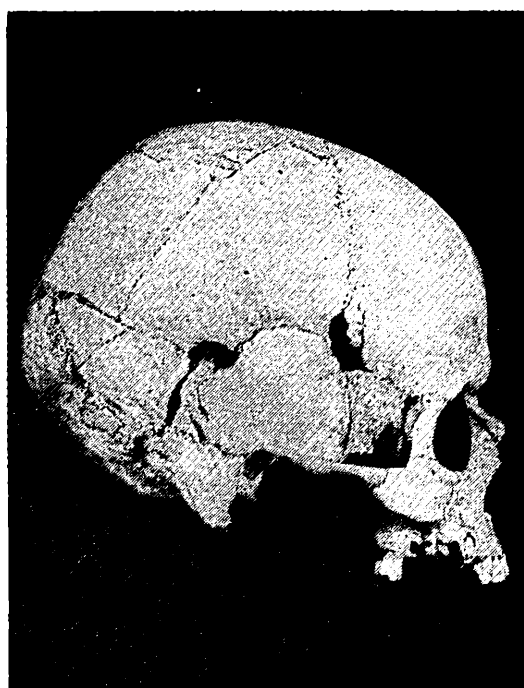

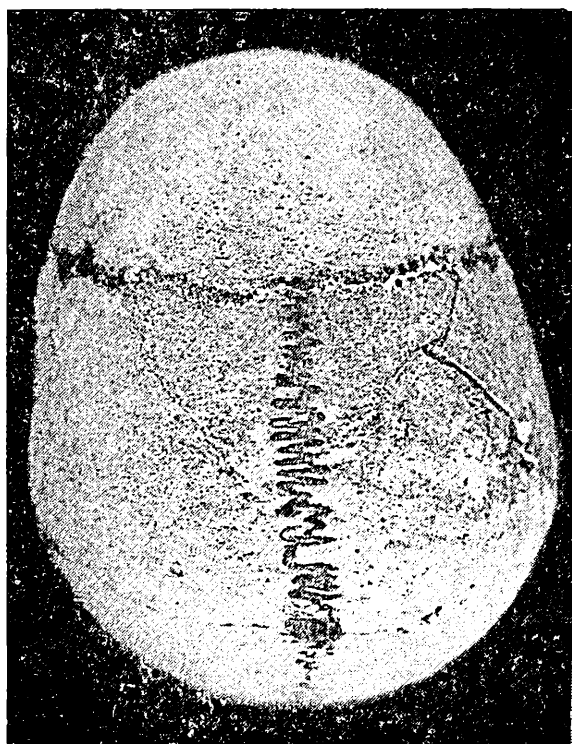
Fig. 1. — Craniul nr. 30 de la Hudum văzut în următoarele norme: 1 norma facială; 2 norma laterală; 3 norma verticală; 4 norma occipitală.

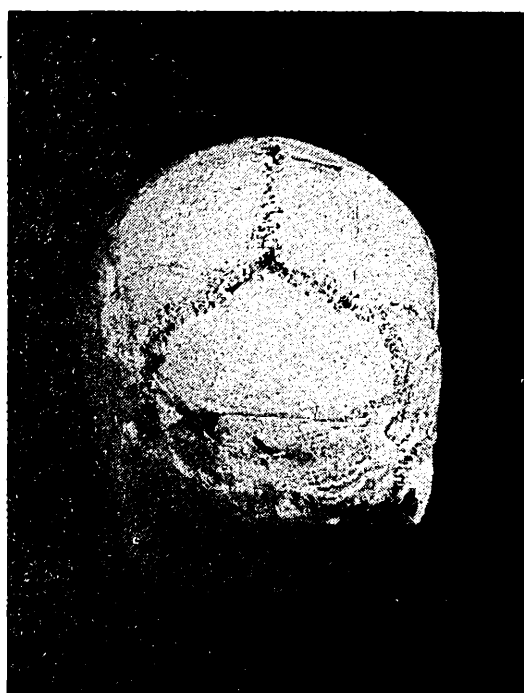
1

2

3

4

Fig. 2. — Craniul nr. 82 de la Hudum văzut în următoarele norme: 1 norma facială; 2 norma laterală; 3 norma verticală; 4 norma occipitală.

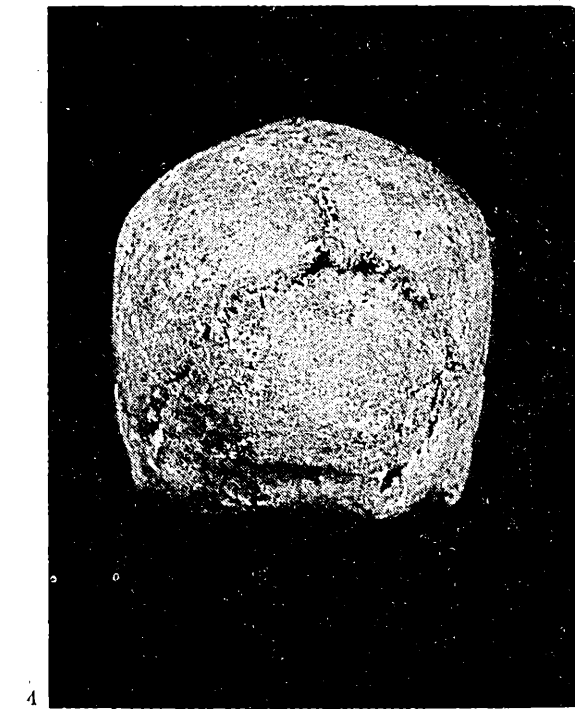
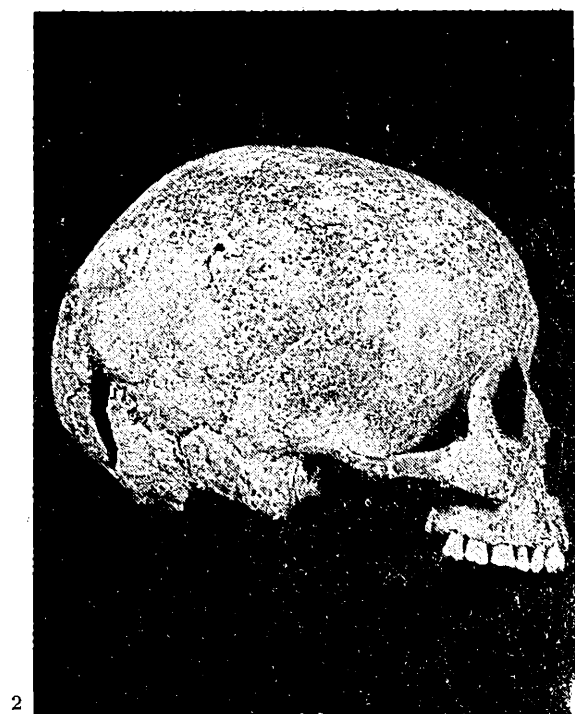
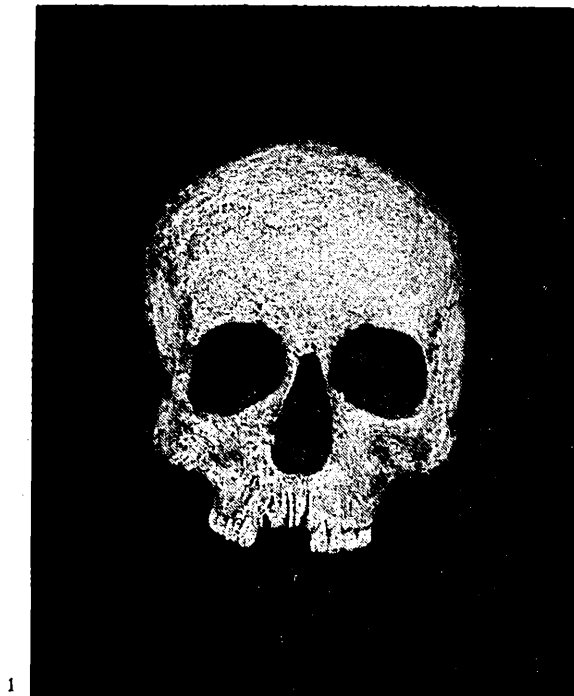

Fig. 3. — Craniul nr. 85 de la Hudum văzut în următoarele norme: 1 norma facială; 2 norma laterală; 3 norma verticală; 4 norma occipitală.

Tipul antropologic. Considerînd particularitățile fiecărui subiect, adult sau matur, precum și caracteristicile de ordin populațional, putem conchide că populația de la Hudum se încadrează în contextul populațiilor medievale de pe teritoriul nostru. Astfel, în cadrul populației de la Hudum s-au remarcat combinații de trăsături dinarice, nordice, esteuopoide, mai rar alpine, adăugate pe un fond mediteranoid, în dozaj diferit pentru fiecare individ. Dealtfel, caracteristicile tipologice ale seriei de la Hudum corespund celor ale altor serii medievale din Moldova (studiate de O. Necrasov, D. Botezatu și colaboratorii), remarcîndu-se doar mici diferențe în dozajul tipurilor. Astfel, seria de la Hudum se apropie în mod pregnant de cea de la Bîtea Doamnei, unde predomină trăsăturile mediteranoide urmate de cele dinarice, esteuopoide și nordice, în timp ce la Trifești și Doina există un procentaj mai înalt de dinarici în amestec cu trăsături mediteranoide, esteuopoide și nordice.

CONCLUZII

— Tabloul antropologic al seriei de la Hudum cuprinde tipuri combinate, în doze diferite, ale trăsăturilor mediteranoide cu cele dinarice, esteuopoide, nordice și mai rar alpine.

— Seria medievală de la Hudum, ca și alte serii contemporane de pe teritoriul Moldovei și al întregii țări, evidențiază o continuitate tipologică a populației noastre, bazată pe un fond mediteranoid.

— Populația medievală, ca și cea actuală, prezintă unele particularități tipologice regionale ca rezultat al condițiilor de mediu în care au evoluat diversele comunități.

BIBLIOGRAFIE

1. Botezatu D., Ștefănescu Gh., *Contribuții la studiul antropologic al schelelelor feudale timpurii din Moldova*, SCA, 7, 1, 1970, p. 13—18.
2. Botezatu D., Ștefănescu Gh., *Caracterizarea antropologică a schelelelor din cimitirul feudal de la Cernica*, SCA, 7, 2, 1970, p. 181—191.
3. Martin R., Saller K., *Lehrbuch der Anthropologie*, G. Fischer, Stuttgart, 1959.
4. Necrasov, O., Botezatu D., *Schelele feudale timpurii de la Doina, sec. XIII—XVI*, SCA, 1, 2, 1964.
5. Olivier G., *Pratique anthropologique*, Paris, 1958.

L'ÉTUDE ANTHROPOLOGIQUE DES SQUELETTES MÉDIÉVAUX DATANT DES XIIIe—XVe SIÈCLES, TROUVÉS DANS LA NÉCROPOLE DE HUDUM-BOTOȘANI

RÉSUMÉ

Les auteurs étudient une série de 101 squelettes médiévaux découverts dans la nécropole de Hudum-Botoșani.

Cette série comprend 45 squelettes d'enfants, 13 d'adolescents, 29 d'adults, 8 de mûrs, 3 de sénils et 3 d'indéterminables. Le sexe a pu être déterminé pour 40 sujets dont 27 ont appartenu au sexe masculin et les autres 13 sujets à celui féminin.

L'étude du groupe des crânes met en évidence un indice céphalique mésocrâne, un indice facial de type mésène, un indice orbital mésoconque et un indice nasal de type leptorhinien.

La taille (calculée selon les méthodes Manouvrier, Bach et Bretinger, Trotter-Glese) est moyenne.

Au point de vue typologique la série de Hudum offre un mélange de caractères méditerranéens, dinariques, nordiques et esteuopoïdes.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Le crâne n° 30 de Hudum vu selon les normes ci-dessous : 1 norme faciale ; 2 norme latérale ; 3 norme verticale ; 4 norme occipitale.

Fig. 2. — Le crâne n° 82 de Hudum vu selon les normes ci-dessous : 1 norme faciale ; 2 norme latérale ; 3 norme verticale ; 4 norme occipitale.

Fig. 3. — Le crâne n° 85 de Hudum vu selon les normes ci-dessous : 1 norme faciale ; 2 norme latérale ; 3 norme verticale ; 4 norme occipitale.

O FIBULĂ DIGITATĂ DE LA PAȘCANI-FÎNTÎNELE

TRAIAN BIȚA

Cu prilejul unor cercetări de suprafață, din primăvara anului 1981, în cartierul orașului Pașcani, Fîntînele, la baza terasei superioare a Siretului a fost descoperită o fibulă digitată.

Locul exact în care s-a găsit fibula se află în partea de vest a platoului situat la circa 500 m de drumul județean Pașcani—Lespezi, la confluența dintre „Piriul Vechi” și un alt piriu, apărut mai recent și care-și are obârșia în zona satului Giștești. Pe acest platou, folosit ca teren agricol, au fost descoperite și alte vestigii arheologice, aparținînd neoliticului, Hallstattului și epocii migrațiilor (secolul al IV-lea).

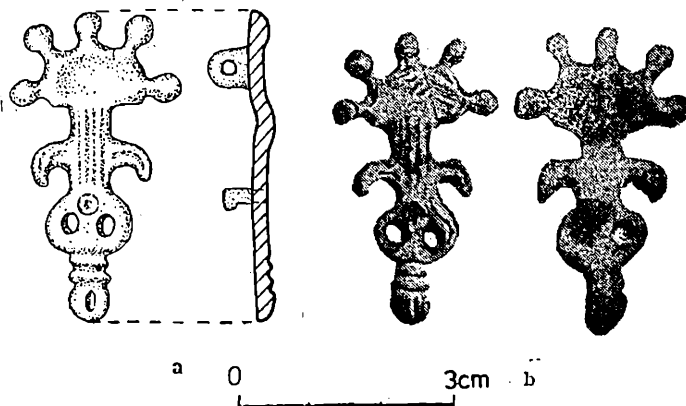
Fibula găsită, lucrată din bronz prin turnare și acoperită pe întreaga ei suprafață cu un strat subțire de oxid de culoare verde, s-a conservat destul de bine. Piesa, avînd 43 mm lungime și 24 mm lățimea plăcii semidiscoideale, se încadrează în seria fibulelor de tip miniatural.

Partea superioară a fibulei este formată dintr-o placă semidiscoidală prevăzută cu cinci butoni dispuși radial, iar placa inferioară a piciorului este în formă de liră cu arcade ajurate. Arcul de prindere al celor două plăci, foarte puțin curbat, este ornăt cu patru nervuri paralele în relief, ca și cele două proeminențe laterale reprezentate schematic sub formă de capete de pasăre. Butonul terminal al plăcii piciorului prezintă, de asemenea, două nervuri orizontale și una verticală obținute tot prin turnare.

Arcul și acul de prindere au fost lucrate din fier, după cum arată resturile de oxizi de fier păstrate pe partea interioară a plăcii semidiscoideale.

Tot din fier, însă aplicat ulterior turnării fibulei, este cîrligul de prindere a acului. Dat fiind faptul că, la fibulele similare acest cîrlig este, de regulă, turnat din bronz odată cu piesa propriu-zisă, în acest caz avem de-a face, probabil, fie cu un defect de turnare remediat imediat prin aplicare (nituire) a unui nou cîrlig de fier, piesa fiind în acest scop perforată, fie cu o reparație executată după un anumit timp de utilizare.

Fig. 1. — Fibula de la Pașcani — Fîntînele:
(a) desen; (b) foto).

Turnarea fibulei a fost făcută probabil într-un tipar de lut, realizat după mulajul unei alte piese. După turnare, fibula a fost finisată prin pilire, după cum o dovedesc urmele de pe suprafața ei interioară.

După formă și dimensiuni, fibula de la Pașcani—Fîntînele, conform clasificării lui J. Werner, se încadrează în seria pieselor miniaturale cu piciorul în formă de liră, de tip I—C (tip Gîmbaș—*Pergamon*), datînd din secolul al VII-lea e.n.¹, precum și în tipul II al clasificării lui H. Kühn, cu analogii la Kellaren, Wapltitz, Alt-Kossewen, Daumen etc.².

¹ J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 153, pl. 29/18, 20, 22.

² H. Kühn, *Documenta Archaeologica*, 5, Bonn, 1956, p. 91, 93, pl. XXII/12—14, 17—18 și XXIII/27—29.

Pe teritoriul României exemplare asemănătoare, lucrate fie din bronz, fie din argint (uneori aurit) sînt cunoscute la Sărata Monteoru ³, Poian — Covasna ⁴ sau Louni—Teleorman ⁵, toate atribuite cronologic secolului al VII-lea e.n.

Forma de liră a piciorului, ca și alte ornamente întîlnite pe fibulele clasice, elemente de certă proveniență bizantină, fac plauzibilă ipoteza potrivit căreia astfel de piese au fost produse în atelierele imperiului din sudul Dunării ⁶.

Tipul fibulei de la Pașcani—Fîntînele, reprezentînd o variantă simplificată a pieselor clasice cunoscute, a apărut probabil, și s-a produs în serie, chiar în spațiul carpato-dunărean. Evident că erau folosite în principal de către populația autohtonă, receptivă constant la influențele artei bizantine din secolele VI—VII e.n.⁷

Descoperirea fibulei digitate de la Pașcani—Fîntînele lărgeste aria de răspîndire a acestor piese în spațiul carpato-dunărean, impunînd o rediscutare a ipotezelor privind originea și apartenența lor etnică.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — La fibule de Pașcani — Fîntînele : a) dessin ; b) cliché).

UNE FIBULE DIGITÉE DE PAȘCANI — FÎNTÎNELE

RÉSUMÉ

En 1981, dans la banlieue Fîntînele de la ville de Pașcani, département de Jassy, à l'occasion d'une recherche de surface, a été découverte une fibule miniature en bronze. La fibule a la plaque du pied en forme de lyre; elle est de type I—C, selon la classification de J. Werner, ou du IIe groupe de H. Kühn. La pièce mentionnée a de nombreuses analogies sur le territoire de la Roumanie ou bien de l'Europe et date du VIIe siècle de n.è.

³ I. Nestor și Eug. Zaharia, *Materiale*, V, 1959, p.516—517, fig. 3.

⁴ Z. Székely, *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 357, fig. 2/1.

⁵ I. Spiru, *Rev.Muz.*, 6, 1970, p. 531, fig. 2.

⁶ A. Petre, *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 267—268, fig. 1/4—5.

⁷ D. Gh. Teodor, *România la carpați-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981, p. 34—35.

UN CRANIU DE BERBEC CU POLICHERATIE DIN AȘEZAREA DACICĂ DE LA RĂCĂȚĂU

SERGIU HAIMOVICI

În cadrul materialului paleofaunistic provenit din stațiunea dacică de la Răcățău—Bacău¹ (așezarea s-a dezvoltat între secolul III î.e.n. — secolul II e.n.) a fost găsit un fragment de craniu de *Ovis* mascul cu policheratie.

Restul osos, ce aparține unui individ adult dar nu bătrîn (se cunosc relativ bine suturile), este format dintr-un fragment cuprinzînd frontalele, care a fost secționat intenționat, atît anterior cepilor coarnelor cît și posterior acestora, cam peste sutura coronară.

Fragmentul, policheratic, prezintă patru cepi ai coarnelor retezați și ei destul de aproape de baza lor, cel posterior stîng chiar de la bază, încît aproape că nu se distinge de la prima vedere (fig. 1—1 și 2).

Cepii anteriori, relativ masivi (circumferința bazei = 150 mm), sînt îndreptați înainte și lateral, puțin în sus, formînd între ei un unghi cu o deschidere de aproximativ 80°. Secțiunea bazei lor apare de formă triunghiulară, cu muchiile ușor rotunjite, așa cum este de altfel caracteristic pentru coarnele tipice de *Ovis* mascul.

Cepii posteriori, suplimentari, apar mai puțin masivi decît cei anteriori (circumferința la bază pentru cel stîng este de aproximativ 110 mm) și se îndreaptă lateral și ușor posterior, formînd între ei un unghi deschis spre înapoi de circa 115°; există o ușoară asimetrie, cornul stîng pornind de pe parietal cu puțin mai înapoi decît cel drept și îndreptîndu-se de aceea ceva mai mult posterior. Secțiunea bazei lor apare ovolid alungită, dînd astfel acestor coarne suplimentare mai degrabă un aspect de caprin.

Ceea ce este caracteristic pentru fragmentul de craniu descris este faptul că cele trei baze ale cepilor existenți poartă pe ele cîte o mică gaură rotundă, cu diametrul de 5 mm puțin adîncă, făcută intenționat (fig. 1—1 și 3). Astfel, găsim asemenea găuri pe cepul anterior stîng, în dreptul muchiei mediale, cam la 5 mm de la baza sa, pe cel anterior drept, pe muchia laterală, la circa 15 mm de la bază și pe cel posterior stîng, pe mijlocul feței superioare, cam la 10 mm de baza sa; este posibil ca și pe cepul posterior drept să fi existat o asemenea gaură, întrucît pe linia rupturii, pe fața sa superioară se găsește un mic intrînd, care ar putea fi tocmă o margine de gaură.

Credem că aceste găuri au fost făcute pentru a fixa pe coarne niște obiecte, orificiile respective străbătînd partea cornoasă și ajungînd pînă pe axul osos al cornului. Remarcăm că mijloacele de fixare folosite au fost rotunde și de același diametru.

Policheratia este o anomalie prezentă la cavicornelle domestice (ca ar apărea după unii autori ca o consecință a domesticirii)² fiind mai comună la ovine și caprine, dar extrem de rară la bovine (la Laboratorul de Morfologie animală a Universității din Iași se găsește un craniu de *Bos taurus* cu patru coarne, a cărui proveniență, din păcate, este necunoscută). La unele rase actuale de ovine, cum ar fi oaia cu coadă scurtă din Europa occidentală³, sau cea tibetană⁴, această anomalie apare chiar mai frecvent decît la alte forme. S-au descris totodată cranii de *Ovis* cu patru coarne și în materialul paleofaunistic din diferite stațiuni arheologice europene, începînd chiar cu neoliticul⁵, trecînd peste perioada celto-romană⁶ și ajungînd pînă în evul mediu timpuriu⁷.

¹ Mulțumim tov. V. Căpitănu și V. Ursachi, arheologii care au executat săpăturile și ne-au dat materialul paleofaunistic de la Răcățău.

² S. Bököny, *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapesta, 1974, p. 161.

³ *Op. cit.*, 2, p. 162.

⁴ F. E. Zeuner, *A history of domesticated animals*, London, 1963, p. 167.

⁵ H. Krysiak, *Fragmenti czeskiej owcy czterorogiej z neolitu*, *Wiad. Weteryn.*, 201 1937, p. 129.

⁶ G. Glur, *Beiträge zur Fauna der Pfahlbauten*, Diss.

Bern., 1894, p. 32; J. Boessneck, *Zur Entwicklung vor- und frühgeschichtlicher Haus- und Wildtiere Bayerns im Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuropas*, München, 1958, p. 112.

⁷ H. Requate, *Zur Geschichte der Haustiere Schleswig-Holsteins*, in *Z. f. Agrargesch. u. Agrarsoziol.*, 4, 1956, p. 2; H. Bergquist, J. Lepiksaar, *Medieval animal bones found in Lund*, *Archaeology of Lund. Studies in the Lund excavation material*, 1, 1957, p. 11; K. Pollok, *Untersuchungen an Schädeln von Schafen und Ziegen aus der frühmittelalterlichen Siedlung Hailthabu* *Schriften aus der Archäologisch-zoologischen Arbeitsgruppe Schleswig-Kiel*, 1, 1976, p. 74.

Se știe că, coarnele au fost folosite, din cele mai vechi timpuri de către om, drept materie primă pentru obiecte sau unelte (foarte mulți autori, printre care și semnatarul acestei note, au arătat-o de nenumărate ori). Chiar astăzi încă se execută din corn feluri de nasturi sau diverse obiecte artisanale. Totuși fragmentul de craniu cu policherație descris mai sus, pare să reprezinte o piesă aparte, care merită să fie semnalată. Animalul viu sau craniul acestuia, după moartea individului, a fost

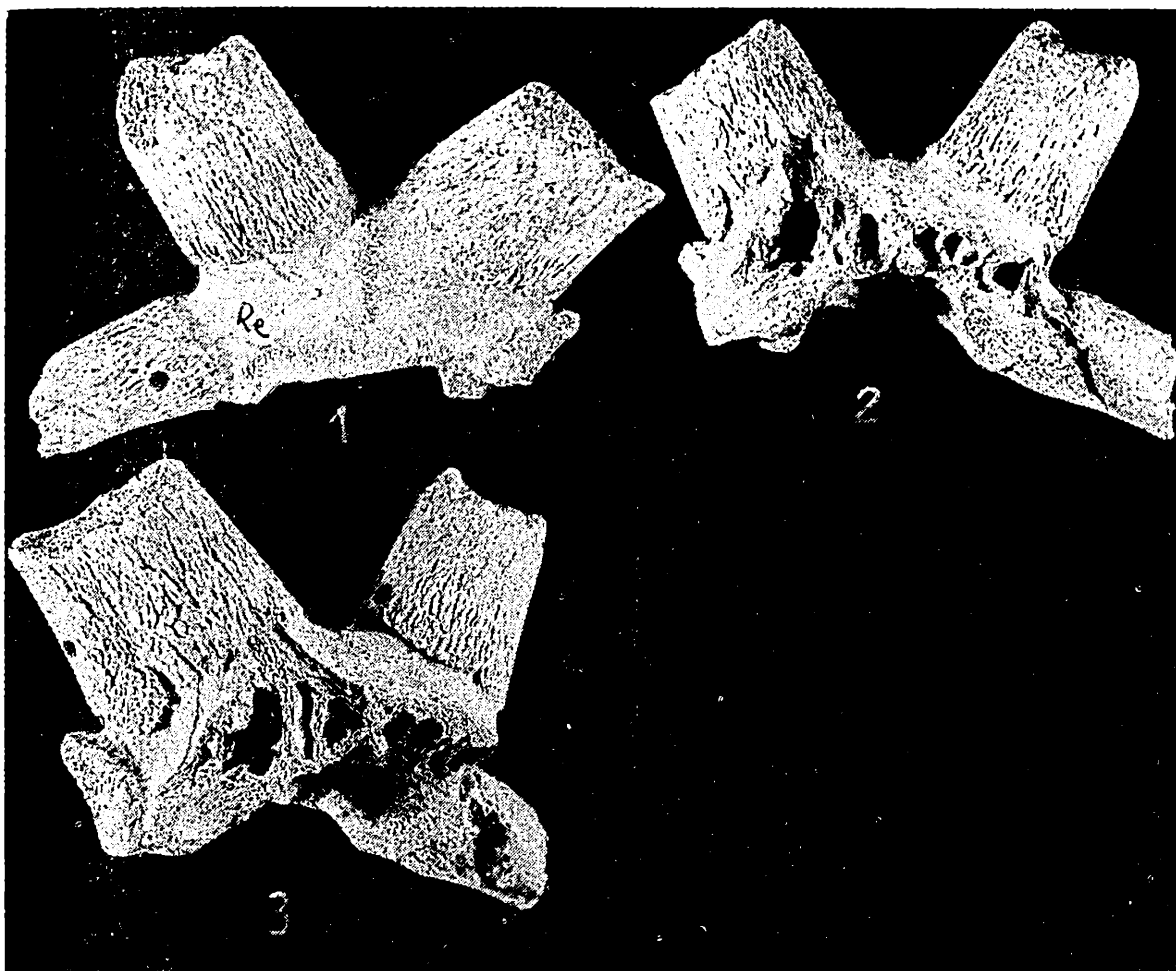

Fig. 1. — Fragment de craniu de herbec cu policherație: 1, văzut de sus; 2, văzut posterior; 3, văzut postero-superior.

folosit cu un anumit scop, noi credem că în vederea unui ritual religios, fixându-i-se pe coarne anumite obiecte, probabil podoabe, ce jucau un rol bine definit în cultul respectiv. Credem că individul, de la care provine restul de craniu susmenționat, a fost ales pentru a fi întrebuințat în scopuri magice și religioase, tocmai pentru că prezenta fenomenul de policherație, anomalie totuși destul de rară și desigur neînțeleasă de populațiile primitive, care o socoteau evident de origine supranaturală.

SUR UN CRÂNE DE BÉLIER AVEC LE PHÉNOMÈNE DE POLYKÉRATIE PROVENANT DE L'ÉTABLISSEMENT DACIQUE DE RĂCĂȚĂU

RÉSUMÉ

Nous avons trouvé dans le matériel paléofaunistique provenant de la station dace de Răcățău (dép. de Bacău) un fragment de crâne de bélier avec 4 cornes (fig. 1). On doit mentionner que sur chaque corne il y a un petit trou rond (fig. 1—1 et 3), ce que dénote qu'on avait fixé sur sa tête une parure quelconque et que l'animal ou sa tête furent probablement employés comme objets de culte.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Fragment de crâne de bélier avec polykératie: 1, vue d'en haut; 2, vue postérieure; 3, vue postérosupérieure.

CERCETĂTORUL ANTON NIȚU LA 70 DE ANI

La împlinirea celor 7 decenii de viață și muncă neobosită în domeniul arheologiei, cercetătorul Anton Nițu constituie aceeași vie și activă prezență în viața științifică a Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași.

Născut la 27.XI.1911 în orașul Roman, a urmat cursurile primare și gimnaziale la Liceul de Băieți, susținând examenul de bacalaureat în 1932. Din 1935 a fost student la Universitatea București, Facultatea de Filozofie și Litere, secția Istorie, cu specializare în preistorie. Pasiunea pentru arheologie i-a fost imprimată de profesorii I. Andrieșescu, Scarlat Lambrino și Gh. Murnu, dar nu pot fi trecuți cu vederea renumiții profesori P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, precum și geniul istoriografiei românești, Nicolae Iorga.

După absolvirea Facultății, revine la cea mai veche Universitate a țării, ca asistent al profesorilor Radu Vulpe și Dumitru Tudor. Specializarea prin doctoratură și-o încheie în 1946, având ca subiect al tezei de doctorat „Încercare de interpretare asupra ornamentației ceramicii neo-eneolitice carpato-dunărene”. Timp de un deceniu (1941–1951) este asistent la Catedra de Arheologie a Facultății de Litere și Filozofie și apoi la Catedra de Istorie veche a Facultății de Istorie și Geografie, conducând seminarii și susținând cursuri de Istorie antică, Istoria coloniilor Pontului și Popoarele Europei în epoca fierului.

Din anul 1953 a funcționat ca muzeograf principal și șef de sector la Muzeul de istorie al Moldovei, iar din 1965, documentarist și apoi cercetător științific principal la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, până în iunie 1975 (cînd s-a pensionat).

Prin vasta sa cultură în domeniul arheologiei și istoriei antice, Anton Nițu a făcut dovada realelor sale calități de cercetător și om de știință, atît cu prilejul seminariilor și cursurilor amintite, cît și prin cele peste 40 de studii și articole, a căror problematică cuprinde o perioadă lungă de timp, din neolitic și pînă în perioada prefeudală.

Cercetările arheologice la care a participat sau pe care le-a condus, în obiective de o deosebită importanță pentru istoria veche a României (Poiana—Tecuci, Trușești și Ștefănești—Botoșani, Zimnicea, Poienesti—Vaslui, Piatra Neamț, Lunca Ciurei, Spinoasa și Erbiceni—Iași, Dărmănești și Ghelăiești—Neamț), însumează nu mai puțin de 28 ani de investigații în „arhivele” nescrise ale locuirilor umane. Semnificativ este și faptul că Anton Nițu a adus contribuții esențiale și la valorificarea rezultatelor săpăturilor arheologice, chiar dacă acestea aparțineau preistoriei sau unor perioade ulterioare.

Anton Nițu s-a impus, însă, prin cercetările din domeniul neo-eneoliticului și îndeosebi al artei cucuteniene. În acest sens putem afirma că arta preistorică, ajunsă la apogeu prin realizările și înalta măiestrie a purtătorilor culturii Cucuteni, a avut în Anton Nițu unul din cei mai autentici interpreți. Studiile sale speciale, referitoare la reprezentările zoomorfe și ornitomorfe, sau cu privire la plastica antropomorfă, constituie tot atîtea reale și valoroase contribuții științifice. Fin și subtil interpret al artei cucuteniene, Anton Nițu a reușit să elaboreze, pe temele date, valoroase lucrări care l-au impus printre preistoricienii perioadei, din țară și de peste hotare.

Pentru cunoașterea și înțelegerea deplină, științifică, a variantelor și aspectelor decorative ale ceramicii cucuteniene, fundamentale sînt studiile sale referitoare la reconsiderarea Ariușdului sau ale fazelor și subfazelor culturii Cucuteni. Cunoscînd o bogată literatură de specialitate în domeniul artei preistorice, Anton Nițu a reluat, la vîrsta deplină de realizare a marilor sinteze, studiul imensului material arheologic, reușind să stabilească criteriile pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor cucuteniene. Vedem în aceste studii o interpretare subtilă a stilurilor decorative de pe ceramica cucuteniană, pornind de la deplina înțelegere a celebrei monografii

realizate de H. Schmidt, căreia îi aduce unele completări, necesitate și impuse de rezultatele cercetărilor preistorice românești din ultimele decenii. Această ordine a succesiunii grupelor permite stabilirea și explicarea filiației genetice a grupelor ceramice, în acord cu clasificarea stabilită de H. Schmidt. În felul acesta, specialistul Anton Nițu a conceput construirea unui sistem complet de periodizare, în funcție de definirea complexelor ceramice corespunzătoare etapelor culturii cucuteniene, stabilind criteriile de clasificare a complexelor ceramice și de periodizare a etapelor lor organice. Aceste criterii sînt indicate de condiționările stratigrafice, tipologice și cronologice ale complexelor ceramice în așezările cu unul sau mai multe niveluri de locuire. Pe baza acestor date au fost clarificate pozițiile stratigrafice, tipologice și cronologice ale grupelor ceramice din așezările cucuteniene cu stratigrafie verticală sau orizontală, cu atît mai mult cu cît numai complexe ceramice, indiferent de modalitatea stratigrafică a nivelurilor de locuire cărora le aparțin, discriminează etapele și succesiunea lor.

Pornind de la considerentul că pe baza cercetărilor arheologice s-a dovedit clar că etapele evoluției ceramicii și culturii cucuteniene sînt determinate de complexe ceramice din nivelurile de locuire succesive, Anton Nițu apreciază că clasificarea ceramicii trebuie extinsă de la definirea și repartizarea categoriilor, speciilor și grupelor stilistice în cadrul perioadelor, la definirea complexelor ceramice ale etapelor principale și secundare. În acest scop, importante sînt modalitățile de asociere ale categoriilor, speciilor și grupelor ceramice în cadrul unei perioade sau de la o perioadă la alta. După precizarea aspectelor teoretice, Anton Nițu a stabilit principalele categorii ceramice ale culturilor Precucuteni (fazele I—III) și Cucuteni (fazele A, AB și B), utilizînd în totalitate materialele descoperite în diferite subunități geografice. Dar modalitățile stilistice nu sînt imuabile, constatîndu-se că imbricarea categoriilor principale și secundare, prin apariția și dispariția lor treptată de-a lungul etapelor, determină asociații noi de categorii, specii, grupe și aspecte decorative, care definesc complexe ceramice ale etapelor, deoarece sînt condiționate stratigrafic, tipologic și cronologic în complexe de habitație ale așezărilor cu stratigrafie verticală și orizontală.

Precizăm, însă, că nu ne-am propus realizarea unei exegeze a lucrărilor omului de știință Anton Nițu; am dorit doar să punctăm cîteva din contribuțiile sale originale și fundamentale pentru cunoașterea și înțelegerea cît mai deplină a ceea ce în mod curent numim „Cultura Cucuteni—Tripolie”.

Personalitatea celui care ne este și astăzi un bun coleg și sfătuitor nu s-a manifestat numai în ceea ce privește cercetarea științifică. În cadrul Institutului, Anton Nițu a îndrumat și continuă să îndrume specialiști în domeniul neo-eneoliticului: colaboratori ai Institutului, muzeografi de la muzee, cercetători de la institutele de arheologie. Am dori ca aceste rînduri să le amintească foștilor studenți ai Facultății de istorie, cercetătorilor epocii neolitice, că bunul lor coleg și prieten, Anton Nițu, a pășit recent în cel de al 8-lea deceniu de viață și, împreună să-i urăm după datina străbună un călduros La mulți ani!

VASILE CHIRICĂ

BIBLIOGRAFIE

1. Despre semnificația, motivului pictural în formă de „casă” de la Turdaș, în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 71—89.
2. Despre reprezentarea piciorului divin în plastica neo-eneolitică carpato-dunăreană, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 107—135.
3. Reprezentarea altarului cu două coloane pe ceramică de la Turdaș, în *Publicațiile Institutului de istorie națională „A. D. Xenopol”*, Iași, 1948, 16 p.
4. Recunoașteri arheologice în valea Jijicii și a Baluluiului, în *SCIV*, 3, 1952, p. 20—45.
5. Despre unele urme scitice în Moldova, în *Materiale*, I, 1953, p. 3—11.
6. Așezarea cu ceramică de factură precucuteniană de la Tîrgu-Negrești, în *SCȘ-Iași*, seria a III-a (științe sociale), VI, 1955, 1—2, p. 1—28.
7. Șantierul arheologic Trușești: Lunca Ciurei, în *SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 183—189.
8. Șantierul arheologic Trușești: Pe Cîha, în *SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 172—177, 188—189.
9. Informații sumare cu privire la cetatea de la Stăncești (Botoșani), în *SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 332—335 (în colaborare).
10. Șantierul arheologic Hlincea-Iași: suprafețele H și I, în *SCIV*, 6, 1955, 3—4, p. 695—700 (în colaborare).
11. Raport asupra sondajului din așezarea preceudală de la Spinoasa, în *Materiale*, V, 1959, p. 485—493 (în colaborare).
12. Sondaje de la Piatra Neamț, în *Materiale*, VI, 1959, p. 359—374 (în colaborare).
13. Sondajul în cetățuia getică de la Tisești, în *Materiale*, VI, 1959, p. 375—382 (în colaborare).
14. Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni, în *Materiale*, VI, 1959, p. 531—538 (în colaborare).
15. Săpăturile de la Piatra Neamț, în *Materiale*, VII, 1961, p. 339—349 (în colaborare).
16. Sondaje de la Spinoasa și Erbiceni, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 35—45 (în colaborare).
17. Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 549—561.
18. Reprezentări umane pe ceramică Criș și liniară din Moldova, în *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 387—393.
19. Ceramica Cucuteni B de la Miorcani (Botoșani), în *MemAntig*, I, 1969, p. 279—298.
20. Decorul zoomorf incizat pe ceramică neo-eneolitică carpato-dunăreană, în *MemAntig*, I, 1969, p. 67—81.
21. Reprezentări antropomorfe pe ceramică de tip Gumelnița A, în *Danubius*, II—III, 1969, p. 21—43.
22. Cu privire la derivația unor motive geometrice în ornamentația ceramicii bandate, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 7—40.
23. Reprezentările feminine dorsale pe ceramică neo-eneolitică carpato-balcanică, în *MemAntig*, II, 1970, p. 75—99.
24. Vase antropomorfe ale ceramicii Sloicani-Aldeni din sudul Moldovei, în *CercetIst*, S.N., Iași, II, 1971, p. 77—90.
25. Așezarea cucuteniană de la Vișoara (Tîrgu Ocna), în *Carpica*, IV, 1971, p. 95—111 (în colaborare).
26. Noi descoperiri de reprezentări antropomorfe în relief pe ceramică Cucuteni A, în *Carpica*, IV, 1971, p. 81—88.
27. Descoperirile arheologice de la Gura Văii (municipiul Gheorghe Gheorghiu-Dej), în *Carpica*, IV, 1971, p. 31—80 (în colaborare).
28. Ghelăiești (Piatra Neamț) I. Săpăturile din 1969 în așezarea cucuteniană „Nedeia”, în *MemAntig*, III, 1971, p. 11—64 (în colaborare).

29. *Reprezentările zoomorfe plastice pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană*, în *ArhMold*, VII, 1972, p. 9–52.
30. *Reprezentarea bovideului în decorul zoomorf pictat pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *Carpica*, V, 1972, p. 83–90.
31. *Ceramica cucuteniană cu decor zoomorf plastic sau pictural*, în *MemAntiq*, IV–V, 1972–1973, p. 73–82.
32. *Vase zoomorfe cucuteniene*, în *Danubius*, VI–VII, 1972–1973, p. 15–20.
33. *Reconsiderarea Ariușdului*, în *SC-Sf. Gheorghe*, 1973, p. 57–111.
34. *Un vas antropomorf de tip Stoicani-Aldeni de la Suceveni (Galați)*, în *Carpica*, VI, 1973–1974, p. 7–15.
35. *Venus de la Sînpetru German (Arad)*, în *Ziridava*, III–IV, 1974, p. 24–36.
36. *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, în *CercetIst*, S.N., Iași, VI, 1975, p. 45–54.
37. *Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie*, în *ArhMold*, VIII, 1975, p. 15–84.
38. *Teme plastice ornitolomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *CercetIst*, S.N., Iași, VII, 1976, p. 49–55.
39. *Poziția geomorfologică și cultural-cronologică a așezării Cucuteni A de la Iași-Splaiul Bahlui*, în *SCIVA*, 28, 1977, 2, p. 185–194 (în colaborare).
40. *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodsk-Usatovo*, în *CercetIst*, S.N., Iași, VIII, 1977, p. 145–212.
41. *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor cucuteniene, I–II*, în *CercetIst*, S.N., Iași, IX–X, 1978, p. 93–162 și XI, 1980, p. 135–221.
42. *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, în *ArhMold*, IX, 1980, p. 19–44 (în colaborare).
43. *Explicarea grupelor ceramice de stil Cucuteni AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, în *AIIA Iași*, supliment, V, 1984.

FELICJA BIAŁECKA, *Dokumentacja i informacja naukowa w Archeologii. Zarys problematyki i propozycje metodyczne*, Biblioteka Archeologiczna, 25, 1975, 146 p.

Lucrarea autoarei poloneze prezintă, cum se anunță și în subtitlu, câteva probleme și propuneri metodologice de lucru în arheologie. Autoarea are în vedere problemele noi ridicate de discuțiile asupra scopului și locului ocupat de arheologie în cadrul științelor sociale și istorice, de dezvoltarea științelor sociale în general, de aflarea mereu crescând de informații care necesită înregistrarea și difuzarea lor într-un mod cât mai simplu și mai rapid. Sint subliniate importanța și rolul mereu crescând al documentării și informației științifice pentru toate domeniile de activitate, în care rolul matematicii și al automatizării, în special, devine pe zi ce trece mai important și mai necesar.

Lucrarea cuprinde trei capitole: I. Problematika dezvoltării metodelor documentării și informării în arheologie în lumina literaturii (cu subcapitolele: Problematika documentării cercetării de teren, Arhivistica arheologică, Documentația legată de prelucrarea datelor, Direcțiile de dezvoltare); II. Înregistrarea stațiunilor arheologice (cu subcapitolele: Harta stațiunilor arheologice, Analiza surselor prelucrării, Chestionarul hărții); III. Tezaurele. Clasificarea surselor arheologice din punct de vedere al înscrierii și cartării informațiilor (cu subcapitolele: A — Partea sistematică și B — Alfabetul zecimal).

În capitolul I autoarea ajunge la concluzia că în Polonia nu există date suficiente referitoare la cercetările arheologice mai vechi, iar dacă aceste date există, felul în care s-a făcut prezentarea lor constituie o dificultate pentru prelucrarea științifică. Plecând de la literatura privind metodele cercetării arheologice, autoarea consideră necesară începerea lucrărilor de normalizare a documentării arheologice, ca și organizarea propriei informații despre stațiunile arheologice.

Capitolul al II-lea prezintă concepția Felicjei Białeckă de înregistrare a așezărilor arheologice, care crede că poate acoperi mai multe sarcini cum ar fi: informații rapide asupra rezultatelor științifice ale fiecărei așezări, aprovizionarea cu date pentru evaluarea stadiului cercetării în diferite sectoare, gradul cercetării din anumite regiuni ale țării, relația cantitativă a așezărilor reprezentând diferite culturi și perioade cronologice, relația cantitativă a diferitelor așezări reprezentând urme ale diferitelor

forme de așezare, culegerea de date pentru evaluarea valorii informațiilor, a rezultatelor cercetării în diferite așezări, informații asupra metodelor de cercetare folosite în Polonia, orientarea în domeniul conservării diferitelor obiective, documentarea în vederea alcătuirii hărților care arată alinierea diferitelor fenomene.

Lucrarea cuprinde și o fișă index cu așezările arheologice, care constituie totodată și un chestionar științific (analizează pe baza literaturii de specialitate frecvența la 18 întrebări referitoare la datele de bază în cercetările arheologice), rezultatele fiind prezentate în tabelele 1—3. Aranjarea în fișele indexate a stațiunilor arheologice este prezentată în tabelele 4 și 5.

Sistemul fișelor transparente folosit în această lucrare include un set de fișe numerotate succesiv a așezărilor arheologice, o listă inventar a așezărilor și o schemă clasificată reprezentând baza aranjării fișelor transparente tematice (tezaurul).

Capitolul al III-lea cuprinde clasificarea tezaurului surselor arheologice care, din punct de vedere al înregistrării și al cercetării, este un element indispensabil al comasării datelor și este reprezentat prin registrul așezărilor arheologice.

Tezaurul creează un cadru pentru colecții și, în același timp, o eficiență cercetare pentru informațiile din toate materialele examinate de arheolog asupra activităților omenești și a metodelor folosite în timpul descoperirii și descrierii.

Cartea Felicjei Białeckă pune în discuție câteva probleme acute nu numai pentru arheologia polonă, ci și pentru cea din alte țări, printre care și România. În primul rând, este vorba de utilizarea unui limbaj unic arheologic, care ar trebui concretizat prin elaborarea unor norme de descriere a obiectelor, având în vedere măcar minimul caracteristicilor lor, în așa fel încât descrierea să fie exactă și corectă. Între aceste obiecte, un loc aparte îl ocupă ceramica, pentru a cărei clasificare tipologică trebuie să se aibă în vedere diferențele morfologice dintre vase, funcțiile vasului, conținutul sau locul de descoperire. Ar trebui, de asemenea, puse la punct criteriile de împărțire, de clasificarea culturilor, care provoacă un șir de greutăți în prelucrarea științifică a datelor arheologice.

Autoarea propune, totodată, folosirea pe scară mai largă a simbolurilor în istorie și respectiv în arheologie, ceea ce ar duce la o simplificare și ar da posibilitate, în același timp, creării unei mai mari generalizări, ea fiind adepta prezentării stratigrafiei sub formă de

scheme grafice colorate, care exclud descrierea diferită a acelorași observații.

Rezolvarea acestor probleme reclamă în primul rînd punerea de acord a specialiștilor din centrele de cercetare pentru elaborarea unor norme unice de descriere a materialelor și obiectivelor arheologice. Crearea acestor norme ar fi de mare ajutor în prelucrarea modernă, automată, a datelor în arheologie, ar scuti un timp care adesea se pierde inutil cu informarea și documentarea prin metode care sînt depășite astăzi în alte domenii de activitate.

CORNELIA-MAGDA MANTU

MARCEL OTTE, *Le Gravettien en Europe Centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, Brugge, De Tempel, 1981, vol. I—II, 492 p. + 251 figs. en texte.

La collection „Dissertationes Archaeologicae Gandenses” a publié en 1981, sous la forme de son XXe volume, l'ouvrage monographique sur le „Gravettien en Europe Centrale”, qui prouve une fois de plus l'érudition et les qualités de paléolithicien de l'auteur, M. Marcel Otte, chargé de Recherches au F.N.R.S., l'Université de Liège. Il suffit de préciser qu'en 1979 la série des „Monographies d'Archéologie nationale” (vol. 5) a publié un autre ouvrage monographique d'une importance toute particulière sur le „Paléolithique supérieur ancien en Belgique”¹, qui a fait l'objet de sa thèse. Deux années plus tard, M. Otte soutient son „doctorat spécial d'Etat”, devant une commission internationale, avec cet ouvrage que nous avons le plaisir de le présenter aux spécialistes et à ceux qui s'occupent de l'époque de la pierre taillée.

L'ouvrage „Le Gravettien en Europe Centrale” comprend deux grandes parties : l'„Analyse” et la „Documentation”.

Dans les 25 chapitres (chacun à plusieurs sous-chapitres) de la première partie, l'auteur développe son exposé synthétique, sur toutes les catégories de matériaux archéologiques d'une vaste région de l'Europe, fruit de ses visites de documentation. Dans la deuxième partie, sont traitées d'une manière exhaustive les plus importantes stations de cette vaste zone géographique, par des critères propres à l'auteur.

Nous ne ferons point une présentation de chaque chapitre, mais nous chercherons à exposer succinctement ces découvertes et leur interprétation, en corrélation étroite avec les éléments similaires du Paléolithique de la Roumanie et des autres zones géographiques.

Il faut remarquer dès le début que du point de vue géographique le vaste territoire considéré dans l'ouvrage ne correspond en entier à l'„Europe Centrale”. La motivation de l'auteur — par le manque de la documentation — peut être justifiée seulement en ce qui concerne l'Hongrie et non la Roumanie. Dans ce sens, l'inclusion du territoire de la Pologne et de la zone du Dniester n'est pas en concordance avec le titre de l'ouvrage. Des discussions à l'occasion du Colloque international de Cracovie et Nitra de 1980 sur „l'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique” il s'ensuivait que M. M. Otte préparait un autre ouvrage monographique concernant le Gravettien de l'Est et du Sud-Est de l'Europe, en exprimant le désir d'effectuer une visite de documentation en Roumanie. Nous croyons donc que les découvertes et les stations de la Pologne et du Dniester Moyen dussent être incluses dans sa future monographie.

Du chapitre concernant l'histoire et l'état actuel du problème on constate que les premières découvertes gravettiennes de l'Europe Centrale correspondent, en grandes lignes, à ceux de la Roumanie (en nous référant au fait qu'en 1885 Gregoriu Ștefănescu a signalé la découverte de la première station paléolithique en Roumanie). Mais, dans la zone étudiée il a résulté, à la fin du dernier siècle et au début de notre siècle, la réalisation de quelques prestigieuses monographies régionales, qui ont créé le cadre scientifique et documentaire et ont déterminé le paléolithicien D. Garrod à introduire en 1938 (quand est publiée aussi la première synthèse concernant le Paléolithique en Roumanie du Nord-Est par N. N. Moroșan) le terme de „Gravettien oriental”. Mais, pendant que les paléolithiciens roumains utilisent la terminologie classique, dans l'Europe Centrale sont introduites de nouvelles dénominations, pour mettre en évidence des faciès locaux du grand ensemble gravettien : Aggsbachien et Predmostien (J. Bayer), Pavlovien (B. Klima), Willendorfen, Molodovien, Ságvarien et Kostenkien (J. K. Kozłowski).

Les principales méthodes, appliquées à l'étude des matériaux archéologiques si vastes, sont la statistique et la typologie, domaine dans lequel M. le Prof. F. Bordes a apporté des contributions essentielles. En se référant à l'importance de la typologie, M. M. Otte précise : „Nous pensons que la typologie, avec l'étude des techniques constitue une des démarches fondamentales dans l'approche du comportement préhistorique et qu'elle peut, selon le niveau de généralisation auquel elle est appliquée, fournir des indications d'ordre varié. Elle peut, par exemple, concerner soit les caractéristiques générales d'un vaste „techno-complexe” tel que le Gravettien, soit l'évolution technique de cette tradition, soit les groupes régionaux, soit des modes d'adaptation particuliers à milieu, soit des fonctions différentes”.

¹ M. Otte, *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Bruxelles, 1979, compte rendu par V. Chirica, Dacia, N.S., XXV, 1981.

Les chapitres 4 et 22, en se complétant réciproquement (auxquels s'ajoute la charte de la fig. 5, p. 24) s'occupent de la répartition et des fonctions des établissements étudiés par l'auteur (dont seulement une partie sont traités dans la deuxième partie de l'ouvrage). Ainsi sont établies 10 zones géographiques, dont chacune avec un nombre différent de stations : Rhénanie (9), Jura Souabe (4), Bavière (2), Thuringe (1), Bohême (3), Basse-Autriche (7), Moravie (5), Slovaquie (10), Pologne (5), Ukraine — bassin du Dniester moyen (3). Mais, de la lecture attentive de la deuxième partie de l'ouvrage on constate que tout l'exposé et implicitement ses conclusions importantes d'ordre historique sont fondés de fait par les matériaux archéologiques provenant seulement de 19 stations principales, dont 4 (de Pologne et du bassin du Dniester) n'appartiennent pas à la zone établie. Toutefois, par suite de la richesse et la diversité des matériaux et aussi des études interdisciplinaires effectuées, l'auteur a pu utiliser d'une manière exhaustive toutes ces données : la chronologie relative et absolue, la stratigraphie géologique et archéologique, les analyses palynologiques (en établissant les principales zones écologiques et aussi l'évolution du climat pendant le second pléniglaciaire), l'économie des communautés gravettiennes (en conformité avec les déterminations de la macrofaune, l'analyse de la matière première utilisée pour la taille des outils), les types d'établissements (inclusivement la localisation sur les différentes formes de relief) et les successions de l'habitat, les structures d'habitat (abris spécialement aménagés). Dans la dernière catégorie sont inclus plusieurs types d'habitations :

- cercle de pierres en Rhénanie, pouvant être la trace d'une tente ;

- structures quadrangulaires (Bohême et Slovaquie), à demi enterrées et montrant, dans un cas, des traces d'un radier de bois ;

- structures circulaires en os de mam-mouths, proches de celles d'Europe orientale (une trace en Basse-Autriche et au moins deux unités à Spadzista) ;

- fosses irrégulières allongées en Moravie, contenant des foyers, entourées de trous de pieux et groupées en „villages” ; ces éléments, dont la construction était plus élaborée, indiquent la possibilité d'installations semi-permanentes (Pavlov, Dolni Vestonice, Petřkovice, Molodova) ;

- les „concentrations” ovales ou circulaires de Basse-Autriche correspondent sans doute à l'emplacement d'habitations en matériaux légers ;

- un amas de bois de rennes, en Podolie, est utilisé dans le système de couverture au Paléolithique final ;

- enfin, des aménagements par alignements de blocs de pierre limitent des aires d'habitat dans une grotte du Jura Souabe, quelques-uns avec des analogies parmi les décou-

vertes similaires de la zone du Prut moyen et du Plateau de la Moldavie.

Tout un chapitre est consacré aux traces des activités artistiques : les pendentifs, les pièces „rapportées” (des pièces différentes qui ne peuvent être encadrées typologiquement), l'utilisation des colorants minéraux, l'art figuratif (les statuettes féminines et zoomorphes), les incisions tracées dans un mode organisé. Ainsi, on constate que dans les stations analysées il y a assez d'objets à suspendre, du type des amulettes, diversifiés par la matière première : des coquilles fossiles, des dents d'animaux (dents de cervidés, canines de renard, de loup, d'ours, de lion, et incisifs de cheval) ; des pendentifs en ivoire, imitant des croches de cerf ; des pendentifs en pierre (galets calcaire, plaquettes de schiste) et aussi des disques perforés ; enfin, des pendeloques en bois fossile (découverts seulement à Mainz-Linsenberg). Du tableau général dressé par l'auteur (p. 64), on constate la présence de 58 objets à suspendre, dont on remarque les coquilles perforées (16 pièces) et les dents perforées (10 pièces). Par rapport aux établissements, on a découvert 6 pendeloques seulement à Pavlov I, mais à Brillenhöhle VII, Mauern et Dolni Vestonice, 4 pièces. Mais aucune des amulettes découvertes en Europe centrale ne porte pas des attributs artistiques, du genre de celle du Mitoc sur le Prut, les seuls éléments artistiques étant les incisions tracées sur quelques-unes des pièces de Brillenhöhle, de Mamutowa et de Pavlov I, les dernières étant assez semblables à celle de Mitoc quant à la forme et les incisions du contour. Précisons encore que les dents d'animaux, perforées ou à perforation entamée, ont été découvertes aussi dans les niveaux gravettiens de Gura Cheii-Rişnov et de Stinca-Ripiceni.

Les colorants minéraux, surtout l'ocre rouge ont été utilisés dans de nombreuses stations datées au Paléolithique supérieur d'une très large aire géographique. M. M. Otte constate l'utilisation de l'ocre rouge dans le but artistique, mais lui attribue aussi une signification symbolique et un sens fonctionnel. On pourrait considérer que le recouvrement des nucléi à Mitoc-Malul Galben avec ce colorant avait un but symbolique.

L'art figuratif est assez bien représenté dans les stations de l'Europe centrale : Willendorf II (niv. 9), Petřkovice, Moravany, Pavlov I, Predmosti, Brno II, Cejkov, Molodova (niv. VII et III), Mainz-Linsenberg et Mauern, avec des statuettes féminines (en majorité) ou masculines (Brno II), et de même zoomorphes. La matière première est assez variée : ivoire, calcaire, pierre, marne, hématite, argile cuite. Parmi les animaux figurés avec prédilection sont rappelés : la mammoth, le lion, le rhinoceros, l'ours, le renne, les oiseaux, etc. Il n'est pas exclu que les „curiosités” découvertes à Mitoc-Malul Galben, au niveau d'un foyer gravettien, soient des fragments de statuettes en argile non-cuite.

En ce qui concerne l'interprétation des incisions sur quelques matériaux osseux, comme l'existence d'un système de calcul qui a pour base le nombre 5 démontré pour Pavlov, on constate que sur l'amulette de Mitoc le groupe de 3 lignes incisées se répète 5 ou 6 fois, pendant que les groupes de 5, 7 et 9 lignes sont plus rares.

M. M. Otte étale ses solides connaissances sur la typologie et la statistique aux chapitres 11—21, concernant l'outillage lithique et en os. D'après son opinion, les inventaires lithiques doivent être groupés principalement en 4 catégories de vestiges :

1. débitage : nucléus, lames, lamelles, éclats, enlèvements particuliers ;

2. déchets de fabrication de l'outillage : chutes de burins, chutes de front de grattoir, éclats sautés lors de l'esquillement, cassures dans une encoche, déchets de fabrication des pièces à dos ;

3. outils „a posteriori” : lames et éclats utilisés, couteaux à dos naturel ;

4. outils façonnés : ils doivent nécessairement présenter un aménagement postérieur à l'extraction du support (grattoirs, burins, etc.). Les „pièces esquillées” ont été classées ici parce qu'elles présentent souvent des traces de retouches sur les bords ou sur les extrémités du support (p. 72), en nous présentant un tableau concernant la composition générale des industries lithiques par catégories de vestiges et par stations. Analysant la dispersion longueur-largeur des lames et lamelles dans plusieurs ensembles lithiques (stations ou niveaux d'habitat), l'auteur aboutit à des conclusions d'une importance toute particulière. On voit dans ces analyses et recherches une raison de plus pour imposer avec nécessité une reconsidération de toutes les catégories de matériaux archéologiques d'après les recherches modernes. Ainsi, dans la large aire étudiée, M. M. Otte constate l'existence de plusieurs aspects, déterminés par des technologies différentes : industries à lamelles petites et courtes (Mainz-Linsenberg, Lubna, Brillenhöhle, Petřkovice, Wojcice) ; établissements ou niveau à grandes lames larges (Molodova/VII ; Mamutowa) ; stations à lames longues et étroites (Willendorf II/7 et 8, Mauern, etc.). L'auteur ne s'arrête pas ici, mais désireux à valorifier d'une manière exhaustive les riches matériaux lithiques étudiés il a dressé tant des histogrammes de la longueur des lames des stations et des niveaux analysés, que de diagrammes cumulatives ; pour la station de Brillenhöhle/VII il établit la dispersion longueur-largeur des lames et des lamelles de matière différente ; séparément il établit aussi la diagramme de la dispersion des lames et lamelles des 4 stations de Lubna. Il accorde une importance particulière aux lames et lamelles dénommées par lui „pièces-support”, tenant compte que la grande majorité des outils ont été réalisés par ces deux types de pièces.

En vue d'une très attentive analyse des outils façonnés, M. M. Otte crée une liste typologique propre, constituée par 20 classes principales d'outils et établit, pour les 19 stations principales analysées de ce point de vue, le nombre des outils et le pourcentage des classes lithiques ; dans le chapitre suivant (15) sont précisés les sous-types des outils respectifs, dont la présence dans les établissements est marquée par d'autres tableaux et histogrammes. Ces analyses mathématiques permettent à l'auteur d'identifier certaines ressemblances ou dessemblances entre les industries lithiques.

Un autre chapitre (21) est consacré à l'industrie des matières osseuses, pour laquelle il ne constate pas une unité parfaite et une concordance entre les établissements et les niveaux d'habitat, entre les types des outils, de même qu'entre ceux-ci et les restes de la faune ; d'autres différences existent entre la matière première utilisée : l'os (les stations occidentales — Jura Souabe, Bavière), l'ivoire (les stations orientales et centrales — Moravie, Dniester), pendant que l'utilisation du bois de renne croît dans les phases récentes (Willendorf II/8—9, Molodova V/IV—III).

En conformité avec l'évidence de toutes les catégories des matériaux archéologiques et à cause de l'existence, dans certaines zones, de plusieurs établissements gravettiens, éventuellement groupés autour d'une station principale (fait évident aussi au Gravettien de la Roumanie), le chercheur belge identifie plusieurs types de stations d'après la durée de l'habitat (de l'installation) et la forme de relief utilisée. Précisons que ces aspects ont été établis par les paléolithiciens roumains à la suite de la reconsidération du Paléolithique supérieur des terrasses de la Bistrița (Ceahlău)². Par les mêmes critères sont établis les 8 faciès du Gravettien de l'Europe centrale, présentés par l'auteur en ordre géographique (de l'ouest à l'est), en précisant succinctement les caractéristiques du chaque groupe culturel et établissant ensuite autant leur évolution par régions que les tendances techniques interrégionales.

Le dernier chapitre de la première partie est consacré à une vision d'ensemble sur le Gravettien de l'Europe centrale, dont M. M. Otte précise la nature des groupes gravettiens, l'origine de cette étape du Paléolithique supérieur, les contacts avec d'autres cultures, contemporaines et les relations avec l'Europe occidentale.

La deuxième partie de ce vaste ouvrage monographique est réservée à la présentation des matériaux archéologiques d'après les critères propres de l'auteur : I, situation et topographie ; II, découvertes et fouilles ; III, stratigraphie

² Al. Păunescu et al., *Signification chrono-stratigraphique et paléoclimatique des analyses chimiques, granulométriques et palynologiques faites dans quelques sites paléolithiques du Bassin du Ceahlău. Considérations sur le type et le caractère des établissements*, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 157—183.

et sédimentologie; IV, faune; V, datation; VI, structures et activités; VII, industrie lithique; VIII, témoins minéraux; IX, témoins artistiques; X, conclusions. Quoique les matériaux archéologiques d'un grand nombre de stations soient analysés aux chapitres et sous-chapitres de la première partie, il faut préciser que dans la deuxième partie sont traités, d'après le schème établi, seulement les principaux objectifs archéologiques des dix zones géographiques, dont nous considérons tout à fait nécessaire à présenter les éléments essentiels :

1. Rhénanie — Mainz-Linsenberg. Station située sur la rive droite du Rhin, a été découverte en 1921 et recherchée par E. Neeb en 1921—1922. Il n'y a pas de datation par C-14, mais on propose l'âge de 21000—22000 B.C. L'outillage lithique comprend 4 nucléi, 42 lames, 258 lamelles, 113 éclats, 36 burins, 6 perçoirs, 68 pièces à dos. Les grattoirs manquent. Les pièces d'art sont représentées par des coquilles perforées, des pendeloques et trois statuettes féminines.

2. Jura Souabe. A. La Geissenklösterle. Grotte située sur la rive droite de l'Ach, explorée à la fin du siècle passé, mais recherchée systématiquement à partir de 1958. On a obtenu 5 datations de C-14 :

Ia (Grav.) : $23\,625 \pm 290$ B.P.

IIn (Aur.) : $30\,625 \pm 796$ B.P.

IIa (Aur.) : $31\,525 \pm 770$ B.P.

IIb (Aur.) : $33\,700 \pm 825$ B.P.

III (Aur.) : $34\,140 \pm 1000$ B.P.

De même qu'en d'autres stations, l'outillage lithique a été taillé seulement en roches locales : galets et rognons.

B. La Brillenhöhle. Grotte située aussi dans la vallée de l'Ach, signalée au siècle passé et recherchée entre 1955—1963. Il y a deux dates C-14 : couche VII, 25 000 B.P. et couche VIII, 29 000 B.P. Dans cette station on remarque surtout l'industrie osseuse, probablement à cause des conditions favorables de conservation. Parmi les éléments d'art on mentionne des stries, des pièces bilobées, des dents de renard et des coquilles perforées, des pendentifs d'ivoire.

3. Bavière — Les Weinberghöhlen près Mauern. Plusieurs grottes, connues au XIXe siècle, mais recherchées systématiquement à partir de 1937. Le niveau gravettien a été daté, par C-14, à $29\,410 \pm 470$ B.P. Dans le cadre de l'outillage lithique on remarque : 48 nucléi, 850 lames et lamelles, 260 éclats, 76 burins, mais seulement 10 grattoirs, 41 pièces à dos, etc. L'outillage osseux se compose de : 6 perçoirs, 14 lissoirs, 16 bâtons et bâtonnets, etc., de même que : 19 pendentifs en ivoire, 8 dents perforées et une statuette féminine en pierre.

4. Thuringe — Le gisement de Bilzingsleben. Célèbre par les découvertes du Paléolithique inférieur, la station est située en marge

d'un plateau délimité par la vallée du Wipper. Les matériaux gravettiens ont été découverts seulement par des recherches de surface : 65 burins, 12 grattoirs, 5 perçoirs, 11 pièces à dos, 26 lames retouchées, 3 couteaux type Kostienki, 11 outils doubles.

5. Bohême — les gisements de Lubna. On a identifié 4 petits établissements, recherchés par étapes. L'auteur présente les principaux matériaux archéologiques de chaque établissement. Pour créer une image d'ensemble sur le Gravettien de la Bohême, il mentionne aussi deux objectifs de moindre importance : Revnice et Jeneralka. Tenant compte des matériaux archéologiques et aussi du caractère relativement restreint des fouilles, on constate l'existence d'habitats saisonniers, de durée courte, quoiqu'à Lubna II soient identifiés les restes d'une habitation spécialement aménagée.

6. Basse-Autriche. A. Willendorf. La grande station paléolithique est, de fait, composée de plusieurs établissements, dont seulement II et VI ont été recherchés d'une manière systématique, jusqu'en 1955.

À Willendorf II on a distingué 9 niveaux archéologiques : 1, à détermination douteuse; 2—3, aurignaciens; 5—9, gravettiens. Le Gravettien de W.I a été daté à $30\,530 \pm 250$ B.P. (28 580 B.C.) et pour W.II les analyses C-14 ont donné les résultats suivants :

— Niv. 1 (Aur.?) — $30\,310 \pm$

± 250 B.P. (28 360 B.C.)

— Niv. 4 (Aur.) — $31\,840 \pm$

± 250 B.P. (29 890 B.C.)

— Niv. 4 (Aur.) — $31\,700 \pm$

$\pm 1\,800$ B.P. (29 890 B.C.)

— Niv. 5 (Grav.) — $23\,000 \pm$

$\pm 30\,000$ B.P. (21 050—28 050 B.C.)

— Niv. 5 (Grav.) — $32\,000 \pm$

$\pm 3\,000$ B.P. (30 050 B.C.).

Il semble que ce sont là les plus anciens habitats gravettiens de l'Europe centrale (à l'exception de ceux de Dolni Vestonice), mais il y a certaines contradictions entre des niveaux aurignaciens et gravettiens.

L'analyse attentive de tous les matériaux archéologiques a permis à M. M. Otte de les présenter par catégories et niveaux d'habitat gravettiens (niv. 5—9) : outillage lithique, outillage osseux, restes minéraux, activités artistiques (entre lesquelles se remarque la célèbre „Vénus” appartenant au dernier niveau).

B. Aggsbach. Établissement ouvert situé, comme Willendorf, sur le Danube, découvert en 1883 et recherché pendant les années 1888—1957, mais avec de grandes interruptions. Pour le niveau principal d'habitat on a fait trois datations C-14 : $25\,600 \pm 100$ B.P. (23 650 B.C.); $25\,700 \pm 280$ B.P. (23 750 B.C.); $25\,540 \pm 170$ B.P. (23 590 B.C.), pendant que le niveau supérieur a été daté à 22 450 B.P. À Willendorf la matière première diffère d'un

niveau à l'autre, mais à Aggsbach les outils ont été taillés en quatre catégories de roches : quartzite — 55 % ; hornstein — 30 % ; radiolarite — 13 % ; calcédoine — 1,8 %. Dans le cadre de l'outillage lithique, l'existence d'un nombre de 441 (58,4 %) de fléchettes a permis à l'auteur l'élaboration d'un schéma de fabrication des principaux sous-types de cette pièce. Le Paléolithique de cette zone de l'Europe connaît d'affinités suffisantes avec les matériaux contemporains de Banat (les établissements recherchés par Florea Mogoşanu), surtout en ce qui regarde le Paléolithique quartzithique, mis en évidence par de nombreuses recherches³. De ce point de vue, on constate que M. M. Otte n'a pas abouti à des différenciations significatives entre les deux aspects du Paléolithique supérieur.

7. Moravie. A. Le gisement de Petřkovice. Site de plein-air, connu de 1924 et recherché en 1937 et 1952—1955. Pas de datations par C-14, mais, par rapport avec Dolni Vestonice l'habitat a été daté environ à 26 000 B.C. L'établissement se remarque par trois habitations spécialement aménagées, qui abritaient des foyers et des ateliers de taille, de même que dans la zone du Prut moyen. L'outillage lithique est particulièrement abondant : 1380 lames, 2647 éclats, 133 nucléi, 98 burins, 53 grattoirs, 23 perçoirs-becs, 48 pièces à dos, 32 lames appointées, 11 outils composés, etc.

B. Dolni Vestonice. Cette grande station, recherchée, avec de courtes interruptions, à partir de 1922, se remarque par une grande diversité des matériaux archéologiques, parmi lesquels M. M. Otte a présenté seulement ceux de la surface II de la station principale. Les analyses C-14 ont fourni les dates suivantes :

— La phase récente de l'habitat supérieur, 25 600 $\pm$ 170 B.P.

— L'oscillation W II—III, 28 100 $\pm$ 380 B.P. et 28 900 $\pm$ 300 B.P. Les récentes analyses par thermoluminescence, réalisées sur des fragments de terre cuite, ont donné un âge plus haut : 31 000 $\pm$ 300 B.C., considéré acceptable (p. 336).

Outre le riche outillage lithique, significatifs sont les éléments artistiques : la célèbre „Vénus”, d'autres statuettes humaines et zoomorphes, les pendentifs d'ivoire, de même que les restes humains de plusieurs tombes.

C. Pavlov. Des établissements situés sur le flanc du nord-est de la montagne du même nom. L'habitat de Pavlov II a été encadré à l'aide des dates fournies par les analyses de Dolni Vestonice (25 820 $\pm$ 170 B.P.) et de Pavlov I (24 020 $\pm$ 150 B.P.).

Dans ces établissements on a découvert aussi un grand nombre de pendeloques sans décor ou à simples lignes incisées, exécutés de galets de schiste, de coquilles et en dents

animales, mais deux amulettes identifiées à Pavlov I (fig. 177/2—3) constituent les analogies les plus proches pour celle de Mitoc.

8. Pologne. A. La grotte de la Mamutowa. Située sur le versant abrupt de la rivière Kluczowa, cette grotte a été recherchée pour la première fois entre 1874—1882 et par la suite à partir de 1957. D'après J. K. Kozłowski, le niveau gravettien, encadré au W III, peut être daté à 18 000—16 000 av. n.è.

L'outillage lithique est relativement abondant, dont on remarque les pièces à dos, avec des retouches abruptes bipolaires et semi-abruptes ; les lamelles sont plus grosses et plus larges par rapport à d'autres ensembles gravettiens. Les éléments artistiques sont représentés par des pendeloques en ivoire, des dents perforées.

B. Krakow — Spadzista. Cette station, importante pour le Gravettien de l'Europe centrale et orientale, est située sur un plateau haut aux environs de Cracovie. Elle a été découverte et recherchée par J. K. Kozłowski entre les années 1966—1973.

L'habitat gravettien a été encadré au W III et les analyses C-14 ont établi les dates suivantes : 20 600 $\pm$ 1050 B.P. (18 650 B.C.) et 23 040 $\pm$ 170 B.P. (21 090 B.C.).

Tout à fait intéressantes sont les structures d'habitat, constituées presque en entier d'os de mammoth. L'outillage lithique est analysé avec une attention particulière pour chacun des trois établissements et en fonction des types et sous-types des pièces. Cette analyse permet à l'auteur de constater que l'établissement principal (A) représentait un habitat temporaire, installé pour la chasse, bien que la majorité des types d'outils ont aussi un caractère „domestique”. La présence des pointes à cran et des couteaux type Kostienki est naturelle, étant donnée la situation géographique de la station à l'Est de l'Europe.

9. Slovaquie — Cejkov. Dans cette localité, située dans la partie la plus orientale de la Slovaquie, ont été découverts trois établissements, recherchés après 1932. On n'a pas effectué des analyses C-14, de sorte que l'habitat est encadré simplement au W III.

La matière première consiste en silex, hornstein, obsidienne, radiolarite, quartzite, etc.

Quoique dans l'ouvrage on ne fait mention, il est nécessaire à rappeler que les paléolithiciens roumains ont précisé depuis longtemps l'existence de certaines analogies entre le Paléolithique du Pays d'Oaşul („Ţara Oaşului”) de Maramureş et les habitats contemporains de la Slovaquie⁴.

10. Bassin du Dniester — Molodova V. De même que les établissements de la Pologne, cette station ne fait pas partie du cadre géographique de l'ouvrage. L'auteur présente d'abord les datations C-14 des niveaux archéologiques :

³ Florea Mogoşanu, *Le Paléolithique du Banat*, Bucarest, 1978,

⁴ Maria Bitiri, *Le Paléolithique du Ţara Oaşului*, Bucarest, 1972.

- I — 10 940 ± 200;
- Ia — 10 590 ± 230;
- II — 11 900 ± 230;
- II — 12 300 ± 340;
- III — 13 370 ± 540;
- IV — 17 000 ± 1400;
- V — 17 100 ± 180;
- VI — 16 750 ± 200;
- VII — 23 000 ± 800;
- VII — 23 700 ± 320;
- VIII — > 24 000;
- IX — 28 100 ± 1000;
- IX — 29 650 ± 1230;
- X — 23 100 ± 400;
- sur XB — > 35 500;
- sur XI — > 40 300;

XI — > 45 600 (p. 458), après quoi il fait une analyse détaillée de toutes les catégories de matériaux archéologiques des couches appartenant au Paléolithique supérieur (niv. X—I), fait qui lui permet de constater une évolution ininterrompue de l'outillage lithique pour une durée de presque 20 000 années.

En conclusion, on peut affirmer que M. Marcel Otte nous présente un ouvrage général de proportion, avec beaucoup d'éléments de détail. Cette vaste monographie d'un spécialiste du Paléolithique s'impose — par l'étude d'un immense matériel archéologique, concernant l'espace de l'Europe centrale et même orientale, avec les méthodes scientifiques les plus avancées et par les interprétations d'ordre historique sur l'évolution culturelle d'une étape si caractéristique et conditionnée par l'évolution générale de l'époque paléolithique — comme un ouvrage de référence pour le Paléolithique de l'Europe.

VASILE CHIRICA

FRAUKE STEIN, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, vol. 23, seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1976, 245 p., 30 hărți și 8 tabele.

Acest volum, reprezentând o formă pre-seurtată și prelucrată a tezei de abilitare a autoarei, susținută în 1970 la Facultatea de Filozofie a Universității din Saarbrücken, a fost completată în 1979 cu un Catalog al descoperirilor, care va fi prezentat în continuare.

Problema principală, urmărită în mod insistent și menționată și în subtitlu, pe tot parcursul lucrării, este aceea a semnificației depozitelor de bronzuri din sudul Republicii Federale Germania, respectiv din Baden-Württemberg, Bavaria, Hessen, Rheinland-Pfalz și Saarland, precum și din teritoriile învecinate ale Franței (Alsacia și Lorena), Austriei (Austria Superioară, Salzburg și Vorarlberg), Elveția

(fără Tessin) și R. S. Cehoslovacia (în parte sudul și centrul Boemiei).

În acest scop s-au trecut în revistă diferitele opinii cu privire la semnificația depozitelor din nordul Europei (J. J. Worsaae, S. Müller, E. Baudon, H. Geisslinger, E. Sprockhoff și H.-J. Hundt) și sudul Republicii Federale Germania (E. v. Tröltsch, K. Schumacher, E. Wahle, G. Kraft, P. Reinecke, G. Behrens, F. Holste, H. Müller-Karpe, W. Kimmig, E. Gersbach, W. Dehn, W. A. v. Brunn, W. Torbrügge și A. Kolling), scoțindu-se în evidență criteriile după care depozitele din zonele mai sus menționate pot fi considerate ca fiind de caracter profan (depozite propriu-zise) sau sacru (depozite votive). În această privință, sînt avute în vedere atît condițiile descoperirilor (mlăștini, terenuri uscate, crăpături în stînci, sub pietre) și poziția lor la teren (izolată sau în legătură cu așezările și necropolele), cit și particularitățile conținutului lor din punct de vedere tipologic (aceiași tip sau de tipuri diferite), al stării de conservare (piese întregi sau fragmentare prin întrebuințare ori în mod intenționat, precum și exemplare lipite prin topire) și al prezenței materiei prime (turte pentru turnat și deșeuri).

De asemenea, sînt expuse, în mod obiectiv tezele de ordin politic, economic și religios exprimate de diferiți autori cu privire la cauzele îngropării depozitelor din zona cercetată. Din analiza tuturor datelor puse în discuție, autoarea a ajuns la concluzia că, în zona respectivă, în stadiul actual al cunoștințelor, numărul depozitelor de caracter profan, depășește pe al acelora votive, neexcluzînd posibilele erori de clasificare, datorită felului întîmplător în care s-au făcut de obicei aceste descoperiri, precum și a informațiilor incomplete transmise cu privire la ele. Totodată, pe baza statisticilor combinate și a comparațiilor cu cronologia mormintelor, precum și a cartărilor, a ajuns la constatarea relevantă potrivit căreia în timp ce depozitele votive sînt continui în timp și împrăștiate în spațiu, acelea de caracter profan sînt mai frecvente în unele perioade și masate în anumite zone, putîndu-se deosebi cu ajutorul lor orizonturi de asemenea descoperiri.

Scoțind în evidență dificultatea de a deosebi în toate cazurile depozitele îngropate intenționat de ansamblurile de obiecte de metal din așezări, autoarea consideră, în mod plauzibil, că în timp ce depozitele cu caracter profan au fost introduse în pămînt pentru a fi scoase de posesorii lor, acelea votive au fost depuse pentru totdeauna la o foarte mică adîncime sau chiar pe sol.

În această privință, constatările autoarei, potrivit cărora semnificația depozitelor nu este numai religioasă, ci și profană, prezintă, după părerea noastră, un interes deosebit și pentru interpretarea depozitelor de bronzuri din spațiul carpatoponto-dunărean, care nu pot avea numai, sau aproape numai, o semnificație votivă, cum

s-a presupus de către unii¹ în ciuda faptului că au fost deosebite și pentru acest spațiu mai multe categorii de depozite, impunându-se pentru acelea de caracter votiv a se cunoaște exact, ceea ce nu este ușor în toate cazurile, condițiile lor de găsiră, precum și conținutul păstrat uneori doar parțial².

De altfel, din punct de vedere metodologic, autoarea, ținând seamă de aceste două criterii, condițiile de găsiră și conținutul depozitelor, a deosebit pentru zona cercetată următoarele trei mari categorii de depozite: a) din materie primă, respectiv bare și produse semilucrate; b) din piese lucrate în întregime, întrebuințate sau neîntrebuințate, de un anumit tip (topoare, seceri, arme, podoabe și vase) sau din tipuri diferite și c) din fragmente de piese, alături de altele întregi și de resturi din turte de bronz. Urmărindu-se aceste categorii de depozite, pe zone și epoci, s-a precizat răspîndirea și cronologia lor.

În ceea ce privește cronologia, un accent deosebit s-a pus pe statistica combinatorie și sincronizarea, acolo unde a fost posibil, cu cronologia mormintelor. Rezultatele obținute au fost confruntate cu altele la care au ajuns P. Reinecke, W. Torbrügge, A. Kolling și H. Müller-Karpe, îndeosebi relativ la Bronzul timpuriu și târziu, inclusiv Hallstatt-ul timpuriu, respectiv Bronz D — Hallstatt B₃. În acest fel s-au confirmat orizonturile de depozite, discutate în ultima vreme, neexcluzându-se fazele care se succed, cu toate trecerile line dintre ele.

Relativ la această din urmă problemă, autoarea analizând pe rînd cronologia depozitelor din Bronzul timpuriu și târziu (inclusiv din Hallstatt-ul timpuriu) și sincronizînd grupele sale combinatorii cu fazele depozitelor de bronzuri din schemele cronologice mai vechi și mai noi ale lui P. Reinecke, H. Müller-Karpe, W. A. v. Brunn, W. Torbrügge și A. Kolling, aduce unele precizări și completări la acestea din urmă pentru zona cercetată, subliniind necesitatea verificării cronologiei mormintelor cu datele statisticilor combinatorii, îndeosebi pentru Bronz D și Hallstatt A. În schimb, după autoare, este mai dificil de subîmpărțit faza Hallstatt B, respectiv Hallstatt B₁—B₃, pe baza cronologiei mormintelor (mai sărace în obiecte de metal) și a statisticilor combinatorii, recurgîndu-se din acest motiv mai mult la considerații tipologice. În acest context, se are în vedere că depozitele de bronzuri conțin, în general, tipuri mai vechi și mai noi, nefiind toate sau aproape toate din aceeași vreme,

cum s-a considerat de către unii. De altfel, în această privință, după părerea noastră, sînt valabile și astăzi considerațiile lui O. Montelius privitoare la condițiile metodei tipologice, potrivit cărora depozitele de bronzuri conțin piese din aceeași vreme sau din două perioade care se succed și nu dintr-una anterioară și alta posterioară acestora.

În orice caz, analiza pertinentă și la obiect făcută de autoare cu privire la cronologia depozitelor de bronzuri din zona cercetată confirmă teza succesiunii în timp a acestor categorii de descoperiri arheologice, susținută de cei mai mulți autori. Aceasta constituie un motiv în plus să nu fim de acord cu părerea potrivit căreia orizonturile de depozite de bronzuri din spațiul carpato-ponto-dunărean ar fi limitate, relative și formale, invocîndu-se în acest scop caracterul votiv al tuturor depozitelor din acest spațiu³, ceea ce, cum s-a arătat mai sus, nu corespunde realității.

În afară de acestea, din punct de vedere metodologic, deosebit de semnificativă ni se pare și folosirea curbei frecvenței depozitelor cu scop profan și sacru din zona cercetată, pe decenii și uneori chiar pe ani, creșterile și descreșterile ei fiind puse în legătură cu cauzele descoperirii depozitelor, precum și cu unele evenimente istorice importante, ajungîndu-se și pe această cale la concluzia că din epoca cîmpurilor de urne sînt mai puține descoperiri de acest fel cu caracter sacru față de acelea din epoca bronzului.

În acest fel, cele constatate de W. A. v. Brunn pentru depozitele din Saxonia, Turingia și Saxonia-Anhalt din Republica Democrată Germană, precum și pentru alte regiuni ale Europei⁴, sînt, după autoare, valabile și pentru sudul Republicii Federale Germania, în special pentru depozitele cu caracter votiv. De altfel, după autoare, numărul mai mic al acestora din urmă, se explică, uneori atît prin condițiile nefavorabile de conservare, cît și eventual uneori prin încadrarea lor greșită în categoria depozitelor propriu-zise.

Pe de altă parte, numărul mare de depozite, îndeosebi din Bronzul târziu, într-o regiune a zonei cercetate reflectă, după părerea autoarei, o vreme de neliniște, datorată unor conflicte locale, din cauze necunoscute, și nu orizonturi de neliniște, provocate de valurile de migrații ale unor grupuri străine, cum s-a susținut îndeosebi de P. Reinecke, G. Kraft și F. Holste. În legătură cu această problemă, în ceea ce privește depozitele de bronzuri din spațiul carpato-ponto-dunărean, pe care le cunoaștem mai bine, credem că nu pot fi eliminate cu totul cazurile de îngropări de asemenea depozite în urma unor mișcări mai mari sau mai mici de

¹ A. Vulpe, *Germania*, 59, 1981, 2, p. 428, recenzie pentru lucrarea lui M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sieheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens, Prähistorische Bronzefunde*, XVIII. 1, München, 1978.

² M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 26; Idem, *op. cit.*, *Prähistorische Bronzefunde*, XVIII. 1, p. 94.

³ Al. Vulpe, recenzia citată, p. 429.

⁴ W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, Römisch-Germanische Forschungen*, 29, 1968, p. 230 și urm.

populație, care au afectat acest spațiu în epocile bronzului și a Hallstattului timpuriu.

Aceste teze, ca și altele din prezentul volum sint reluate, în mod succint și convingător, în concluziile lucrării; din care rezultă că pentru înțelegerea cit mai aproape de realitate a fenomenului depozitelor, este absolut necesar să se cunoască, pe cit posibil, toate detaliile privind condițiile lor de găsim, precum și particularitățile obiectelor respective, inclusiv patina, dimensiunile, secțiunile, urmele de folosire, structura spărturilor ș.a.

De asemenea, pentru determinarea semnificației, profană sau sacră, și a cronologiei acestor descoperiri se impune să se utilizeze un număr mai mare de procedee de cercetare, în legătură unele cu altele, ca de ex. : statistica combinatorie, analize tipologice și cantitative și comparația cu cronologia mormintelor, cu toate că grupele cronologice ale depozitelor nu corespund totdeauna cu acelea ale mormintelor.

În încheiere se arată contextul în care, după autoare, depozitele de bronzuri din zona cercetată, îndeosebi din Bronzul târziu, pot fi utilizate pentru interpretări istorice, punîndu-se accentul în interpretarea ascunderii lor pe cauze de ordin local și nu pe fenomene, care ar fi afectat în același timp mari părți din Europa.

Volumul este însoțit de 22 figuri în text, reprezentînd diferite obiecte, tabele cantitative și sinoptice, secțiuni de bare-brățări, hărți ale depozitelor, morminte și descoperiri izolate, planuri de necropole și diagrame cu curba frecvenței depozitelor din 10 în 10 ani și chiar pe ani.

La acestea se adaugă, în anexe, 20 liste ale grupelor de depozite din zona studiată și cu analogii în regiunile vecine; 20 liste ale hărților de răspîndire a depozitelor și ale principalelor tipuri de obiecte de bronz (ace, topoare, săbii și vîrfuri de lance în mlaștini; săbii, pumnale și topoare sub pietre sau în crăpături de stînci) și a mormintelor din epoca bronzului; abrevierile pentru literatură, indicele de locuri, în care, pe lîngă paginile respective din primul volum se menționează și numerele depozitelor din volumul al doilea; 30 hărți de răspîndire la listele explicative de mai sus, precum și opt tabele sinoptice cu elemente de statistică combinatorie.

Atît textul, cit și materialul ilustrativ însoțitor, fac ca acest volum, întocmit de autoare după ani de cercetări asidui pe baza unei metodologii corespunzătoare stadiului actual al cercetărilor, să fie considerat, pe drept cuvînt, de referință pentru toți cei care se interesează de problema depozitelor de bronzuri, nu numai din zona cercetată, ci și pentru alte teritorii ale Europei, în care această categorie de descoperiri este bine reprezentată.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

FRAUKE STEIN, *Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland*, vol. 24, seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, ed. Rudolf Habelt, Bonn, 1979, 279 și 127 pl.

Volumul, conceput în formă de catalog al volumului anterior al aceleiași autoare, cuprinde în total 580 depozite din neolitic pînă în La Tène inclusiv, din care 418 din sudul Republicii Federale Germania (Baden-Württemberg, Bavaria, Hessen, Rheinland-Pfalz și Saarland) și 162 din teritoriile vecine (Franța : Alsacia-Lorena ; Austria : Austria Superioară, Salzburg și Vorarlberg ; Elveția : fără Tessin și din R. S. Cehoslovacia numai pentru Bronzul timpuriu : sudul și centrul Boemiei, nu complet). În această privință, este la ora actuală și va fi încă multă vreme cel mai complet Catalog al depozitelor din sudul Republicii Federale Germania, pentru care nu existau pînă la această apariție decît unele lucrări mai vechi limitate la anumite regiuni, faze și epoci, dintre care o mențiune aparte merită catalogul lui G. Behrens din 1916 relativ la depozitele din epoca bronzului din această zonă și din Alsacia-Lorena.

Pentru întocmirea acestui util instrument de lucru, autoarea, după cum a arătat în introducerea, s-a documentat mulți ani în literatura de specialitate, în actele locale ale muzeelor și comisiilor pentru protecția monumentelor istorice (din Baden-Württemberg și Bavaria, în rest fiind pierdute), precum și în colecțiile a 44 muzee din zona cercetată a Republicii Federale Germania, a 5 din Austria și a 10 din Elveția.

Aceste investigații i-au permis să stabilească cit mai exact, în măsura posibilităților, condițiile de găsim, inventarul și istoricul achiziționării depozitelor, precum și precizarea unor particularități ale obiectelor, care nu rezultau uneori din literatura consultată.

La acestea se adaugă desenele în număr destul de mare efectuate de autoare după piesele din muzee. În ceea ce privește acestea din urmă, mai mult de jumătate de depozite din Bronzul târziu, respectiv din Bronz D pînă în Hallstatt B₃ inclusiv, au fost desenate de autoare după originale.

După o introducere, scurtă dar utilă, sint prezentate depozitele sigure din neolitic pînă în La Tène inclusiv din sudul Republicii Federale Germania și regiunile vecine mai sus menționate, pe epoci, și în cadrul fiecăreia alfabetic, ocupînd, cum este și firesc, un loc aparte depozitele de bronzuri din Bronzul timpuriu și mijlociu (Bronz A—C) și târziu (Bronz D — Hallstatt B₃). În continuare sint descrise mai sumar, tot în ordine alfabetică, 81 de descoperiri îndoielnice, dintre care 31 din sudul Republicii Federale Germania (depozite nedatabile, cu locul de găsim nesigur sau apocrif și neverificabile) și 50 descoperiri, considerate greșit depozite, din aceeași zonă și teritoriile vecine, provenind din așezări și morminte.

Pentru fiecare depozit se menționează numărul de ordine al acestuia și numele localității (întîi al comunei și apoi al satului, cum se obișnuiește de către Comisiile locale pentru protecția monumentelor istorice), apoi condițiile de descoperire, inclusiv locul cît mai exact, istoricul achiziționării, dacă este necesar și conținutul numeric, în ordine funcțională, respectiv podoabe și elemente de port, arme, topoare, seceri și diferite ustensile, piese de harnașament, vase de bronz, deșeuri și resturile de materie primă.

În ceea ce privește descrierea pieselor, se indică dimensiunile părților esențiale, secțiunile și unele detalii de formă, tehnică, decor și conservare, care nu rezultă clar din desene sau lipsesc din literatură. În această privință prezintă interes aspectul patinei, care poate ajuta la reconstituirea conținutului depozitului; rupturile moderne sau din vechime, accidentale prin folosire, ori obținute în mod intenționat; rotunjirea muchiilor spărturilor ca o dovadă a folosirii în continuare a pieselor fragmentare; gradul de folosință; fațetarea brățărilor și a verigilor de picior prin purtarea în garnitură a acestor piese și urmele de foc.

În încheiere, pentru fiecare depozit este dată literatura respectivă, articole și lucrări de sinteză, în ordinea anilor de apariție, indicîndu-se paginile, notele și ilustrația privitoare la aceste descoperiri.

Meritul autoarei constă în faptul că s-a străduit, pe cît i-a fost în putință, să verifice informațiile din literatură prin cercetări personale în muzee și arhivele comisiilor locale pentru protecția monumentelor istorice. În acest fel, descoperirile respective au fost analizate în mod critic.

Volumul este însoțit de 127 planșe cu desene la scările 1/2 și 1/3, prezentînd detaliile și secțiunile necesare.

Catalogul acesta, ca și volumul privitor la depozitele de bronzuri din 1976 al aceleiași autoare, este indispensabil pentru cunoașterea depozitelor, îndeosebi din Bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu, din sudul Republicii Federale Germania și regiunile vecine. Clasificarea depozitelor sigure din acest spațiu, în Catalog, în două mari etape cronologice, Bronzul timpuriu și mijlociu (Bronz A—C) și Bronz tîrziu (Bronz D—Hallstatt B₃) și nu în funcție de fiecare perioadă în parte (Bronz timpuriu, mijlociu și tîrziu și Hallstatt A 1—2 și B 1—3) nu permite încadrarea cronologică mai exactă, numai cu ajutorul Catalogului, a descoperirilor respective. Pentru aceasta trebuie să se recurgă, în mod obligator, la volumul din 1976, ceea ce îngreunează, într-o anumită măsură, comparațiile cu descoperirile corespunzătoare din alte teritorii, în primul rînd al Europei centrale, est-centrale și sud-estice.

De altfel, după cum rezultă din volumul din 1976, autoarea este de acord cu perioadele și fazele mai sus menționate din periodizarea

epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu folosită de H. Müller-Karpe, W. A. v. Brunn și alți specialiști în acest domeniu.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA, *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux* (Bibliotheca Historica Romaniae. Monographies, XXIII), Edit. Acad., 1980, 312 p. + 21 pl.

Numărul impresionant de monede romane semnalate izolat sau în cuprinsul unor tezaure din spațiul dacic de la est de Carpați impunea tot mai mult necesitatea elaborării unei monografii care să valorifice, într-o sinteză unitară și cuprinzătoare, întreaga informație existentă, risipită în diverse cronică, note și studii de numismatică, sau în lucrări dedicate altor categorii de descoperiri. Sarcina realizării acestui deziderat și-a luat-o colegul V. Mihăilescu-Birliba, care, printr-o îndelungată și laborioasă activitate, a reușit să ne ofere o lucrare temeinică, consistentă și de o reală valoare. Înainte de toate subliniem adunarea și ordonarea întregului material existent, precum și importanța și varietatea problemelor selectate de autor pentru dezbateri, unele din ele depășind cadrul strict al cercetării numismatice, a căror implicații în istoria Daciei de dinainte și de după cucerirea romană la nordul Dunării de Jos este unanim recunoscută. Ceea ce a contribuit însă în chip hotărîtor la reușita lucrării sînt metodologia riguroasă de investigație, precum și integrarea spațiului dacic est-carpatic în sfera generală a circulației monedei romane, în imperiu și în afara lui, care a determinat o arie mai mare de cuprindere și o lărgire a cadrului de desfășurare a fenomenului numismatic.

Autorul și-a organizat materialul în opt capitole și două anexe: I — *Istoricul cercetărilor numismatice asupra monedei romane la est de Carpați* (p. 15—19); II — *Introducere asupra pătrunderii monedei romane la est de Carpați* (p. 20—43); III — *Moneda romană la est de Carpați pînă în anul 106 e.n.* (p. 44—74); IV — *Moneda romană în spațiul est-carpatic în secolele II—III e.n. (pînă la Aurelian)* (p. 75—206); V — *Moneda romană la est de Carpați în secolele IV și V e.n.* (p. 207—217); VI — *Falsificări și imitații de monede romane* (p. 218—221); VII — *Comerțul roman la est de Carpați* (p. 222—234); VIII — *Concluzii generale asupra monedei romane imperiale la est de Carpați* (p. 235—250); Anexa I — *Catalogul descoperirilor de monede romane imperiale la est de Carpați* (p. 251—290); Anexa II — *Catalogul descoperirilor de monede romane republicane în Moldova* (p. 291—297). La acestea se adaugă o prefață (p. 7—8), o listă de abrevieri (p. 9—14) și un indice de localități (p. 304—312).

Parcurend sumarul volumului, constatăm că autorul a pus la baza studiului său, așa cum este firesc, criteriul cronologic, aplicat consecvent, de altfel, și la elaborarea fiecărui capitol în parte. Demn de remarcat este faptul că, la stabilirea seriilor de tezaure, V. Mihăilescu-Birliba operează concomitent cu două criterii, ținând seama atât de monedele cele mai tirzii, din tezaure, cât și de monedele cele mai vechi din cuprinsul lor, ceea ce i-a permis să facă unele observații deosebit de interesante. Spre exemplu, autorul constată că tezaurele care se încheie cu monede de la Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus și Septimius Severus se împart în două grupe; prima din ele cuprinde tezaure în care se găsesc și monede preneroniene, în special denari republicani și din vremea lui Marcus Antonius, iar cea de a doua este alcătuită din tezaure în care cele mai vechi monede sînt din perioada Nero-Vespasian.

V. Mihăilescu-Birliba a sesizat că fondul majoritar de monede diferă la unele serii de tezaure. Astfel, în secolul I e.n., în tezaurele de dinainte de Nero, se constată o prezență doar sporadică a denarilor de la Marcus Antonius, în timp ce la acelea postneroniene apariția lor este mult mai frecventă. De asemenea, în tezaurele încheiate cu monede de la Hadrian și Antoninus Pius, autorul constată, pe de o parte, prezența unui număr ridicat de denari republicani și de la Marcus Antonius (peste 50%), iar pe de altă parte că cea mai mare cantitate de monede romane imperiale este dată de emisiunile împăraților flavieni, precum și de acelea ale lui Traian și Hadrian (p. 78). Spre deosebire de acestea, autorul a stabilit că seriile de tezaure care se termină cu monede de la Marcus Aurelius, Commodus, Septimius Severus, Caracalla sau Alexander Severus au cantitatea cea mai mare de monede din perioada Traian—Marcus Aurelius și, totodată, că procentajul denarilor republicani și de la Marcus Antonius în aceste tezaure este în scădere accentuată, mai ales în seriile aparținînd împăraților de după Marcus Aurelius.

Prezentarea seriilor de tezaure cu toată structura lor, însumînd un mare volum de muncă, ne permite să verificăm permanent justetea concluziilor formulate. În acest sens, cele 41 de tabele întregesc în mod fericit textul și sînt de o mare utilitate pentru înțelegerea exactă și rapidă a argumentației pe care autorul își întemeiază opiniile.

V. Mihăilescu-Birliba, pentru a-și verifica singur unele concluzii, și-a organizat separat analiza materialului numismatic, potrivit diferitelor categorii de descoperiri: a, tezaure găsite în afara perimetrului așezărilor dacice; b, monede izolate semnalate în afara așezărilor dacice; c, tezaure aflate în cuprinsul așezărilor dacice; d, monede găsite în așezările dacice; e, monede descoperite în necropole dacice. Comparînd toate aceste categorii de descoperiri, autorul a observat unecri trăsături comune, dar

și unele deosebiri, sesizabile mai ales între tezaure și monede izolate. Acest lucru ni se pare firesc, întrucît moneda izolată a putut pătrunde și circula în tot teritoriul dacic, în timp ce fenomenul de acumulare și de tezaurizare, determinat de condiții economice, politice și militare deosebite, a fost limitat doar la anumite zone și perioade. De asemenea, autorul a făcut interesante observații cu privire la circulația monedelor în anumite perioade, în funcție de metalul din care au fost făcute (bronz, argint, aur).

Cele două anexe oferă întreaga informație și bibliografie cu privire la descoperirile de monede romane republicane (Anexa II) și de monede romane imperiale (Anexa I), constituind un excelent instrument de lucru la îndemîna specialiștilor. Ele cuprind principalele informații, și anume locul, data, condițiile de descoperire și întreaga bibliografie, iar în cazul tezaurelor și componența lor.

Lucrarea mai cuprinde și 21 planșe, dintre care 5 cu descoperiri de monede (pl. I—IV, XI), 10 cu obiecte romane și vase de lut în care s-au găsit tezaure (pl. V—X, XII—XV), iar 6 reprezintă hărți cu răspîndiri de monede și tezaure.

Perioada îndelungată de pătrundere a monedei romane în spațiul dacic est-carpatic, pe care autorul a cuprins-o în totalitate pentru studiu, ca și bogăția și diversitatea materialului numismatic descoperit, au făcut ca în condițiile unui spațiu tipografic limitat, unele din problemele luate în discuție să nu poată fi analizate în cele mai mici detalii. Spre exemplu, aspecte ca cele referitoare la circulația denarilor romani republicani și de la Marcus Antonius la dacii liberi, prezența acestor monede în seriile de tezaure din secolele I și II e.n., proveniența în cantități atât de mari a monedelor ce au intrat în compoziția tezaurelor, precum și data îngropării acestora, ar mai fi necesitat în continuare, pe lângă cele consemnate deja de autor, și alte clarificări. Astfel, separarea tezaurelor din secolul I e.n. în două grupe, corespunzătoare la două etape, una pînă către mijlocul secolului I e.n. (cu o prezență sporadică a denarilor de la Marcus Antonius) și alta ulterioară împăratului Nero (cu un număr mai mare de denari de la Marcus Antonius) este foarte interesantă, dar rămîne deocamdată fără explicație. Normal ar fi ca procentul mai mare de denari de la Marcus Antonius să se înregistreze la tezaurele de dinainte de Nero și nu invers.

La fel, nu îndeajuns clarificată rămîne și cauza pentru care, în cadrul aceleiași serii, unele tezaure de monede romane imperiale cuprind denari republicani și de la Marcus Antonius, iar altele nu au în compoziția lor asemenea monede. Departajarea făcută de autor acestor categorii de tezaure este cu totul îndreptățită. Cu toate acestea, părerea că „repartiția în serii de tezaure de denari este puțin sigură dacă se face pe baza monedelor finale” și, de asemenea,

presupunerea că „analiza și repartitia tezaurelor după monedele lor inițiale” ar da „rezultate mai conforme cu realitatea” (p. 109), nu sînt prea ușor de susținut.

Explicarea celor două categorii de tezaure menționate mai sus va trebui făcută în viitor. Pentru aceasta este necesar să se adîncească studiul circulației denarilor republicani și de la Marcus Antonius la dacii liberi, precum și al modalității de constituire la aceștia a tezaurelor monetare. Cu privire la acest ultim aspect, trebuie să se aibă permanent în vedere faptul că tezaurele au putut fi alcătuite în diverse moduri, ceea ce impune și o apreciere diferită a lor. Astfel, un tezaur a putut fi format din : a, stipendii (tot lotul primit la o anumită dată sau loturi mai mici primite la anumite intervale, ceea ce presupune și structuri diferențiate a loturilor); b, stipendii și monede adăugate ulterior (după încetarea stipendiilor), provenite din schimburi comerciale; c, acumulări treptate de monede obținute exclusiv din schimburi comerciale; d, loturi de monede acumulate cu prilejul expedițiilor de pradă.

Acestea sînt numai cîteva din posibilitățile prin care se putea face acumularea tezaurelor, chiar în cuprinsul aceleiași serii, pentru care și structura lor (mai ales în ceea ce privește moneda cea mai veche și repartitia pe emitenți a monedelor) este uneori atît de diversă. Prin urmare, pornind de la structura lor, ar fi necesar să se încerce o analiză a provenienței diferitelor părți componente din fiecare tezaur, cel puțin în linii mai generale la tezaurele mari, care ar permite ulterior și unele concluzii istorice de primă însemnătate.

Una din problemele asupra căreia autorul insistă mult în lucrare este datarea tezaurelor. Plecînd de la ideea că tezaurele din Moldova reprezintă părți din fondul monetar general existent într-o anumită perioadă, el formulează opinia că, în afara cîtorva excepții, „tezaurele de denari din teritoriile Europei neocupate de romani reflectă masa monetară în circulație în imperiu într-o epocă posteroară reformei lui Septimius Severus, dar care nu depășește mijlocul secolului III e.n., cînd are loc retragerea oficială a denarilor de către Traianus Decius” (p. 201). Bibliografia invocată, ca și argumentația folosită nu susțin însă decît parțial o asemenea părere. Dealtfel, dacă tezaurele de monede romane imperiale ar reflecta masa monetară în circulație din prima jumătate a secolului al III-lea, atunci structura lor ar trebui să fie destul de unitară. De asemenea, seriile de tezaure, pe care autorul își organizează întreaga analiză, ar trebui considerate doar un rezultat al hazardului. Prezența denarilor republicani și a acelor de la Marcus Antonius în seriile de tezaure cu ultima monedă din secolele I—III e.n. a dus la concluzia că ei ar fi fost în circulație în toată această perioadă. Dacă situația ar fi fost aceasta, atunci denarii republicani și de la Marcus Antonius ar fi trebuit să

se găsească, la fel ca și denarii romani imperiali, în cuprinsul așezărilor dacice din secolele II—III e.n. Absența lor, dimpotrivă, atestă faptul că, în secolele II—III e.n., ei nu mai făceau parte din *masa monetară în circulație*, ci doar din *aceea parte monetară teaurizată* și care era supusă altor legi decît masa monetară în circulație. Mai greu de precizat este situația denarilor republicani și de la Marcus Antonius în secolul I e.n., dar se poate presupune, așa cum susține autorul, că aceste monede continuă să facă parte din masa monetară în circulație. Observațiile făcute mai sus duc la concluzia că *masa monetară în circulație nu rămîne aceeași, ci se modifică treptat*, monedele mai vechi fiind eliminate din circulație (și nu numai datorită legii lui Gresham !), locul lor fiind luat de altele noi.

În legătură cu tezaurele de denari romani imperiali, din anexa I și tabelele prezentate de autor rezultă că seriile mari de tezaure se încheie în general cu monede din secolul al II-lea al e.n. și din primul deceniu al secolului al III-lea, mai ales din vremea împăraților Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus și Septimius Severus. Spre deosebire de acestea, seriile din secolul al III-lea, ulterioare lui Septimius Severus, cuprind un număr foarte redus de tezaure și nu apar decît pînă în vremea lui Alexander Severus. O situație cu totul deosebită, bine sesizată în lucrare, o arată descoperirile de monede izolate, bătute din argint sau bronz, aflate în cuprinsul așezărilor sau în afara lor. Autorul constată că ele nu dispar odată cu tezaurele, ci continuă să pătrundă în tot cursul secolului al III-lea, atestînd pentru această vreme o veritabilă circulație a monedei romane la est de Carpați.

Din constatările făcute mai sus nu rezultă însă că aflul monetar cel mai mare în zona de la est de Carpați ar fi în secolul al III-lea al e.n. Dimpotrivă, seriile de tezaure sugerează că pătrunderea cea mai accentuată de monedă romană care se teaurizează în această zonă are loc, în general, în cea de a doua jumătate a secolului al II-lea, probabil ca urmare a stipendiilor masive plătite de romani dacilor liberi în intervalul de timp respectiv.

Pentru o înțelegere cît mai corectă, procesul de acumulare și de constituire a tezaurelor nu trebuie condiționat de fenomenul îngropării lor, care reprezintă o cu totul altă problemă. Acumularea și teaurizarea oferă date directe doar asupra perioadei (momentului) în care acestea au loc. Încheierea acumulării, indiferent de cauze și condiții, înseamnă și încetarea procesului respectiv, deci și a informației. Din acest punct de vedere, pentru fenomenul acumulării și perioada (mai îndelungată sau mai scurtă) în care acesta s-a desfășurat, nu mai are nici o importanță dacă tezaurul este îngropat imediat ce se încheie acumularea sau mai tîrziu : structura lui reflectă situația de dinainte de încheierea acumulării. Situația tezaurelor

de la Bozieni (1963) și Ripile, cu ultima monedă de la Vespasian, nu ni se pare suficient de clară. Firește, ele ar putea să reprezinte o situație ceva mai târzie decât perioada lui Vespasian. Pentru aceasta trebuie clarificată însă problema monedelor contrafăcute. În nici un caz nu le putem data mai târziu pentru faptul că au fost descoperite în așezări ale dacilor liberi, întrucât nu dispunem nici de o încadrare cronologică precisă a așezărilor respective și nici de raportul existent între tezaure și așezări. Nu este exclus ca așezările dacice de la Bozieni și Ripile să fi existat deja în a doua jumătate a secolului I e.n., și atunci prezența celor două tezaure în cuprinsul lor apare ca normală. De asemenea, ar mai fi posibil ca limita cronologică inferioară a celor două așezări să se plaseze la începutul secolului al II-lea, când au putut fi ascunse și tezaurele. O datare mai târzie decât aceasta nu este posibilă cu dovezile existente.

O discuție mai largă s-ar putea face asupra modalităților de acumulare a unui tezaur, cu formularea unor aprecieri foarte interesante. Spre exemplu, tabelele XIV și XXIV prezintă o serie de 64 tezaure cu ultima monedă de la Marcus Aurelius. Tezaurul de la Grădiștea de Munte are o structură total diferită de aceea a celorlalte 63. Ne atrage atenția numărul mare de denari republicani și de la Marcus Antonius (circa 76,63 %), pentru care își găsește o asemănare doar în tezaurul de la Prăjești (numai denari de la Marcus Antonius, circa 74,89 %). În tezaurul de la Grădiștea de Munte apar destul de mulți denari și de la Augustus (19 piese, 2,42 %), care sînt foarte rari în celelalte tezaure din serie. Dar ceea ce atrage mai mult atenția este absența totală a monedelor din vremea împăraților Nerva, Traian, Hadrian și Antoninus Pius, așadar dintr-un interval de circa șapte decenii, după care, mai apare doar o singură monedă din anul 164. V. Mihăilescu-Birliba sesizează absența monedelor din acest interval, arătînd că este inexplicabilă (p. 85). Observațiile făcute mai sus atestă că, prin structura sa, tezaurul de la Grădiștea de Munte nu se încadrează în seria tezaurelor de la Marcus Aurelius. În același timp, dacă se face abstracție de moneda din vremea lui Marcus Aurelius, atunci tezaurul de la Grădiștea de Munte se integrează perfect, prin structură și moneda finală (Domitianus), în seria tezaurelor din a doua jumătate a secolului I e.n. Prin urmare, dacă moneda de la Marcus Aurelius nu este un adaos ulterior descoperirii, avem de a face cu un tezaur constituit în a doua jumătate a secolului I al e.n. (ultimele monede de la Domitianus), la care, după o perioadă de circa șapte decenii, s-a mai adăugat o monedă datînd din anul 164 e.n. Cazul, deși semnificativ, nu trebuie totuși generalizat în nici un fel. El confirmă însă tezei justificat al autorului de a studia tezaurele și în funcție de structura lor. De asemenea, el sugerează necesitatea unei analize profunde a structurii fiecărui tezaur în parte.

Dealtfel, și alte tezaure se găsesc într-o situație asemănătoare, printre acestea aflîndu-se și acelea de la Arva, încheiate cu o monedă de la Antoninus Pius (tabelul XIII) și de la Satu Mare, cu ultima monedă de la Alexander Severus (tabelul XXVIII).

În ceea ce privește data îngropării tezaurelor, deși nu exclude posibilitatea ca acțiunea să se fi petrecut fie în momentul în care dacii liberi au intrat în posesia numerarului, fie sub presiunea expedițiilor militare, autorul înclină să acrediteze opinia că, cel mai plauzibil, fenomenul a putut avea loc la sfîrșitul culturii carpice (p. 246). Prin urmare, ar însemna că tezaurele respective au fost îngropate către sfîrșitul secolului al III-lea al e.n., ceea ce ni se pare greu de acceptat. Ca bunuri de mare valoare, tezaurele au fost întotdeauna păstrate în locuri secrete, atît în timpul, cît și după încheierea perioadei de acumulare. Păstrarea tezaurului într-un loc ascuns nu se făcea așadar doar în cazuri de pericole iminente. Securitatea lui trebuia să fie asigurată indiferent de situația de moment internă și externă, mai liniștită sau mai puțin liniștită. Dacă locul de păstrare se afla o vreme în interiorul locuinței sau a unei construcții anexe, iar după aceea tezaurul era ascuns în pămînt, ori, pentru mai multă siguranță, chiar de la început era îngropat, nu are vreo importanță. Pentru aceste motive considerăm că, în afara unor excepții posibile, cum sînt tezaurele de la Arva, Grădiștea de Munte și Satu Mare, marea majoritate a tezaurelor au fost îngropate, în general, la puțină vreme după constituirea lor, în ordinea succesiunii normale a seriilor (inclusiv a tezaurelor în cadrul fiecărei serii), care reprezintă etape principale de acumulare și de tezaurizare. De aici rezultă și importanța deosebită a seriilor succesive de tezaure pentru reconstituirea istorică a perioadei respective.

Analogia permanentă a seriilor de tezaure din Moldova cu acelea din celelalte regiuni ale Europei, pentru a desprinde și concluziile ce rezultă de aici, este mai mult decât binevenită. Ea atestă unele trăsături comune, dar și anumite deosebiri, ceea ce scoate în evidență și particularitățile pătrunderii și circulației monedei romane în regiunile dacice de la est de Carpați. O comparație pe zone mai restrînse (și nu una globală), fie din interiorul, fie din afara imperiului, ar fi permis totuși unele nuanțări, atît în ceea ce privește asemănările, cît și diferențierile.

În cuprinsul monografiei s-au strecurat și unele erori, care însă nu sînt de natură să modifice concluziile autorului. Menționăm cîteva exemple : piesele de harnașament de la Săbăoani nu sînt lucrate din fier (p. 229), ci din bronz, fiind placate și cu foiță de argint ; Medeleni nu este localitate, ci doar un punct din raza localității Cucorăni ; așezarea de la Birlad — Valea Seacă, din care provine moneda de la Filip Arabul, nu datează din secolele II—III (tabelul XXXVII), ci din secolul IV e.n. ; moneda

din anul 354 e.n. de la Izvoare nu a fost găsită izolat (tabelul XLI), ci într-o așezare de tip Sintana de Mureș; unele localități cu descoperiri de tezaure și monede romane imperiale de pe hărțile date în planșele XVII—XXI sint indicate cu greșeli.

Lucrarea ce o recenzăm tratează multe aspecte la care ar merita să ne oprim atenția. Am putea menționa, spre exemplu, problemele referitoare la căile și etapele de pătrundere a monedei romane la dacii liberi, circulația monetară și acțiunea de teaurizare la dacii liberi, falsurile și imitațiile după moneda romană, raporturile comerciale dintre dacii liberi și romani și trecerea în secolele IV—V e.n. de la circulația monetară spre economia naturală, asupra cărora autorul se oprește stăruitor, aducând contribuții de substanță.

Monografia elaborată de V. Mihăilescu-Birliba are o calitate mai rar întâlnită la lucrările de acest gen. Ea cuprinde nu numai materialul informativ existent la data elaborării, ci și prelucrarea acestuia (tabele cu descoperiri din Moldova și tabele comparative pentru alte zone, toate oferind și structuri de tezaure) la un nivel care îl face accesibil pentru interpretare oricărui specialist din domeniul istoriei, chiar și acelora care nu au preocupări speciale de numismatică. Metodologia riguroasă folosită, organizarea analizei tezaurelor potrivit seriilor stabilite după monedele finale, analiza paralelă a tezaurelor și a monedelor izolate, comparația permanentă a descoperirilor de tezaure din Moldova, cu acelea din celelalte regiuni ale Europei, studierea monedei romane în directă legătură cu evoluția economică și politică a imperiului, analiza implicațiilor istorice ale pătrunderii monedei romane la populațiile libere aflate în preajma frontierelor romane, anexele cu toate descoperirile din Moldova și bibliografia la zi și, în sfârșit, publicarea într-o limbă străină de largă circulație, sint numai câteva dintre calitățile pe care le intrunește cartea lui V. Mihăilescu-Birliba. Ea poate fi considerată o reușită deplină, o lucrare ce face reale servicii cercetării numismatice românești, putând fi alăturată, prin valoarea sa, tuturor realizărilor de prestigiu din străinătate.

Editura Academiei ne-a oferit, așadar după mai bine de un deceniu, o a doua monografie din domeniul numismaticei. Succesul deplin al primei monografii (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973), ca și al aceleia elaborată de V. Mihăilescu-Birliba, la care ne-am referit aici, sint un temei mai mult decât justificat de a se acorda mai mult spațiu editorial monografiilor și sintezelor din acest domeniu. Dealtfel, ținând seama de numărul foarte mare al descoperirilor de monede romane apărute între timp în Moldova, ne exprimăm speranța că autorul și Editura Academiei au în vedere publicarea într-un viitor nu prea îndepărtat a unei noi ediții a acestei prestigioase monografii, în care

se pun în valoare numeroase și importante mărturii istorice despre legăturile neîntrerupte ale dacilor liberi cu romanii.

ION IONIȚĂ

EVA KOLNÍKOVÁ, *Rímske mince na Slovensku*, „Ars slovaca antiqua”, Tatran, Bratislava, 1980, 116 p. (inclusiv 70 fig.).

De mai mult timp, sub egida Academiei Slovace, în cadrul unei serii de „artă antică”, s-a inițiat publicarea celor mai reprezentative monumente de artă veche găsite până acum pe teritoriul Slovaciei. După cum reiese din volumele apărute până în prezent, pe de-o parte se urmărește scoaterea în evidență a calităților estetice pe care le includ obiectele respective, iar pe de alta, face posibilă prezentarea, într-o formă accesibilă, a unor date strict științifice despre aceeași categorie de materiale. Editate în condiții grafice de excepție (format elegant, suprapert color, hirtie cretată, tipar înalt și numeroase și excelente planșe color sau alb-negru), cu rezumate trilingve, și în redactarea comentariilor beneficiind de aportul celor mai autorizați specialiști, cele 10 tomuri de până acum (inclusiv, cel de față) — deși nu de mari dimensiuni —, s-au impus atenției lumii științifice și tuturor acelora atrași de antichități și de latura artistică înglobată în acestea.

Prezență deosebit de activă în numismatica slovacă a ultimelor două decenii, Eva Kolníková, autoare a numeroase studii și articole privind monedele celtice, dacice și romane din Slovacia — printre care și un alt volum, din aceeași serie, despre moneda celtică (*Keltské mince na Slovensku*, 1978) —, și redactor la *Slovenská numizmatika*, dă dovadă și cu această ocazie de un înalt profesionalism și capacitate de sinteză.

După o scurtă, dar completă, prezentare și caracterizare a epocii romane din Slovacia (secolele I—IV), este înfățișat tabloul etno-cultural al teritoriului în discuție, scoțindu-se în evidență rolul monedei în elucidarea diferitelor aspecte ale relațiilor Imperiului roman cu triburile din această zonă. De aceea, în chip justificat este întreprinsă și o consistentă incursiune în monetăria republicii și apoi a imperiului, relevându-se dubla însemnătate, sub care ni se înfățișează banii Romei: prin rolul lor economico-financiar, dar și acela de opere artistice sau cu semnificații istorice. În legătură cu aspectele reliefate mai sus, cercetătoarea slovacă insistă atit asupra rolului artistic formativ și de unificare stilistică, care se realizează în viața provinciilor prin intermediul monedelor, cit și asupra rolului jucat de acestea în propaganda

oficială a republicii și, mai târziu, a imperiului. În acest sens, unele tipuri monetare reprezintă documente legate direct de istoria unor populații locale, după cum reiese din legende sau personificările existente. De altfel, Slovacia este strins conexată la evenimente timpurii, ilustrate în monetăria romană, un exemplu concludent fiind sesterțul lui Hadrianus emis cu prilejul trecerii Dunării de către legiuni și confirmând participarea împăratului la această expediție (118 e.n.). Plină de semnificații este și moneda de bronz (sestert) din 140–144 e.n., aparținând lui Antoninus Pius, care are pe revers legenda REX QVADIS DATVS și scena încoronării de către împărat a noului rege quad. Și alte monede, bătute de Marcus Aurelius sau de Carinus, reflectă de asemenea noi evenimente, care atestă intrarea teritoriului Slovaciei actuale în sfera intereselor imediate ale imperiului.

De un interes aparte se bucură și problema apariției și circulației monedei romane la nordul Dunării mijlocii, cu care ocazie Eva Kolníková reia demonstrația, potrivit căreia primele monede romane din această zonă sînt din vremea lui Augustus, cînd se pot data și cele dintîi contacte regulate cu lumea romană, toate acestea, probabil, fiind de pus în legătură cu expediția condusă de către Tiberius, la hotarul dintre cele două cre și înainte de ofensiva contra regatului lui Marobudus.

Acumulările monetare, cauzate de diferiți și de multe ori surprinzători factori, depind de nivelul economic și social al populației autohtone din diverse zone și perioade, de intensitatea comerțului, de starea de război sau de liniște, de reformele monetare, de situația economică și politică a imperiului etc. Toate acestea pot ușura explicarea monedelor găsite, majoritatea tezaurelor aparținînd, potrivit opiniei autoarei, epocii dinainte și din timpul „războaielor marcomanice”, cum sînt, de exemplu, marile depozite de la Prěšov (195 denari republicani și imperiali, de la Nero pînă la Lucius Verus) și Vyškovce nad Ipl'om (1067 denari de la Nero la Antoninus Pius). Însă, descreșterea cantitativă graduală a monedelor romane descoperite în Slovacia, oglindește defensivă imperiului în fața migrațiilor, ca și declinul său pe plan intern, tezaurul de la Biňa (108 solidi de la jumătatea secolului V) ilustrînd acest inevitabil sens al istoriei Imperiului roman.

Pe lângă cele expuse sumar mai sus, remarcăm expunerea clară, completă (fără a fi încărcată de neesențiale detalii), cu o eleganță care o face atrăgătoare pentru numismat, dar și pentru nespecialist, dînd noi valențe acestei reușite a cercetătoarei din Nitra, ca și a numismaticii slovace.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

HELMUT ROTH, *Kunst der Völkerwanderungszeit*, mit einem Vorwort von K. Böhner und Beiträgen von B. Arrhenius, E. Bakka, V. Bierbrauer, H. W. Böhme, R. L. S. Bruce-Mitford, K. Düwel, H. Friesinger, E. Garam, G. Haseloff, O. von Hessen, K. Horedt, O. Klindt-Jensen, G. Koenig, I. Kóvrig, J. Lafontaine-Dosogne, A. Peroni, M. Schulze, L. Trümpelmann u. D. M. Wilson, *Propyläen Kunstgeschichte*, Supplementband 4, Propyläen Verlag, Frankfurt a. M. — Berlin — Wien, 1979, 352 p., 57 fig., 320 pl.

La inițiativa prof. dr. H. Roth de la Universitatea din Marburg s-au alăturat numeroși specialiști din R.F.G., precum și din Anglia, Austria, Belgia, Danemarca, Italia, Ungaria și Suedia, care împreună au elaborat o monumentală monografie despre arta epocii migrațiilor. Lucrarea cuprinde două mari părți, *Kunst der Völkerwanderungszeit* (Arta epocii migrațiilor) (p. 11–98) și *Dokumentation* (Documentare) (p. 101–323), la care se adaugă lista prescurtărilor (p. 327–333), bibliografia (p. 334–345), un tabel general cu cronologia și evoluția stilurilor în zona germană, între anii 200 și 850 (p. 346), un indice (p. 347–351), o listă cu proveniența ilustrației (p. 352) și ilustrația propriu-zisă, formată din 57 figuri, 320 planșe și 6 hărți în text, nenumerotate.

Într-o scurtă introducere (p. 11–16), K. Böhner face un istoric al cercetării, arătînd în final că pînă în prezent au fost studiate încadrarea cronologică, evoluția, faciesurile regionale și influențele reciproce dintre diferitele grupe de descoperiri, precum și importanța artei în cadrul general al istoriei culturii din epoca migrațiilor (p. 16).

Prima parte a monografiei cuprinde cinci capitole, dintre care primele trei sînt semnate de H. Roth (p. 17–85), al patrulea de către G. Haseloff (p. 85–92), iar ultimul de K. Düwel (p. 93–98).

În primul capitol, intitulat *Historische und Kulturgeschichtliche Voraussetzungen* (Condiții istorice și cultural-istorice) (p. 17–42), H. Roth analizează condițiile în care se dezvoltă arta epocii migrațiilor. El consideră că în arta epocii migrațiilor, ca fază de trecere de la antichitate la evul mediu, se face simțită prezența următoarelor patru componente etnice de bază: germanii de est (înainte de toate burgunzi, goți, gepizi și vandali), germanii de vest (în principal longobarzi, suebi, alamani și franci), popoarele călărețe din est (huni, avari, maghiari) și statul roman târziu. Autorul stăruie la început mai mult asupra relațiilor dintre romani și germani în provinciile de nord ale Imperiului roman, fără de care nu ar putea fi înțeleasă arta epocii migrațiilor la popoarele germanice. Influența romană în regiunea germanilor liberi se manifestă în forme variate, de la importuri și imitații ale acestora pînă la prelucrarea originală a

modelelor romane. H. Roth prezintă răspindirea unor tehnici decorative romane (ca, spre exemplu, granulația, filigranul și tehnica *Niello*) la germanii liberi, până în Scandinavia, precum și prezența la aceștia chiar a unor meșteri romani. De asemenea, sînt discutate centrele de iradiere, precum și căile de pătrundere spre lumea germană a obiectelor de artă și a tehnicilor decorative romane. În sfîrșit, autorul analizează problema provenienței metalelor și a pietrelor prețioase, ca și situația artizanului în structura vieții sociale a germanilor.

Capitolele următoare, al doilea și al treilea, sînt dedicate de H. Roth analizei propriu-zise a artei epocii migrațiilor în secolele IV—VII; capitolul al doilea tratează aproximativ intervalul dintre anii 300 și 450, iar cel de al treilea perioada dintre anii 450 și 700.

În capitolul al doilea, despre *Der ältere Völkerwanderungsstil* (Stilul vechi al epocii migrației popoarelor) (p. 42—58), H. Roth examinează mai întîi situația din primele secole de contacte mai strînse între romani și germani (III—IV e.n.) și preluarea stilului figurativ (aproximativ între anii 275 și 350) de către aceștia din urmă. Concluziile sale cu privire la acest aspect al problemei precizează, între altele, că arta figurativă nu se întîlnește la germani înainte de secolul al III-lea, cînd preluarea primelor modele romane este de observat în compoziția liberă de frize cu animale și în scenele de luptă de animale, cînd există două centre cu legături strînse între ele (centrul de ateliere nord-germanic și altul — pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea — sud-germanic, cu influențe evidente din partea nomazilor călăreți) și cînd reprezentările de animale se leagă de religia sau de magia germanilor. De asemenea, autorul se ocupă în acest capitol și de stilul militar roman tîrziu și derivatele sale în lumea germanică (aproximativ între anii 350 și 450), analizînd tehnica, motivele ornamentale, zonele de răspîndire, etapele cronologice și variantele regionale.

Capitolul al treilea, intitulat *Der jüngere Völkerwanderungsstil* (Stilul tîrziu al epocii migrației popoarelor) (p. 58—85), tratează începuturile ornamentului abstract vegetal și animalier (stilul Nydam), stilurile I (ornamentul animalier germanic) și II (stilul Vendel), stilul figurativ din secolul al VII-lea, precum și stilul polierom din pietre prețioase. Acest capitol se încheie cu o privire de ansamblu asupra tendințelor de bază ale artei epocii migrațiilor în zona germanică.

Delimitarea celor două perioade (300—450 și 450—700) din evoluția artei epocii migrațiilor a fost făcută în funcție de poziția acesteia față de arta romană. Astfel, în prima perioadă, arta la germani era într-o foarte mare măsură tributară artei romane, pe cînd în cea de a doua, așadar de pe la mijlocul veacului al cincilea, chiar dacî s-a format pe temelia artei romane și mai conține încă unele elemente ale acesteia, ea ajunge la o dezvoltare proprie.

În capitolul al patrulea, *Die Kunst der insularen Mission auf dem Kontinent* (Arta misiunii insulare pe continent) (p. 85—92), G. Haseloff prezintă sintetic desfășurarea misiunii anglo-saxone de creștinare pe continent, dînd mai bine de un veac (din a doua jumătate a secolului al VII-lea și pînă cît se sfîrșitul celui următor) și care a avut drept consecință și difuziunea artei insulare la populația de pe continent supusă convertirii religioase.

În sfîrșit, capitolul al cincilea, despre *Die Runendenkmäler der Völkerwanderungszeit* (Monumentele runice ale epocii migrației popoarelor) (p. 93—98), semnat de K. Düwel, tratează despre apariția scrierii runice la germani, precum și despre caracterul magic al unor inscripții runice din faza mai veche.

Cea de a doua parte a monografiei cuprinde mici studii, pe probleme, și catalogul pieselor ilustrate în planșe. Trecerea în revistă a acestor studii arată cel mai bine domeniile spre care și-a îndreptat atenția H. Roth la alcătuirea volumului. În ordinea prezentării lor, studiile respective discută următoarele teme: *Bizanț*, p. 103—107 (J. Lafontaine-Dosogne), *Sasanizii*, p. 107—120 (L. Trümpelmann), *Goții la Marea Neagră*, p. 121—126 (B. Arrhenius), *Germanii de est în zona Dunării*, p. 126—133 (I. Kovrig), *Germanii de est în bazinul carpatic și la Dunărea de Jos*, p. 133—140 (K. Horedt), *Vizigoții*, p. 140—152 (G. G. Koenig), *Ostrogoții în Italia*, p. 153—163 (V. Bierbrauer), *Longobarzii în Pannonia și în Italia*, p. 164—179 (O. von Hessen și A. Peroni), *Avarii*, p. 179—185 (É. Garam), *Slavii*, p. 185—191 (H. Friesinger), *Germanii în Germania Liberă și în nordul Galliei*, p. 191—203 (H. W. Böhme), *Saxonii și frizienii*, p. 203—206 (H. W. Böhme), *Anglo-saxonii*, p. 201—222 (R. L. S. Bruce-Mitford și D. M. Wilson), *Irlanda*, p. 223—243 (G. Haseloff), *Germanii de nord în vestul Scandinaviei*, p. 243—254 (E. Bakka), *Germanii de nord în estul Scandinaviei*, p. 254—265 (B. Arrhenius), *Nordul în perioada carolingiană*, p. 266—269 (O. Klindt-Jensen), *Francii*, p. 269—289 (M. Schulze), *Alamanii*, p. 289—302 (M. Schulze), *Burgundia*, p. 302—309 (M. Schulze), *Turingii*, p. 309—315 (H. W. Böhme), *Baiuvarii*, p. 315—323 (M. Schulze).

În ansamblul ei, prima parte a monografiei pe care o discutăm aici oferă specialistului o imagine sintetică a evoluției artei în epoca migrațiilor. Originea, răspîndirea, cronologia și răspîndirea diverselor stiluri din perioada respectivă au fost examinate cu competență și încadrate judicios în contextul istoric, folosindu-se cu discernămint și cele mai valoroase acumulări de pînă acum în acest domeniu. Autorul scoate bine în evidență faptul că arta germanilor în epoca migrațiilor se formează în principal pe fondul artei romane, față de care rămîne tributară secole de-a rîndul. Dealtfel, chiar în introducere, K. Böhner scrie: „S-a făcut dovada că această artă (a germanilor), care a devenit cunoscută aproape în totalitate prin piesele de podobă din inventarul mormin-

telor, nu s-a născut cumva din propria rădăcină în Germania liberă și s-a dezvoltat acolo continuu, ci că ea a primit principalele impulsuri din industria artei romane târzii. Din modificarea originală a elementelor de podoabă romane târzii a rezultat chiar realizarea ei aparte, decorul animalier vechi germanic. Pe lângă aceasta, arta germanică din epoca migrațiilor a primit și puternice influențe din Asia Centrală și Bizanț, ca și din spațiul mediteranean” (p. 16).

Partea a doua, de documentare, cuprinzând 22 de studii speciale, aprofundează de fapt problemele tratate în prima parte. Studiile respective au menirea de a clarifica diversele aspecte regionale și cronologice ale artei epocii migrațiilor.

Monografia *Kunst der Völkerwanderungszeit* este o lucrare de mare întindere, care, în afară de evoluția artei, abordează indirect o mare varietate de probleme din sfera vieții economice, sociale și politice. Tocmai această largă cuprindere de probleme oferă un cadru propice pentru a discuta unele aprecieri și nuanțări exprimate de autori în paginile volumului. O observație ce se impune de la început a fi făcută este aceea că titlul folosit de autor (*Kunst der Völkerwanderungszeit*) lasă să se înțeleagă o tratare generală a evoluției artei, la toate popoarele, cel puțin la cele europene. Conținutul cărții nu corespunde însă titlului, întrucât atât partea I-a de sinteză, cât și cea de a II-a de documentare, examinează aproape în exclusivitate arta în epoca migrațiilor la germani. În schimb, arta celorlalte popoare nu a fost tratată decât cu totul sumar și numai atât cât avea legături cu lumea germanică; includerea în cea de a II-a parte a unor mici studii despre Bizanț, sasanizi, avari, slavi, anglo-saxoni și irlandezi nu poate suplini această lipsă. Mai mult chiar, și arta populațiilor gotice din vremea migrației lor în estul Europei a fost prezentată foarte pe scurt (în partea de sinteză de la început lipsesc cu totul referirile la acest aspect). Pentru aceste motive considerăm că titlul cel mai potrivit ar fi fost eventual *Kunst der Germanen in der Völkerwanderungszeit*.

În aprecierile făcute asupra artei la germani în epoca migrațiilor, autorii au avut în vedere mai ales tehnica de execuție și motivele ornamentale de pe obiectele vestimentare, piesele de caracter creștin, armele și vasele de metal. Mult prea puțină atenție s-a acordat motivelor decorative de pe vasele de lut, atât de frecvente în fiecare stațiune arheologică. Desigur, o discuție asupra motivelor ornamentale tipice pentru ceramica germanică ar fi adus clarificări și în ceea ce privește moștenirea artistică proprie din perioada mai veche și până în epoca migrațiilor. Astfel, pe lângă ceea ce au împrumutat de la romani și de la alte popoare, s-ar fi adus dovezi și pentru ceea ce germanii au conservat și continuat din propria lor artă. De asemenea, autorii nu fac totdeauna distincția între ceea ce

vine la germani ca import (inclusiv a pieselor comandate de aceștia atelierelor romane) și ceea ce se produce de către germanii înșiși (în ateliere din mediul germanic, de către meșteri germani), ca imitații sau prelucrare originală a modelelor străine, de cele mai multe ori romane. Așadar, credem că era necesară o separare mai tranșantă, măcar acolo unde este posibil, între ceea ce este produs de către germani, fiind de inclus în arta germanică, și ceea ce este însușit de la alții de către germani și trebuie atribuit altor cercuri culturale. În sfârșit, în lucrare s-au strecurat și unele erori. Spre exemplu, goții nu pătrund în Transilvania în momentul retragerii aureliene (p. 30), ci la o dată mai târzie, iar orașul Sirmium nu se afla pe teritoriul actual al Ungariei (p. 25), ci în localitatea Sremska Mitrovica din Iugoslavia.

Ilustrația volumului, cuprinzând 320 planșe cu fotografii, 57 figuri cu desene și 6 hărți, este de o excelentă calitate, facilitând mult înțelegerea corectă a textului.

Monografia *Kunst der Völkerwanderungszeit*, elaborată de H. Roth, împreună cu contribuțiile altor 20 specialiști, reprezintă un nou stadiu de cercetare al artei epocii migrațiilor și se înscrie printre lucrările de certă valoare în domeniul respectiv. Varietatea problemelor discutate și soluțiile propuse de autori fac din această carte un adevărat tratat al disciplinei, în care specialistul găsește atât sinteza cât și amănuntul, deopotrivă necesare în activitatea de cercetare și de adăncire a cunoașterii. „Propyläen Verlag” a realizat o lucrare de înaltă finută editorială, pentru care merită cele mai bune aprecieri.

ION IONIȚĂ

VICTOR SPINEI, *Moldova în secolele XI—XIV*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982, 383 p. + 58 fig.

Problemele legate de evoluția societății în spațiul românesc est-carpatic în primele secole ale celui de al doilea mileniu e.n. și de apariția statului feudal de sine-stătător Moldova prezintă un interes deosebit nu numai pentru cercetătorii români, ci și pentru cei străini. Așa se explică faptul că asupra lor s-a revenit mereu, exprimându-se puncte de vedere interesante și nu rareori divergente. Informațiile scrise, destul de sărace și nu întotdeauna suficient de precise, n-au îngăduit multă vreme să se abordeze unele probleme importante și cu atât mai puțin să se ajungă la concluzii pe deplin acceptabile.

În stadiul în care se aflau cercetările, se impunea realizarea unei lucrări de sinteză nu numai pe baza tuturor izvoarelor scrise accesibile, ci și a altor surse de informație, dintre care

celor arheologice, tot mai bogate și elocvente, li se putea atribui un loc de seamă. Sarcina de a înfăptui această operă, foarte complicată, și-a asumat-o Victor Spinei, bine cunoscut prin contribuțiile sale în domeniul istoriei evului mediu timpuriu.

Moldova în secolele XI—XIV, lucrare structurată în patru capitole, cuprinde, de asemenea, scurte concluzii, o listă a studiilor apărute după încheierea redactării lucrării, un util indice onomastic și toponimic, un cuprinzător rezumat în limba franceză și un bogat material ilustrativ.

Capitolul introductiv a fost rezervat analizei izvoarelor — scrise și arheologice —, istoriografiei și, de asemenea, denumirilor atribuite spațiului est-carpatic în secolele XI—XIV. Autorul subliniază faptul că realizările istoriografiei românești și străine în problema evoluției societății românești sînt de valoare inegală, fapt care, desigur, explică demersul său științific. Denumirile sub care apare în diferite izvoare teritoriul cuprins între Carpați, Nistru, Marea Neagră și Dunăre au fost analizate cu atenția cuvenită, dat fiind faptul că ele reflectă, uneori, anumite realități etnice, de cele mai multe ori însă politice.

Cel de al doilea capitol a fost consacrat studierii realităților politice și sociale de pe teritoriul Moldovei din secolul al XI-lea pînă la marea invazie mongolă din anul 1241. Problemele care se pun în legătură cu această etapă sînt interesante și mai ales deosebit de complicate. Victor Spinei, deplin conștient de acest lucru, a căutat să pună în valoare toate datele documentare cunoscute pînă în prezent, ca și cele arheologice, trecindu-le prin filtrul unei strînse analize critice.

În prima parte a acestui valoros capitol este analizat, cu atenția cuvenită, cadrul politic din spațiul geografic amintit. Au fost urmărite raporturile dintre diferite populații stabilite pe teritoriul Moldovei și legăturile acestora cu Imperiul bizantin, un factor de mare importanță în acest spațiu geografic. Pornind de la analiza atentă a surselor scrise și arheologice, Victor Spinei aduce noi argumente în sprijinul părerii că invazia pecenegilor a avut ca urmare dizlocarea ulicilor și tiberților și de aceea ideea unei stăpîniri kievene și apoi haliciene asupra teritoriului Moldovei în secolul al XII-lea, neavînd un suport științific, trebuie abandonată, hotărîrea sudice ale Rusiei haliciene nedepășind Ușița și Kucelminul.

Sînt abordate, de pe aceeași poziție critică, problemele legate de stăpînirea cumanilor în spațiul est-carpatic, ca și cele aflate în conexiune cu extinderea stăpînirii cavalerilor teutoni și propaganda catolică.

De abia după ce a trasat acest cadru, autorul a considerat că poate să se oprească mai îndelung asupra evoluției societății locale pînă la invazia mongolă. Reanalizînd datele scrise, Victor Spinei ajunge la concluzia că

pînă la jumătatea secolului al XIII-lea teritoriul Moldovei nu era pentru contemporani o *terra incognita* și nici o *terra deserta*, ci era locuit de o populație sedentară, cu îndeletniciri agricole și pastorale. Ideea este fundamentată, de asemenea, și pe baza cercetărilor arheologice.

Cultura Dridu, atît de mult discutată în țară și peste hotare, ca și cultura Răduncăneni, din a doua jumătate a secolului al XI-lea și din secolul al XII-lea, legată genetic de cea dintîi — în studierea căreia autorul are contribuții personale — și care va trebui studiată și în viitor cu toată atenția, arată o continuitate a populației românești la est de Carpați.

Victor Spinei se oprește, valorificînd în primul rînd sursele arheologice, asupra îndeletnicirilor locuitorilor. Atenția sa se concentrează asupra culturii cerealelor, păstoritului, meșteșugurilor și comerțului, ignorînd însă alte îndeletniciri, printre care se numără viticultura și apicultura, pentru care există totuși unele date arheologice și lingvistice. Sînt pline de interes observațiile sale referitoare la evoluția meșteșugurilor, în special a olăritului, și asupra relațiilor comerciale. Autorul analizează cu atenție circulația monedei bizantine, ungurești și germane, dar și prezența altor materiale străine, trîgînd concluzii interesante și sigure asupra evoluției și intensității relațiilor de schimb întreținute de localnici.

Mai ales pe baza datelor arheologice, Victor Spinei sesizează existența unor diferențieri sociale și admite existența unor „căpetenii locale” în fruntea uniunilor de obști, insistînd asupra progreselor înregistrate pe planul organizării militare, indispensabile pentru apărarea împotriva acțiunilor agresive ale unor puternice state din zonă sau a populațiilor migratoare.

N-au fost ignorate problemele dificile legate de viața spirituală a locuitorilor și de organizarea lor religioasă.

Autorul n-a putut trece cu vederea prezența, mai mult sau mai puțin îndelungată, a triburilor nomade — pecenegi, uzi, cumani, berindei, chazari — în spațiul carpato-dunărean și, în legătură cu aceasta, relațiile stabilite între ele și autohtoni. Trebuie să admitem că pătrunderea acestor migratori în regiunile nord-dunărene „a provocat... mari perturbații în evoluția normală a societății românești”, dar relațiile cu localnicii n-au fost întotdeauna încordate. N-a fost ocolită spinoasa și mult controversata problemă a berladnicilor și brodnichilor, pe care autorul îi consideră, după părerea noastră cu bună dreptate, nomazi de origine turanică.

Un capitol consistent — al treilea — a fost consacrat studierii istoriei spațiului cuprins între Carpați, Nistru, Marea Neagră și Dunăre de la marea invazie mongolă din 1241 pînă la jumătatea secolului al XIV-lea. Ca și pentru capitolul precedent, Victor Spinei a considerat necesară schițarea cadrului politic creat prin invazia mongolă din 1241. A fost, mai întîi,

urmărită, în liniile sale esențiale, în general cunoscute, marea expediție condusă de Batuhan –care avea să întâmpine și rezistența românilor – încununată cu victoria de la Mohi asupra armatelor lui Bela al IV-lea. Autorul e de acord cu ideea că retragerea tătarilor din Europa centrală și de sud-est a fost determinată nu numai de moartea lui Ögödai, ci și de rezistența popoarelor europene. Se stăruie asupra mutațiilor produse în sud-estul continentului după marea invazie din 1241, subliniindu-se, între altele, turcizarea mongolilor din zonele apusene, detașate tot mai mult de centrul marelui lor imperiu, stoparea înaintării maghiare spre est, revitalizarea acțiunilor politice ale Bizanțului, expansiunea comercială a Genovei ș.a. Puncte de vedere noi, sau mai nuanțate și, oricum, veridice, apar cu privire la limitele și caracterul dominației tătarăști în zonele apusene ale stăpînirii lor. Trebuie reținută ideea că în anumite zone din nord-vestul Moldovei populația locală și-a păstrat autonomia, în vreme ce în alte regiuni, din sud și sud-est, s-a impus dominația mongolă. De asemenea, autorul a respins cu argumente documentare, cartografice și arheologice teza stăpînirii țarului Svetoslav în Dobrogea și la Cetatea Albă, ca și aceea a șubrezirii puterii tătarăști în timpul lui Özbäg.

În acest cadru politic, bine schițat, Victor Spinei urmărește evoluția societății locale pînă la jumătatea secolului al XIV-lea. Sint analizate cu atenția cuvenită realitățile etnice și demografice, utilizîndu-se izvoarele scrise, cele arheologice și toponimia. Datele, relativ bogate și variate, aduse în discuție conduc la concluzia continuității populației românești în spațiul est-carpatic și după invazia mongolă, admigrările din Maramureș, a căror amploare a fost adeseori exagerată, contribuind, după părerea autorului, „doar la întărirea elementului local de la răsărit de Carpații orientali”. Nu sint ocolite problemele legate de apariția unor grupuri alogene (germani, unguri, elemente orientale etc.) în spațiul est-carpatic și de conviețuirea lor cu autohtonii.

Disponind de un material informativ, în special arheologic, mult mai bogat, Victor Spinei a reușit să ne dea o imagine mai cuprinzătoare pentru procesul de dezvoltare a economiei în secolul dominației tătarăști. În unele cazuri, de pildă în sectorul producției cerealiere și al creșterii animalelor domestice, a putut să ne ofere detalii deosebit de semnificative folosindu-se analizele atente ale metalelor, cerealelor, materialului osteologic etc. S-au analizat, cu aceeași atenție, diferite indeleltniciri meșteșugărești, în special cele legate de reducerea și prelucrarea metalelor și olăritul.

Ni se oferă prea puține date asupra schimbului intern, dar informațiile documentare și materialele arheologice, mai ales cele numismatice, îi permit autorului să facă aprecieri clare asupra comerțului exterior, în legătură cu care analizează critic unele idei mai vechi

sau mai noi și aduce contribuții originale. Acesta este, de pildă, cazul cu rolul negustorilor genovezi și sași.

Apariția centrelor urbane a fost tratată cu prudența cuvenită, acceptîndu-se ideea că ea trebuie analizată în legătură strînsă cu evoluția demografică și economică, ca și cu capacitatea de organizare politică a localnicilor. Ar fi fost totuși utile (dealtfel și în capitolul precedent) unele considerații asupra evoluției arhitecturii locale. În evoluția transformărilor pe plan social din sinul societății românești, care a condus la apariția unor formațiuni politice feudale, s-a ținut seama de faptul că la nord de Răut și Bahlui și la vest de Siret nu s-a putut impune o stăpînire efectivă tătarăscă.

Autorul tratează cu atenția cuvenită probleme complicate ale vieții spirituale în spațiul est-carpatic, scoțînd în relief toleranța religioasă de care au dat dovadă tătarii, arătînd că, din punct de vedere confesional, localnicii depindeau, în anumite zone direct, în altele indirect, de patriarhia din Constantinopol. N-a fost ignorată nici „ofensiva” catolicismului, rezultatele acesteia fiind însă „puțin consistente”.

Victor Spinei consacră un capitol întreg, al patrulea, fundamentalei probleme a întemeierii statului feudal românesc de-sine-stătător la est de Carpați. Ca și în alte capitole, deja analizate, a fost mai întii schițat cadrul politic general din centrul și estul continentului nostru, subliniindu-se atît declinul puterii mongole cît și tendințele expansioniste ale Poloniei, Lituaniei și Ungariei sprijinite, uneori, de curia papală.

În acest cadru au fost discutate problemele legate de atitudinea adoptată de români în cursul conflictelor a căror consecințe posibile nu puteau să le scape. Oricum, amenințarea maghiară și prozelitismul catolic nu putea să nu trezească reacția, cel puțin la nivelul „fruntașilor” români dornici să edifice propriul lor stat de-sine-stătător. Succesele lituaniene și maghiare au fost examinate atît în lumina datelor scrise cît și a celor arheologice, ajungîndu-se la concluzia că stăpînirea mongolă s-a prelungit încă circa șase ani în sud-estul Moldovei după victoria lituanienilor la Sinie Vodi. Au fost aduse, de asemenea, argumente în sprijinul ideii că centrul stăpînirii principelui Dimitrie nu a fost în Dobrogea sau la Cetatea Albă, ci la Orheiul Vechi „care era un oraș prosper” și „centru de batere a monedelor” tătarăști.

Etapa hotărîtoare a procesului de constituire a statului feudal de-sine-stătător Moldova a început la jumătatea secolului al XIV-lea. Victor Spinei admite, cu bună dreptate, că, întocmai ca în Maramureș, au existat și la răsărit de Carpați cnezate de vale.

Reanalizînd izvoarele scrise, atît de frecvent aduse în discuție de specialiștii noștri, autorul emite puncte de vedere proprii sau corectează păreri mai vechi referitoare la conflictul dintre Ștefan și Petru, fiii lui Ștefan voievod,

la persoana și data venirii în Moldova a lui Dragoș „descălecătorul” și Bogdan, acesta din urmă reușind să grupeze în jurul său forțe locale opuse regalității maghiare. Este, de asemenea, urmărit procesul de unificare a formațiunilor politice militare în strinsă legătură cu îndepărtarea stăpînirii tătarăști care s-a produs după 1369.

Moldova în secolele XI—XIV reprezintă indiscutabil rodul unei munci pilduitoare, pasionante, al unui cercetător care a tins mereu spre o documentare exhaustivă. Pornind de la examinarea atentă a istoriografiei problemei, utilizînd cu mult discernămint critic diferite categorii de izvoare, Victor Spinei a reușit să ne dea o imagine veridică și dinamică asupra societății din spațiul cuprins între Carpații răsăriteni, Nistru, Marca Neagră și Dunăre din secolul al XI-lea pînă la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea.

Indicele onomastic și toponimic ușurează utilizarea lucrării; iar rezumatul consistent, în limba franceză, este indiscutabil de un real folos pentru cercetătorii străini.

Considerăm totuși că, punînd trimitere în subsolul fiecărei pagini, autorul ar fi ușurat lectura. Nu putem încheia înainte de a remarcă sobrietatea și, în același timp, frumusețea expunerii care fac atrăgătoare această lucrare de referință pentru istoriografia noastră.

VASILE NEAMȚU

EUGENIA NEAMȚU, VASILE NEAMȚU și STELA CHEPTEA, *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII. Cercetările din anii 1967—1976*, Edit. „Junimea”, Iași, 1980, 156 p. text + 7 p. anexe + 12 p. rezumat și indice.

În istoriografia contemporană cercetările privind apariția, evoluția și rolul orașelor în cadrul societății evului mediu, ocupă un loc important, dată fiind valoarea aparte a datelor pe care aceste forme superioare de organizare social-economică a așezărilor umane o au pentru înțelegerea unor numeroase aspecte ale istoriei vremurilor respective.

În legătură cu aceste probleme, datorită îndeosebi lipsei unor date științifice mai consistente, în ultimele decenii în istoriografia românească și străină au apărut unele teorii, potrivit cărora orașele medievale de pe teritoriul țării noastre, dar mai ales acelea din regiunile extracarpătice ale României, ar fi fost create din secolele XII—XIII, cu „cetățeni de împrumut” și că au rămas, multă vreme, în situația unor așezări în mare parte cu organizare străină, grefate în cadrul societății feudale românești. Printre exemplele cele mai des folosite

în argumentarea acestei teze s-a invocat adeseori cazul Sucevei și mai ales cele ale Siretului și Băii.

În acest context, pornindu-se de altfel și de la penuria informațiilor din documentele scrise ale vremii, în ultimele trei decenii, pentru clarificarea aspectelor amintite, s-au întreprins ample cercetări arheologice în unele din cele mai vechi și mai importante așezări urbane din Moldova, acumulîndu-se numeroase date noi, de o deosebită valoare științifică. Din categoria acestor obiective medievale, care au beneficiat de cercetări arheologice sistematice de mai mare amploare și cu rezultate deosebit de importante, se numără și orașul medieval Baia.

La Baia, săpăturile arheologice întreprinse cu începere din 1967 în sectorul „Biserica Albă”, au continuat apoi din 1968 și pînă în 1976 în sectorul „Parc” și au oferit, după cum s-a și presupus, nu numai un bogat și foarte interesant și variat material arheologic, ci și, ca urmare a coroborării cu alte surse de informare și cu rezultatele obținute în alte așezări urbane, soluții pentru o serie de probleme de bază ale istoriei orașului medieval moldovenesc, în general.

Rezultatele obținute ca urmare a săpăturilor întreprinse pînă în 1976, în vechiul oraș Baia, au fost prezentate exhaustiv într-un prim volum monografic care, prin valoarea și noutatea datelor arheologice, ca și a concluziilor istorice, poate fi considerat fără îndoială, o lucrare de referință în acest domeniu.

După un scurt cuvînt înainte, în introducerea lucrării autorii, analizînd stadiul atins în cercetarea istoriei orașului Baia de istoriografia românească și străină, scot în evidență că numeroase aspecte ale problemei formării și dezvoltării acestei așezări urbane erau, pînă nu demult, parțial sau deloc rezolvate.

Un succint capitol a fost consacrat prezentării situației geografice a zonei în care este situată Baia, descriîndu-se relieful și rețeaua hidrografică extrem de bogată, situația geologică (a resurselor minerale, mai ales), clima, vegetația și căile de comunicație. În directă legătură cu aspectele de mai sus, autorii au insistat, într-un alt capitol, asupra toponimiei din zonă, stăruind mai ales asupra denumirilor de *Moldova* și *Baia*, cărora le subliniază semnificația și vechimea istorică.

O parte importantă a lucrării a fost rezervată descrierii săpăturilor arheologice, a stratigrafiei și a complexelor de locuire. Autorii arată că săpăturile de salvare din 1967, din sectorul „Biserica Albă” — impuse de extinderea cimitirului sătesc — au adus date importante pentru cunoașterea stratigrafiei, arhitecturii civile și îndeletnicirilor locuitorilor Băii de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și din prima jumătate a celui următor. Date mult mai prețioase au adus însă săpăturile sistematice, de mare amploare, din sectorul „Parc”, unde depunerile sînt foarte bogate, acoperînd o perioadă mai îndelungată, de la începutul secolului al XIV-lea pînă la

sfrîșitul secolului al XVII-lea. Merită de subliniat faptul că autorii au putut să ne prezinte o imagine clară a complexelor de locuire dintr-un important cartier meșteșugăresc, profilat în special pe reducerea și prelucrarea metalelor, mai cu seamă a fierului și aramei. Ei s-au oprit cu multă atenție asupra trăsăturilor caracteristice ale arhitecturii de lemn descoperită în unele complexe de locuit, evidențiind concluzii de un deosebit interes, referitoare la legăturile indisolubile dintre locuințele țărănești și acelea orășenești din perioada evului mediu.

De asemenea, se evluiniază că cercetările de la Baia au scos la iveală numeroase ateliere meșteșugărești, fintini, precum și două pavaje, bine datate pe bază de monede, construite la începutul domniei lui Alexandru cel Bun și, respectiv, în vremea lui Ștefan cel Mare.

Cel mai important și mai cuprinzător capitol este acela consacrat studierii și prezentării descoperirilor arheologice din cei zece ani de săpături arheologice. Pornind de la analiza acestor materiale, precum și de la datele oferite de documentele vremii, autorii ne prezintă o amplă și destul de completă imagine asupra ocupațiilor locuitorilor de la Baia. Au fost prezentate, mai întâi, unele îndeletniciri care, de regulă, caracterizează economia rurală (culesul, prisăcăritul, pescuitul, vinătoarea, creșterea animalelor domestice, cultivarea cerealelor, legumicultura, pomicultura), care nu lipsesc, după cum o dovedesc materialele arheologice descoperite, mai ales în sectorul „Parc”, nici în așezarea orășenească de la Baia. De asemenea, autorii au întreprins o analiză atentă și exhaustivă a îndeletnicirilor meșteșugărești care caracterizează, în general, activitatea orășenească în acest domeniu. În acest scop, s-au operat unele clasificări tipologice și s-au precizat elementele de încadrare cronologică. În felul acesta, au putut fi studiate, în evoluția lor, unele îndeletniciri importante pentru definirea trăsăturilor economice specifice unui asemenea oraș, cum sint minieritul, reducerea și prelucrarea metalelor, în special a fierului și a aramei. Bogăția materialului arheologic descoperit, toponimul *Baia*, ca și informațiile oferite de documentele medievale relevă cu pregnanță rolul însemnat deținut de acest sector al producției meșteșugărești în centrul urban de la Baia. Pe lângă îndeletnicirile amintite, sint prezentate datele arheologice despre practicarea altor meșteșuguri, cum ar fi cel al prelucrării lemnului, pietrei, osului, cornului, pieilor, blănurilor, țesutului, croitoriei etc.

Un spațiu larg a fost acordat și meșteșugului olăritului, urmărindu-se, pe baza analizei unui material deosebit de bogat și variat, evoluția lui de-a lungul a nu mai puțin de patru secole. În felul acesta s-a putut ajunge la constatarea că procesul de transformare a olăritului în meșteșug specializat s-a petrecut în secolul al XIV-lea. De asemenea, s-a putut preciza că ceramica cenușie, aparținând colo-

niștilor, nu apare la Baia decit începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În legătură cu produsele meșteșugarilor olari s-a insistat și asupra cahlilor de sobă, alcătuiindu-se o clasificare amănunțită.

Succinte, dar deosebit de utile capitole au fost consacrate circulației monetare medievale, destul de intensă în perioada secolelor XIV—XVII, precum și unor elemente de cultură medievală urbană.

Autorii sint de părere că, în stadiul actual al cercetărilor, nimic nu pledează pentru o vechime mai mare de sfrîșitul secolului al XIII-lea sau începutul celui următor a așezării de la Baia. La origine o simplă așezare rurală românească, Baia a evoluat, în condițiile unor progrese economice, demografice și politice specifice secolului al XIV-lea, pe calea unor transformări care, încă înainte de jumătatea aceluiași veac, marcau o detașare de așezările rurale din jur, nu numai prin profilul îndeletnicirilor locuitorilor, ci și, foarte probabil, ca centru al unei formațiuni prestatale de tipul voievo-datului.

Grefarea unor elemente alogene, în special germane, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pe această așezare care evolua deja pe drumul urbanizării, a fost de natură să grăbească, întocmai ca și în alte țări, acest proces. În anumite domenii, de pildă în cel al meșteșugului olăritului și arhitecturii, amprenta localnicilor s-a dovedit însă deosebit de puternică, putînd fi urmărită continuu în elementele ei cele mai caracteristice, dar odată cu noii veniți s-au putut asimila și anumite creații de cultură materială central-europeană realizîndu-se astfel o sinteză interesantă și durabilă.

Autorii, fideli relevării adevărului istoric, au arătat că evoluția Băii nu a fost mereu ascendentă. Așezarea a fost distrusă prin incendiu la jumătatea secolului al XIV-lea, în timpul luptelor împotriva armatelor regale maghiare, pentru independența Moldovei, apoi în 1467 și 1476, cînd s-au produs înfruntările militare cu Matei Corvin și respectiv cu Mahomed al II-lea. De fiecare dată așezarea s-a refăcut, continuîndu-și existența după distrugerile suferite, dar cu unele restructurări în aria ei de extensiune.

Evidențiînd concluziile mai importante care se degajă din lectura textului, trebuie să subliniem încă o dată faptul că lucrarea prezintă rodul muncii deosebite a unui colectiv încheșat și pasionat care, cu tenacitate și competență, a urmărit rezolvarea unor probleme dificile, reușind cu pricepere să ne dea o imagine veridică și, în foarte mare măsură, diferită totuși de aceea acreditată în istoriografia mai vechi românească și mai ales străină, asupra procesului de formare și evoluție a orașului Baia, ca și a rolului său în istoria Moldovei medievale.

Scrisă într-un stil de evidentă ținută științifică, structurată judicios pe capitole, subcapitole și paragrafe speciale care să facili-

teze buna înțelegere a fiecăruia din aspectele de ordin social și mai ales economic din dezvoltarea orașului, lucrarea oferă astfel specialistului avizat, dar și altor categorii de iubitori ai istoriei, posibilitățile sporite de cunoaștere a unei epoci istorice interesante, până nu demult cercetată doar pe baza documentelor scrise. Anexele privind analizele resturilor de faună (S. Haimovici), de floră (Gh. Comarovschi) sau a unor metale (A. Bold), ca și ilustrația deosebită ca execuție și aproape exhaustivă, întregeste în chip necesar prezentarea istorică, conferindu-i un plus de informații.

Rezumatul cuprinzător, tradus în limba germană, face posibil accesul peste hotare a

principalelor date și concluzii prezentate de autori, iar indicele toponimic și onomastic facilitează evidențierea unor realități istorice aparte.

Fără îndoială, lucrarea cercetătorilor Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu și Stela Cheptea reprezintă o valoroasă și originală contribuție la cunoașterea istoriei medievale a Moldovei din perioada secolelor XIV—XVII, în general, a problemei orașului medieval, în special, în cadrul căruia centrul urban de la Baia a avut o deosebită însemnătate.

DAN GH. TEODOR

DUMITRU TUDOR

(1908—1983)

Prin continua explorare a unor lumi ce nu trebuie uitate prin întâlnirea cu gândurile despre viață și moarte, cum rezultă ele din vestigiile multimilenare, din inscripții, rituri și ritualuri funerare, aparent, arheologii au și privilegiul de a se acomoda întreaga viață cu trecerea în neființă. Obsesia scurtei treceri prin viață în raport cu milenii de existență ale omenirii este uneori succedată de înțeleptele cuvinte *Carpe diem!* Dar cîți reușesc să domine timpul?

În această iarnă fără zăpezi a anului 1983, în care natura însăși nu-și găsește ritmul, a încetat să bată inima Profesorului D. Tudor, omul care, prin realizările sale părea că se numără printre acei puțini care stăpinesc sau chiar dilată timpul, căci altfel cum ar fi avut răgazul să învețe pentru el pentru a-i învăța pe alții, să fie *om, profesor, arheolog, numismat, istoric, îndrumător, popularizator al istoriei*, cel mai prolific dintre „istoricii epocii clasice”.

Drumul în viață a Prof. D. Tudor a pornit din Izverna, satul Seliștea, jud. Mehedinți unde s-a născut la 20 mai. A urmat un foarte bun liceu, acum centenar, la Drobeta-Turnu Severin și apoi la Satu Mare. Student al Facultății de litere și filosofie a Universității din București a avut profesori care se numără printre marii noștri istorici, arheologi, epigrafiști sau geografi cu larg orizont: Nicolae Iorga, C. C. Giurescu, Ion Andrieșescu, Sc. Lambrino, Simion Mehedinți, Vintilă Mihăilescu ș.a.

Absolvent al facultății cu „magna cum laude” în anul 1930 a fost numit profesor de liceu la București și Caracal. Opțiunea pentru istoria veche, concretizată în anii studenției prin participarea la săpături arheologice în vestitele așezări dobrogene Histria și Capidava și prin lucrările științifice elaborate în primii ani după absolvire, va căpăta un imbold și apoi o certitudine după obținerea unei burse pentru Școala română de la Roma.

În anii 1933—1935, după o muncă asiduă, în condițiile unei documentări optime, a întocmit lucrarea *I Cavaleri danubiani* care-i va aduce apoi (1936) titlul de doctor al Universității din București cu calificativul *magna cum laude*. Posibilitățile de informare de la Roma, cercetarea directă a celor mai multe piese repertoriare prin deplasarea la marile muzee europene, discuțiile cu savanți de talia lui Franz Cumont și Mihail Rostovțev, au contribuit la realizarea unei valoroase lucrări asupra unei teme atât de complexe. Teza de doctorat, tipărită în paginile revistei Școlii române de la Roma, *Ephemeris Dacoromana*, VII, 1937, a fost apreciată drept cea mai temeinică contribuție asupra Cavalerilor danubieni. Cu repertoriul adus „la zi”, restructurat, cu tot mai multe elemente din imagistica reliefurilor culturale explicate, lucrarea despre Cavalerii danubieni, va cunoaște o nouă apariție 1969—1970, la Leiden, în prestigioasa colecție dirijată de Prof. M. J. Vermaseren. Cele două volume *Corpus Monumentorum religionis Equitum Danuviorum* (CMRED) au însemnat o înecunare și o recunoaștere a unei munci și contribuții durabile aduse de D. Tudor la istoria cultelor și credințelor în secolele II—III e.n. în provinciile romane dunărene.

Între anii 1937—1943 a fost din nou profesor de liceu la Cimpulung Muscel și apoi la București. Continuă o susținută activitate științifică prin valorificarea colecțiilor arheologice din unele orașe ale Olteniei, săpături arheologice și munca pentru alcătuirea unei lucrări care urma să cuprindă prezentarea vestigiilor romane și romano-bizantine de pe teritoriul Olteniei. Cartea rezultată *Oltenia romană*, apărută în anul 1942, cînd autorul avea doar 34 de ani, a fost premiată ca și *I Cavaleri*... cu premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române (1943). În literatura de specialitate, alături de elogii, au fost formulate și unele critici, care aveau în vedere posibilitatea concilierii denumirii cărții cu teritoriul Daciei inferioare, sistemul de cercetare, structura cărții, unele formulări ameliorabile etc.

Cele patru ediții ale „Olteniei romane”, ultima apărută în anul 1978 sînt o mărturie a activității de peste cinci decenii a prof. D. Tudor pentru valorificarea rezultatelor cercetărilor arheologice, a monumentelor sculpturale și epigrafice, a tot ce poate fi mărturie asupra epocii romane și romano-bizantine pe teritoriul Olteniei. A considerat că autorii au dreptul și datoria de a-și ameliora și amplifica periodic unele lucrări. În *Supplementum Epigraphicum* din „Oltenia romană” ed. I—III, puteau fi găsite inscripțiile apărute după anul 1902, deci neincluse în *CIL*, cuprinse toate în prezent în *IDR*, II.

Din anul 1943 prof. D. Tudor a fost și Șef de lucrări la Muzeul Național de Antichități.

Activitatea de cercetare arheologică pe teritoriul Olteniei indeosebi, s-a desfășurat pe șantierele Slăveni, Stolniceni, Simbotin, Arutela. Rădăcinești, Copăcenii, pe *limes alutanus*.

Din anul 1947 a avut posibilitatea să transmită și de la catedra universitară rezultatele investigațiilor sale viitorilor profesori și cercetători, fiind numit profesor la Facultatea de istorie și geografie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași. A fost decan al acestei facultăți în anii 1949—1953 și director al Muzeului de Antichități. A încercat să dirijeze o parte a activității sale, științifice în direcția cercetării romanității în Moldova. A publicat descoperiri monetare romane, a reluat, încercând noi rezolvări asupra unor monumente epigrafice aflate în colecțiile muzeului ieșean, unele provenite din sudul roman al Moldovei. A muncit mult la reinventarierea materialelor aflate în colecțiile Muzeului de Antichități. Scrisul său poate fi reîntilnit pe zeci de pagini ale registrelor. Se cuvine a menționa în aceste pagini ale unei reviste istorice ieșene, că mulți cercetători ai Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” istorici (E. Negruți, C. Istrate, I. Ciubotaru, L. Boicu, A. Macovei, Al. Zub) sau arheologi (A. C. Florescu, M. Florescu, Silvia Teodor, D. Teodor) l-au avut Profesor. A lăsat la Iași o impresie puternică și durabilă atit datorită cursurilor documentate și sistematice de istorie universală veche cit și pentru apropierea de studenți, sprijinul acordat acestora într-o perioadă economică încă dificilă.

Din anul 1954 pînă în 1974 a funcționat ca profesor al Facultății de istorie a Universității din București într-una din perioadele în care istoria veche a României și universală, unele științe auxiliare au fost ilustrate de un grup de mari profesori (I. Nestor, Em. Condurachi, D. M. Pippidi, D. Berciu, Gh. Ștefan ș.a.). A fost decan al Facultății în anul 1956. Revenit mai aproape de ținuturile în care desfășurase o vastă activitate arheologică, a continuat săpăturile de la Reșca-Romula, Celei—Sucidava, din numeroase centre ale Olteniei.

Rezultatele cercetărilor sale însumează peste 800 lucrări și dacă ar fi însumate și notele mai mărunte inclusiv cele întocmite pentru *Fasti Archaeologici* ele s-ar cifra la 5 800 titluri.

Urmărindu-i evoluția și împlinirile, meditînd asupra discuțiilor purtate cu regretatul Profesor sau asupra textului scrierilor sale s-ar impune să subliniem latura exemplară a unei activități multilaterale cantonate în spațiul istoriei vechi pe care a dus-o peste jumătate de veac.

Omul înalt, voinic cu o figură smeadă, oarecum aspră la care se asocia mai greu privirea blajină, era dotat cu o forță de muncă puțin obișnuită, dublată de o mare disciplină a muncii. Din ținuturile originare părea să fi luat doar un pragmatism mai pronunțat dar nu era repezit la vorbă ci mai domol ca moldovenii și la fel de ospitalier ca ei.

Arheologul D. Tudor, a întreprins cercetări în cele mai importante orașe ale Daciei Inferioare sau în centre de pe limesul alutan, a valorificat cu promptitudine materialele recoltate. A căutat să-și îmbunătățească metoda de săpătură rămasă uneori în urmă în comparație cu cea a unor arheologi care cercetau preistoria. A polarizat în jurul său un număr însemnat de colaboratori din generații diferite (G. Popilian, O. Toropu, M. Davidescu, V. Barbu, Gh. Poenaru-Bordea, C. Vlădescu, C. M. Tătulea ș.a.) care continuă cu succes atit săpăturile arheologice cit și întocmirea unor monografii din istoria economică, politică și militară a Daciei Inferioare care sporesc zestrea documentară a unei viitoare istorii a Daciei romane.

„Oltenia romană” cuprinde în mare parte materiale recoltate din săpăturile care le-a condus, fiecare nouă ediție oglîndind și un stadiu al cercetărilor arheologice din teritoriul dintre Jiu—Dunăre și Carpați.

Epigrafistul. D. Tudor a publicat inscripții de toate categoriile, de la *graffiti*, *tituli picti*, *stampile pe amfore*, *mortaria* sau *tegulae* la epigrafe onorifice, votive sau funerare, simple sau cu interesante implicații, adunate în grupaje de *Comunicări epigrafice* sau separat. Utilitatea acelu *Supplementum Epigraphicum* al Olteniei romane a fost adeseori subliniată. A fost printre puținii epigrafisti care au pus la dispoziția colegilor și fragmente de inscripții pe care n-a reușit să le descifreze. Valoarea documentelor scrise pentru cunoașterea istoriei economice, politice sau sociale era totdeauna relevantă. Numeroase lucrări ale prof. D. Tudor au, de altfel, inscripțiile ca suport principal (Ex. *Răspîndirea amforelor grecești șampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia* — 1967; *Importul de vin și untdelemn în provincia Dacia* — 1968; *Istoria sclavaajului în Dacia romană* — 1957 etc.).

Numismatul D. Tudor, a descoperit și publicat numeroase monede și tezaure monetare și a îndrumat doctoranți în numismatică.

Istoricul D. Tudor a elaborat alături de un număr puțin obișnuit de note, studii, rapoarte de săpături și sinteze asupra epocii romane și romano-bizantine.

Oltenia romană ed. I, 1942; ed. IV, 1978 calificată drept „un tezaur istoric-arheologic de referință cu valoare durabilă și de neînlocuit (I. I. Russu, *Transilvania*, 3, 1980, p. 12) este doar una din importante contribuții.

Istoria sclavaajului în Dacia romană — 1957 cuprinde însemnate pagini de istorie economică și socială a Daciei.

Orașe, târguri și sate în Dacia romană — 1968 este o carte de mare utilitate în condițiile inexistenței unui repertoriu complet al Daciei romane. Descrierile, prezentarea principalelor aspecte ale vieții romane din fiecare localitate pe baza cercetărilor arheologice a monumentelor epigrafice, o bibliografie selectivă, au determinat ca și în prezent la 15 ani de la apariție lucrarea să fie consultată cu folos.

A scris monografia de întindere diferită asupra celor mai importante așezări cercetate Romula și Sucidava, ultima cu vestigiile ei importante și în epoca romano-bizantină fiind publicată și la Bruxelles. Tot într-o limbă străină dar în colecția *Bibliotheca historica Romaniae*, a apărut „*Les ponts romains du Bas-Danube*—1974.

Volumele *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum* pot fi alăturate în opera istoricului doar „*Olteniei romane*” dar este o lucrare care depășește cercetarea zonală de larg interes pentru cercetătorii religiei romane de pretutindeni.

Necesitatea unei lucrări asupra arheologiei romane, utile atât cercetătorilor epocii cât și unui cerc mai larg de amatori, l-a determinat pe prof. D. Tudor să scrie *Arheologia romană*, 1975, asemănătoare ca structură lucrării clasice a lui A. Cagnat, E. Chapot, mai restrinsă ca volum și cu exemplificări din descoperirile de pe teritoriul României.

Enciclopedia civilizației romane pe care a coordonat-o urma să fie și un instrument accesibil celor ce se întâlnesc cu multiplele aspecte ale vieții romane.

Popularizatorul. D. Tudor a fost printre puținii arheologi și istorici care au știut să estimeze ce dorește în primul rând să afle din istoria antică, mii de oameni cu preocupări diurne depărtate de cercetarea istoriei. A reinviat cu talent, într-un stil adecvat, neîmpovărat ostentativ de „termeni tehnici” și date, personalități, și evenimente. În numeroasele și vastele lucrări de popularizare întocmite de D. Tudor, istoria reală, științifică păstrează greutatea și atunci când încercările de reconstituire străbat și zone cu incertitudini. Temele lucrărilor sint inspirate atât de istoria noastră veche cât și de cea universală.

A participat la numeroase sesiuni științifice ale muzeelor (în primul rând la Constanța) și sesiuni de rapoarte de săpături. A prezentat contribuțiile sale în fața savanților străini la colocvii, conferințe și congrese internaționale desfășurate la Sofia, București, Mamaia, Roma, Damasc, Freiburg, München, Xantem, Londra sau ca profesor invitat la Universitățile din Belgrad, Bratislava, Brno, Budapesta, Genova, Milano, Napoli, Palermo, Sofia. A fost membru titular al Academiei de Științe Sociale și Politice.

Toți cei care i-au fost elevi, studenți, colaboratori, care au învățat de la D. Tudor citindu-i lucrările vor păstra veșnic amintirea sa.

SILVIU SANIE

Succintă bibliografie selectivă.

Istoria Imperiului roman, a Daciei romane în sec. II—III e.n. și în epoca romano-bizantină.

a. Sinteze și monografii :

— *Oltenia romană*, ed. I, București, 1942, ed. a II-a 1958, ed. a III-a 1968, ed. a IV-a 1978.

— *Istoria sclavașului în Dacia romană*, București, 1957.

— *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

— *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965.

— *Corpus Monumentorum religionis Equitum Danuviorum (CMRED)*, I. The Monuments, Leyden 1968 ; II, The analysis and the interpretation of the monuments, Leyden 1976.

— *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, 1974.

— *Arheologia romană*, București, 1975.

b. Studii, micromonografii și note :

— *Sucidava I*. Première campagne de fouilles et recherches archéologiques dans la forteresse romaine de Celei, département de Romanati, Dacia, V—VI, 1953—1936 ; *Sucidava II*, Dacia, VII—VIII, 1937—1940 ; *Sucidava III*, Dacia, N. S., XI—XII, 1945—1947 ; *Sucidava IV*, Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., I, 1954 ; *Sucidava V*, Materiale, VII, 1961 ; *Sucidava VI*, Materiale, VIII, 1962, *Sucidava VII*, Materiale, IX, 1971 ;

— *I Cavalieri danubiani*, ED, VII, 1937, p. 189—356.

— *Stăpânirea romană în sudul Daciei, de la Aurelian la Constantin cel Mare*, RIR, X, 1940, p. 216—226.

— *Castra Daciae Inferioris I (Bumbești-Gorj)*, BCMI, XXXIII, 1940, p. 18—33 ; *II (Slăveni—Romanati)*, BCMI, XXXIII, 1940, p. 34—38 ; *III (Racoviță—Argeș)*, BCMI, XXXIV, 1941, p. 35—41 ; *IV : Castrul și băile romane de la Bivolari pe Olt*, BCMI, XXXV, 1942, p. 134—149 ; *V—VII : Copăceni, Titești și Rădăcinești, jud. Argeș*, BMN, V, 1945, p. 95—101 ; *VIII. Săpăturile lui Gr. Točilăscu în castrul roman de la Răcari—Dolj*, Apulum, V, 1965, p. 233—257.

— *Considerații asupra unor cercetări arheologice făcute pe limes Transalutanus*, SCIV, VI, 1955, p. 87—97.

— *La fortificazione delle città romane della Dacia nel sec III dell'e.n.*, Historia—München, XIV, 3, 1965, p. 368—380.

— *La ville et le village en Dacie romaine*, Dacia, N.S., XIII, 1969, p. 319—328.

— *Dovezile arheologice despre menținerea stăpînirii romane la nord de Dunăre după evacuarea aureliană a Daciei (sec. III—V)*, Historica—Craiova, III, 1974, p. 93—109.

— *Comunicări epigrafice I*, SCIV, XIII, 1962, p. 115—123; *II*, SCIV, 16, 1965, 1, p. 177—188; *III*, SCIV, 16, 1965, 2, p. 357—372; *IV*, SCIV, 17, 1966, p. 593—603; *V*, SCIV, 19, 1968, p. 331—338; *VI*, SCIV, 21, 1970, p. 313—326.

— *Deux dieux thraco-phrygiens à Drobeta*, Hommages à Maarten J. Vermaseren, III, Leiden, 1978, p. 1269—1280.

c. Colaborări la tratate, atlase și dicționare :

— *Istoria României*, I, București, 1960.

— *Tabula Imperii Romani: Drobeta—Romula—Sucidava*, București 1965; *Aquincum—Sarmizegetusa—Sirmium* L. 34, Budapesta, 1968; *Romula—Durostorum—Tomis*, L. 35, București, 1969.

— *Atlas istoric*, București, 1971.

— *Mic dicționar enciclopedic*, București, 1972.

— *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976.

Coordonare : *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982.

d. Cărți de popularizare a istoriei antice :

— *Cea mai mare răscoală a sclavilor : răscoala lui Spartacus*, București, 1956.

— *Decebal, regele erou al dacilor*, București, 1964.

— *Traian împărat al Romei*, București, 1966.

— *Hannibal*, București, 1966.

— *Romula*, București, 1968.

— *Alexandru Macedon*, București, 1968.

— *Mari căpitani ai lumii antice*, I, București 1969; *II*, București 1970; *III*, București, 1971.

— *Caesar*, București, 1969.

— *Romani în Dacia*, București, 1969.

— *Pericles*, București, 1970.

— *Femei vestite din lumea antică — coroană sau cunună*, București, 1972.

— *Figuri de împărați romani*, I, București, 1974, *II*, București, 1975.

— *Decebal și Traian*, București, 1977.

Disparația neașteptată și prematură a cercetătoarei Eugenia Neamțu la 13 octombrie 1980, a constituit pentru întreaga obște a arheologilor români o dureroasă, grea și ireparabilă pierdere.

Lumina vieții ei, stinsă într-o senină și călduroasă zi de toamnă caldă, așa cum a fost întreaga sa ființă, a însemnat nu numai pierderea unui distins și remarcabil arheolog ci și absența pentru totdeauna, cu consecințe și semnificații multiple și adinci, a unuia dintre cei mai dotați și mai pasionați cercetători din domeniul arheologiei medievale, pe care școala ieșeană de arheologie l-a creat.

Este lesne de înțeles cât de gravă, de tristă și mai ales lipsită de sens, apare încetarea din viață a unui om aflat în plină maturitate a creației științifice, ajuns pe drumul împlinirilor sale, rod al unei îndelungate și bogate experiențe de muncă și viață puse nemijlocit în slujba cercetării trecutului nostru pe care l-a investigat cu pasiune și competență, timp de peste un sfert de veac.

Un nemilos și implacabil destin năruiește astfel calea către noi realizări de valoare, aruncînd peste lumină umbra și peste certitudinea ființei, neființa.

Eugenia Neamțu s-a născut la 17 iunie 1930 în satul Crivești, comuna Strunga, județul Iași. După absolvirea liceului teoretic din Roman și-a continuat studiile la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, absolvind în 1954 Facultatea de

EUGENIA NEAMȚU

(1930—1980)

istorie. În 1956 a fost încadrată ca cercetător științific la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, iar din 1971 a activat, la același Institut, ca cercetător științific principal.

Încă din primul an de facultate viitoarea cercetătoare a fost atrasă de arheologia medievală, formându-se apoi ca specialist în acest domeniu pe șantierul școală de la Suceava, de sub conducerea profesorului Ion Nestor, șantier la care Eugenia Neamțu a participat mai mulți ani ca studentă și ca arheolog consacrat. Concomitent, în decursul anilor participând sau conducând șantierele arheologice de la Bieaz, Vashui, Piatra-Neamț, Iași, Huși, Hirleu și Lunca-Botoșani și-a desăvârșit specialitatea cu neasemuită pasiune și conștiință profesională.

Căci Eugenia Neamțu a fost înainte de toate un om dăruit cu alese însușiri, inzestrată cu o vie inteligență, cu un real talent în artele plastice, cu tenacitate, pasiune și putere de muncă, cu o mare dragoste pentru adevăr și, mai presus de toate, cu o blîndețe, o delicatețe și o noblete sufletească rar întâlnită. Cercetător de înaltă ținută științifică în sensul cel mai apropiat de valoarea ideal-umană, Eugenia Neamțu și-a pus calitățile ei de om, de istoric și arheolog în slujba relevării adevărului istoric, a descoperirii și valorificării lui, evidențiindu-l cu răbdare, competență și discernămint. Ei i se datorcă inițierea cercetărilor arheologice și apoi desfășurarea lor pe scară largă, la Baia, prima capitală a statului feudal Moldova, unde, ca urmare a unor intense campanii de săpături s-au obținut rezultate de o deosebită valoare științifică care au și fost, în parte, valorificate în primul volum monografic consacrat acestui important obiectiv. Contribuțiile Eugeniei Neamțu prezentate în primul volum privind cercetările de la Baia (apărut în 1980), precum și în cel de al doilea, apărut recent, pot fi socotite drept temeinice surse de referință pentru numeroase și însemnate aspecte legate de societatea feudală de la răsărit de Carpați.

În bogata sa activitate pe țărîm științifică, cercetătoarea Eugenia Neamțu a abordat teme de studiu diverse și deosebit de actuale, vizînd îndeosebi conținutul civilizației medievale din Moldova, aducînd numeroase și importante contribuții, pe care ni le-a înfățișat într-o serie de lucrări de incontestabilă valoare.

Cercetînd anî îndelungați cultura materială orășenească din Moldova prin investigațiile întreprinse în unele dintre cele mai vechi și mai importante așezări urbane din această parte a țării, a adus multiple și consistente precizări cu privire la elementele esențiale care caracterizează viața economică, socială și culturală a societății românești din evul mediu, relevînd aspecte noi și interesante care au lărgit astfel considerabil cunoștințele despre această importantă perioadă din istoria României.

Inzestrată cu o mare capacitate de analiză, cu spirit de observație și cu o bine recunoscută meticulozitate, a fost atrasă constant de cercetarea unor complexe probleme de istoria artei feudale, elaborînd cîteva remarcabile studii în acest domeniu. De altfel calitățile sale sufletești și talentul pe care îl avea în artele plastice i-au facilitat apropierea către arta medievală, i-au permis înțelegerea ei temeinică oferîndu-i astfel posibilitatea de a-i releva frumusețea și valoarea, ca și semnificația ei istorică.

De asemenea, cu multă pasiune și pricepere, Eugenia Neamțu a cercetat o parte din importante descoperiri numismatice medievale din Moldova, dînd la iveală aspecte noi deosebit de importante pentru cunoașterea vieții economice, sociale și politice a țării Moldovei.

Deși a activat ca specialistă în domeniul arheologiei medievale, Eugenia Neamțu s-a preocupat în egală măsură și de sursele documentare scrise, coroborînd cu intuiție și acuritate informațiile arheologice cu acelea documentare.

Prin întreaga sa activitate, prin realizările obținute pe țărîm științifică, prin dăruirea, pasiunea și competența cu care a investigat trecutul istoric, căutînd să-i deslușească pe deplin înțelesul și tainele, Eugenia Neamțu va rămîne pentru toți cei care au cunoscut-o un luminos exemplu și un îndemn.

Plecarea ei pentru totdeauna din mijlocul arheologilor ieșeni, din colectivul în care s-a format și s-a desăvîrșit ca specialist, nu va putea fi uitată și nici ușor suplinită.

Calitățile sale alese și bogata experiență acumulată ca urmare a unei susținute activități științifice timp de peste un sfert de veac, contribuțiile sale în domeniul istoriei și arheologiei medievale, vor putea evidenția mereu personalitatea acestei cercetătoare de elită care, cu modestie și discreție a slujit neobosită pe altarul științei, animată de dragostea pentru adevăr și oameni.

Amintirea sa — flăcără nestinsă în inimile tuturor prietenilor, colegilor și colaboratorilor săi cu care a deslușit necunoscutele trecutului istoric — va constitui un permanent, pios și sincer omagiu, statornic elogiu adus frumuseții sufletului și operei sale.

D. GII. TEODOR

LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE

- Notă bibliografică : N. Lupu, *Un cuptor prefeudal lângă Gusterița (jud. Sibiu)*, *SCS-Iași, Istorie*, VIII, 1957, Fasc. I, p. 272.
- *Obiectele de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iași)*, *ArchMold*, I, 1969, p. 283—293.

- *Săpăturile de salvare de la Vaslui, Materiale*, VIII, 1962, p. 89—101 (în colaborare).
- *Şantierul arheologic Suceava, Materiale*, VIII, 1962, p. 752—756 (în colaborare).
- *Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Iaşi în anii 1956—1960, ArhMold*, II—III, 1964, p. 409—439 (în colaborare).
- *Tezaurul de monede anepigrafe de aramă de la Alexandru cel Bun descoperit la Iaşi, ArhMold*, II—III, 1964, p. 495—503.
- *Curtea domnească din Iaşi în lumina recentelor descoperiri arheologice. Omagiul lui P. Constantinescu-Iaşi, Bucureşti*, 1965, p. 247—254 (în colaborare).
- *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Huşi. Revista muzeelor*, II, 1965, p. 456 (în colaborare).
- *Tezaurul de obiecte din secolul al XVII-lea descoperit la Cucuteni-Leşcani (r. Iaşi), ArhMold*, IV, 1966, p. 327—343.
- *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iaşi, ArhMold*, V, 1967, p. 169—285 (în colaborare).
- *Cercetări arheologice la Ianca Dorohoi, ArhMold*, VI, 1969, p. 187—212 (în colaborare).
- *Contribuţii la cunoaşterea stemei dezvoltate a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare, ArhMold*, VI, 1969, p. 329—335.
- *Date istorice şi arheologice cu privire la Curtea domnească din Piatra Neamţ, MemAntiq*, I, 1969, p. 227—240.
- *Ceramica decorativă polono-lituaniană de la Curtea domnească din Iaşi, SCIV*, 21, 1970, 4, p. 697—703.
- *La résidence princière de Jassy, Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 335—388 (în colaborare).
- *Tezaurul de obiecte şi monede feudale descoperit la Păun, com. Mihălăşeni (jud. Botoşani), ArhMold*, VII, 1972, p. 359—367 (în colaborare).
- *Precizări arheologice şi istorice cu privire la data construcţiei „Casei Dosoftei”, MemAntiq*, II, 1970, p. 511—521.
- *Notă bibliografică: Radu Popa, Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea, AIIA-Iaşi*, VIII, 1971, p. 504—505.
- *Săpăturile de salvare de la Huşi, jud. Vaslui (1964), Materiale*, X, 1973, p. 275—280 (în colaborare).
- *Cercetările arheologice de la „Casa Dosoftei” din Iaşi (1966—1968), Materiale*, X, 1973, p. 281—287 (în colaborare).
- *Contribuţii la cunoaşterea satului Tisăuţi din fostul ocol al Sucevei, Studii şi materiale, Istorie, Suceava*, III, 1973, p. 119—135 (în colaborare).
- *Începuturile oraşului Baia în lumina datelor arheologice, AŞU-Iaşi*, tom. XIX, S. III, a. fasc. 2, 1973, p. 165—181 (în colaborare).
- *Contribuţii la cunoaşterea motivelor ceramicii ornamentale medievale moldoveneşti, SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 309—313.
- *Cahle cu reprezentarea profetului David descoperite la Baia, SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 473—477.
- *Aspecte privind dezvoltarea demografică şi urbanistică a Iaşului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Sub semnul lui Clío. Omagiu Acad. prof. Ştefan Pascu, Cluj*, 1974, p. 76—80 (în colaborare).
- *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Baia, A.Ş.U.-Iaşi*, tom. XXI, 1975, p. 15—25 (în colaborare).
- *Contribuţii la cunoaşterea mijloacelor de iluminat în aşezarea medievală de la Baia, Succava, Amnarul Muzeului Judeţean*, V, 1978, p. 205—217 (în colaborare).
- *Contribuţii la problema urbanizării aşezării de la Baia în secolul al XIV-lea, AIIA-Iaşi*, XVI, 1979, p. 295—304 (în colaborare).
- *Cercetări arheologice pe teritoriul oraşului Iaşi în anii 1961—1967, ArhMold*, IX, 1980, p. 103—119 (în colaborare).
- *Tezaurul din secolele XV—XVI de la Stănceni, (jud. Botoşani), ArhMold*, IX, 1980, p. 121—123 (în colaborare).
- *Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII*, vol. I, Iaşi, Ed. Junimea, 1980, 288 p. (în colaborare).
- *Le trésor d'objets de parure et de monnaies découvert à Sihleanu, (comm. Scorţaru Nou, dép. de Brăila), Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 341—353.
- *Contribuţii la istoria oraşului Iaşi, MemAntiq*, VI—VIII, 1974—1976, p. 186—199 (în colaborare).
- *Oraşul medieval Baia în secolele XIV—XVII*, vol. II Iaşi, Ed. Junimea, 1984, 276 p. (în colaborare).

LUCRĂRI PREGĂTITE PENTRU TIPAR

Contribuţii la problema începuturilor oraşului Baia, în vol. Apariţia oraşelor medievale la est de Carpaţi.

Inscripţiile medievale de pe teritoriul oraşului Iaşi (în colaborare).

istorie. În 1956 a fost încadrată ca cercetător științific la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, iar din 1971 a activat, la același Institut, ca cercetător științific principal.

Încă din primul an de facultate viitoarea cercetătoare a fost atrasă de arheologia medievală, formându-se apoi ca specialist în acest domeniu pe șantierul școală de la Suceava, de sub conducerea profesorului Ion Nestor, șantier la care Eugenia Neamțu a participat mai mulți ani ca studentă și ca arheolog consacrat. Concomitent, în decursul anilor participând sau conducând șantierele arheologice de la Bicaz, Vaslui, Piatra-Neamț, Iași, Huși, Hirlău și Lunca-Botoșani și-a desăvârșit specialitatea cu neasemuită pasiune și conștiință profesională.

Căci Eugenia Neamțu a fost înainte de toate un om dăruit cu alese însușiri, înzestrată cu o vie inteligență, cu un real talent în artele plastice, cu tenacitate, pasiune și putere de muncă, cu o mare dragoste pentru adevăr și, mai presus de toate, cu o blîndețe, o delicatețe și o noblețe sufletească rar întâlnită. Cercetător de înaltă ținută științifică în sensul cel mai apropiat de valoarea ideal-umană, Eugenia Neamțu și-a pus calitățile ei de om, de istoric și arheolog în slujba relevării adevărului istoric, a descoperirii și valorificării lui, evidențiindu-l cu răbdare, competență și discernămint. Ei i se datorează inițierea cercetărilor arheologice și apoi desfășurarea lor pe scară largă, la Baia, prima capitală a statului feudal Moldova, unde, ca urmare a unor intense campanii de săpături s-au obținut rezultate de o deosebită valoare științifică care au și fost, în parte, valorificate în primul volum monografic consacrat acestui important obiectiv. Contribuțiile Eugeniei Neamțu prezentate în primul volum privind cercetările de la Baia (apărut în 1980), precum și în cel de al doilea, apărut recent, pot fi socotite drept temeinice surse de referință pentru numeroase și însemnate aspecte legate de societatea feudală de la răsărit de Carpați.

În bogata sa activitate pe tărîm științific, cercetătoarea Eugenia Neamțu a abordat teme de studiu diverse și deosebit de actuale, vizînd îndeosebi conținutul civilizației medievale din Moldova, aducînd numeroase și importante contribuții, pe care ni le-a înfățișat într-o serie de lucrări de incontestabilă valoare.

Cercetînd ani îndelungați cultura materială orășenească din Moldova prin investigațiile întreprinse în unele dintre cele mai vechi și mai importante așezări urbane din această parte a țării, a adus multiple și consistente precizări cu privire la elementele esențiale care caracterizează viața economică, socială și culturală a societății românești din evul mediu, relevînd aspecte noi și interesante care au lărgit astfel considerabil cunoștințele despre această importantă perioadă din istoria României.

Înzestrată cu o mare capacitate de analiză, cu spirit de observație și cu o bine recunoscută meticulozitate, a fost atrasă constant de cercetarea unor complexe probleme de istoria artei feudale, elaborînd cîteva remarcabile studii în acest domeniu. De altfel calitățile sale sufletești și talentul pe care îl avea în artele plastice i-au facilitat apropierea către arta medievală, i-au permis înțelegerea ei temeinică oferindu-i astfel posibilitatea de a-i releva frumusețea și valoarea, ca și semnificația ei istorică.

De asemenea, cu multă pasiune și pricepere, Eugenia Neamțu a cercetat o parte din importante descoperiri numismatice medievale din Moldova, dînd la iveală aspecte noi deosebit de importante pentru cunoașterea vieții economice, sociale și politice a țării Moldovei.

Deși a activat ca specialistă în domeniul arheologiei medievale, Eugenia Neamțu s-a preocupat în egală măsură și de sursele documentare scrise, coroborînd cu intuiție și acribie informațiile arheologice cu acelea documentare.

Prin întreaga sa activitate, prin realizările obținute pe tărîm științific, prin dăruirea, pasiunea și competența cu care a investigat trecutul istoric, căutînd să-i deslușească pe deplin înțelesul și tainele, Eugenia Neamțu va rămîne pentru toți cei care au cunoscut-o un luminos exemplu și un îndemn.

Plecarea ei pentru totdeauna din mijlocul arheologilor ieșeni, din colectivul în care s-a format și s-a desăvârșit ca specialist, nu va putea fi uitată și nici ușor suplinită.

Calitățile sale alese și bogata experiență acumulată ca urmare a unei susținute activități științifice timp de peste un sfert de veac, contribuțiile sale în domeniul istoriei și arheologiei medievale, vor putea evidenția mereu personalitatea acestei cercetătoare de elită care, cu modestie și discreție a slujit neobosită pe altarul științei, animată de dragostea pentru adevăr și oameni.

Amintirea sa — flacără nestinsă în inimile tuturor prietenilor, colegilor și colaboratorilor săi cu care a deslușit necunoscutele trecutului istoric — va constitui un permanent, pios și sincer omagiu, statornic elogi adus frumuseții sufletului și operei sale.

D. GH. TEODOR

LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE

- Notă bibliografică: N. Lupu, *Un cuptor prefeudal lângă Gusterița (jud. Sibiu)*, *SCS-Iași, Istorie*, VIII, 1957, Fasc. I, p. 272.
- *Obiectele de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iași)*, *Arh. Mold.*, I, 1969, p. 283—293.

- *Săpăturile de salvare de la Vaslui, Materiale*, VIII, 1962, p. 89—101 (în colaborare).
- *Șantierul arheologic Suceava, Materiale*, VIII, 1962, p. 752—756 (în colaborare).
- *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956—1960, Arh Mold*, II—III, 1964, p. 409—439 (în colaborare).
- *Tezaurul de monede anepigrafe de aramă de la Alexandru cel Bun descoperit la Iași, Arh Mold*, II—III, 1964, p. 495—503.
- *Curtea domnească din Iași în lumina recentelor descoperiri arheologice. Omagiul lui P. Constantinescu-Iași, București*, 1965, p. 247—254 (în colaborare).
- *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Huși. Revista muzeelor*, II, 1965, p. 456 (în colaborare).
- *Tezaurul de obiecte din secolul al XVII-lea descoperit la Cucuteni-Lețcani (r. Iași), Arh Mold*, IV, 1966, p. 327—343.
- *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași, Arh Mold*, V, 1967, p. 169—285 (în colaborare).
- *Cercetări arheologice la Lunca Dorohoi, Arh Mold*, VI, 1969, p. 187—212 (în colaborare).
- *Contribuții la cunoașterea stemei dezvoltate a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare, Arh Mold*, VI, 1969, p. 329—335.
- *Date istorice și arheologice cu privire la Curtea domnească din Piatra Neamț, MemAntiq*, I, 1969, p. 227—240.
- *Ceramica decorativă polono-lituaniană de la Curtea domnească din Iași, SCIV*, 21, 1970, 4, p. 697—703.
- *La résidence princière de Jassy, Dacia, N.S.*, XIV, 1970, p. 335—388 (în colaborare).
- *Tezaurul de obiecte și monede feudale descoperit la Păun, com. Mihălășeni (jud. Botoșani), Arh Mold*, VII, 1972, p. 359—367 (în colaborare).
- *Precizări arheologice și istorice cu privire la data construcției „Casei Dosoftei”, MemAntiq*, II, 1970, p. 511—521.
- *Notă bibliografică: Radu Popa, Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea, AIIA-Iași*, VIII, 1971, p. 504—505.
- *Săpăturile de salvare de la Huși, jud. Vaslui (1964), Materiale*, X, 1973, p. 275—280 (în colaborare).
- *Cercetările arheologice de la „Casa Dosoftei” din Iași (1966—1968), Materiale*, X, 1973, p. 281—287 (în colaborare).
- *Contribuții la cunoașterea satului Tisăuți din fostul ocol al Sucevei, Studii și materiale, Istorie, Suceava*, III, 1973, p. 119—135 (în colaborare).
- *Începuturile orașului Baia în lumina datelor arheologice, AȘU-Iași*, tom. XIX, S. III, a. fasc. 2, 1973, p. 165—181 (în colaborare).
- *Contribuții la cunoașterea motivelor ceramicii ornamentale medievale moldovenesti, SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 309—313.
- *Căhle cu reprezentarea profetului David descoperite la Baia, SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 473—477.
- *Aspecte privind dezvoltarea demografică și urbanistică a Iașului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Sub semnul lui Clío. Omagiu Acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj*, 1974, p. 76—80 (în colaborare).
- *Contribuții arheologice la istoria orașului Baia, A.Ș.U.-Iași*, tom. XXI, 1975, p. 15—25 (în colaborare).
- *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat în așezarea medievală de la Baia, Suceava, Anuarul Muzeului Județean*, V, 1978, p. 205—217 (în colaborare).
- *Contribuții la problema urbanizării așezării de la Baia în secolul al XIV-lea, AIIA-Iași*, XVI, 1979, p. 295—304 (în colaborare).
- *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1961—1967, Arh Mold*, IX, 1980, p. 103—119 (în colaborare).
- *Tezaurul din secolele XV—XVI de la Stănceni, (jud. Botoșani), Arh Mold*, IX, 1980, p. 121—123 (în colaborare).
- *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII, vol. I, Iași, Ed. Junimea*, 1980, 288 p. (în colaborare).
- *Le trésor d'objets de parure et de monnaies découvert à Sihleanu, (comm. Scorțaru Nou, dép. de Brăila), Dacia, N.S.*, XXIV, 1980, p. 341—353.
- *Contribuții la istoria orașului Iași, MemAntiq*, VI—VIII, 1974—1976, p. 186—199 (în colaborare).
- *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII, vol. II Iași, Ed. Junimea*, 1984, 276 p. (în colaborare).

LUCRĂRI PREGĂTITE PENTRU TIPAR

Contribuții la problema începuturilor orașului Baia, în vol. Apariția orașelor medievale la est de Carpați.

Inscripțiile medievale de pe teritoriul orașului Iași (în colaborare).

GHENUȚĂ COMAN

(1914—1981)

Moartea neașteptată a celui care a fost profesorul de istorie Ghenuță Coman, pasionat arheolog al meleagurilor vasluiene, ne-a îndurerat profund.

Fiu al unei vrednice familii de obirșie răzeșească vasluiană, Ghenuță Coman s-a născut la 10 ianuarie 1914 la Dodești. După absolvirea școlii primare din satul natal a urmat cursurile liceelor „Codreanu” din Birlad și „Vasile Alecsandri” din Vaslui, luind bacalaureatul în 1937. A urmat apoi cursurile Facultății de Litere și Filosofie de la Universitatea din Iași, trecindu-și licența în istorie, în anul 1941.

La Iași a avut prilejul a audia cursuri universitare de mare valoare științifică, avându-i ca profesori pe erudiții Andrei Oțetea, Gheorghe Brătianu, Paul Nicorescu și Ilie Minea.

Încă din timpul studenției Ghenuță Coman a împletit în chip fericit cercetarea istorică cu cea sociologică, activînd în cadrul „Fundațiilor Culturale” sub îndrumarea directă a binecunoscutului sociolog român Dimitrie Gusti și efectuînd cercetări monografice de teren în mediul rural românesc. A publicat în 1943 la București, prima sa lucrare intitulată: „*Stoîșești — un sat cu moșie boierească din Tulova*” (Biblioteca de sociologie, etică și politică, Fundațiile Culturale).

În anii 1941—1948 Ghenuță Coman a fost profesor de istorie la Piatra Neamț, trecînd în 1946 cu succes examenul de capacitate. Pînă la pensionarea sa, survenită în 1975, a funcționat ca profesor, director și inspector școlar, activînd pe meleagurile vasluiene, atît de dragi lui, la Dodești, Berezeni, Vișoara, apoi (timp de 20 de ani) la Murgeni. Aici, preocupat

pe cunoașterea cît mai amănunțită a istoriei locurilor natale, profesorul Ghenuță Coman nu și-a drecupețit eforturile, inițiînd nu numai cercetarea monografică a Murgenilor, ci și înființarea muzeului arheologic, care a funcționat între anii 1956 și 1965 sub directa sa conducere. Ca urmare a valorificării științifice a propriilor sale cercetări arheologice și istorice publică apoi monografia Murgenilor.

Cercetarea arheologică de teren devenind pasiunea vieții sale, Ghenuță Coman se dedică cu abnegație investigațiilor la fața locului, iar din anul 1949 începe să culeagă materiale din întreaga Moldovă. Începînd cu anul 1964 Ghenuță Coman este prezent pe șantierele arheologice din zona vasluiană, efectuînd săpături arheologice sistematice, împreună cu specialiștii de la Birlad, Iași și București, la Simila, Zorleni, Vădeni-Murgeni, Bogdănești-Fălcu, Dodești, Drăgești, Birlălești, Gura Idrici și Poienești.

Timp de 30 de ani Ghenuță Coman a strîns un foarte bogat și variat material arheologic, pe care apoi l-a valorificat prin articole și studii în periodice de specialitate ca *Arheologia Moldovei*, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, *Memoria Antiquitatis*, *Carpica*, *Acta Moldaviae Meridionalis*.

În cele din urmă, ca o încununare a întregii sale munci de teren din zona vasluiană, a pregătit, cu deosebită migală și tenăcită, repertoriul arheologic al județului Vaslui, publicat în 1980 sub titlul „*Statornicie și continuitate*”.

În afară de cercetarea științifică propriu-zisă, Ghenuță Coman a fost mereu preocupat și de valorificarea muzeistică a vestigiilor descoperite, ceea ce explică și pasiunea sa pentru organizarea unor muzee, ca cel de la Murgeni și apoi cel de la Vaslui. În acesta din urmă, Ghenuță Coman a fost și custodele colecției de obiecte donate, fond care a constituit nucleul inițial al actualei expoziții permanente.

Valorificarea științifică a principalelor descoperiri arheologice i-a pirilejuit contactul cu diverse colective de specialiști de la institutele de istorie și arheologie din București și Iași, precum și de la muzee din București, Iași, Bacău, Piatra Neamț, Galați, Focșani, Tecuci, Gh. Gheorghiu-Dej, Slobozia, Tirgoviste, Tulcea, Sibiu și Oradea, unde a ținut o serie de comunicări științifice.

În același timp n-a neglijat latura de popularizare științifică a istoriei patriei fiind prezent în brigăzi științifice și lectorate, dar mai ales publicînd în presa locală informații și noutăți în domeniul respectiv, dovedînd, și sub acest aspect, dragostea sa nemărginită pentru glia strămoșească, pentru cunoașterea cît mai exactă a trecutului istoric al poporului român.

Moartea prematură survenită în ziua de 23 iunie 1981 l-a găsit cu condeiul în mînă, făcînd corectura studiilor din volumul al II-lea al publicației *Acta Moldaviae Meridionalis*, anuarul Muzeului județean Vaslui, onorînd cu munca și competența sa colegiul de redacție al acestei publicații, care, încă de la primul său număr, s-a impus ca o revistă științifică muzeistică de prestigiu, făcînd cinste județului Vaslui.

Activitatea științifică din ultima vreme a profesorului Ghenuță Coman l-a situat la loc de cînstă printre arheologii noștri, iar zestrea științifică reprezentată de lucrările predate la tipar, precum și acelea aflate în manuscris și pregătite pentru tipar, rămîn o mărturie grăitoare a dorinței sale ferme de a face cunoscut pe plan superior activitatea muzeistică locală, pe care o dorea mult lărgită printr-o

strinsă colaborare cu unitățile muzeistice din județul Vaslui, dar și cu instituțiile similare din județele învecinate.

Însușirile sale reale și alese l-au așezat în rîndul acelor cercetători pasionați, care fără să-și cruțe forțele și sănătatea, și-au dedicat întreaga viață unei cauze nobile: cunoașterea cît mai exactă și amănunțită a istoriei noastre. Colegii care l-au stimat regretă sincer dispariția sa din viața științifică și muzeistică. El rămîne însă pentru tînăra generație de cercetători și muzeografi o pildă vie, un îndemn, și totodată un exemplu de dăruire totală în munca neistovită de cunoaștere și investigație științifică, de satisfacere deplină a setei de cunoaștere și culegere a vestigiilor arheologice îndepărtate, în vederea dovedirii statorniciei și continuității poporului român, permanență constantă a conștiinței sale de locuitor al acestor meleaguri.

Ghenuță Coman, mistuit de cruda, dar generoasa sete de cunoaștere a trecutului istoric al poporului român va rămîne veșnic în amintirea noastră, iar cei ce l-au cunoscut mai îndeaproape îi vor păstra neștirbită imaginea omului care a îndrăgit natura, meleagurile și locurile natale, dar și *întreaga nouă Românie*, în care a văzut întruchipate idealurile sale de frumos și armonie. Cu durere în suflet, la despărțire spunem: *SIT TIBI TERRA LEVIS*.

ALEXANDRU ANDRONIC

LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE

- *Cercetări arheologice cu privire la secolele V—XI în sudul Moldovei (Stepa colinară Horincea-Elan-Prut)*, *Arh Mold*, VI, 1969, pp. 277—315.
- *Cercetări arheologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V—XI*, *SCIVA*, 20, 1969, 2, pp. 287—314.
- *Instalații pentru foc în așezările culturii Dridu și sudul Moldovei*, *Danubius*, IV, 1970, pp. 161—184.
- *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI—XII*, *Danubius*, V, 1971, pp. 75—91.
- *Evoluția culturii materiale din Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XIII*, *MemAntiq*, III, 1971, p. 479—497.
- *Bordeie de tip protidridu de la Bogdănești-Fălciu*, *MemAntiq*, III, 1971, pp. 469—477 (în colaborare).
- *Murgeni. Contribuții la istoria unei străvechi așezări*, Vaslui, 1973, 164 pag.
- *Pumnale hallstättiene tîrzii descoperite în Moldova*, *SCIVA*, 28, 1977, 2, pp. 239—245 (în colaborare).
- *Figurine antropomorfe geto-dacice descoperite în județul Vaslui*, *SCIVA*, 28, 1977, 2, pp. 253—256.
- *Un nou tip de pumnal descoperit în Moldova*, *SCIVA*, 29, 1978, 1, pp. 139—144.
- *Un nou sceptor de piatră descoperit în sud-estul Moldovei*, *SCIVA*, 30, 1979, 1, pp. 101—103 (în colaborare).
- *Contribuții la cunoașterea fondului etnic al civilizațiilor secolelor V—XIII, în jumătatea sudică a Moldovei*, *Carpica*, XI, 1979, pp. 181—216.
- *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V—XI în partea de sud a Moldovei*, *Acta Moldaviae Meridionalis*, I, 1979, pp. 71—100.
- *Săpăturile arheologice de la Drăgești-Vaslui, Materiale și cercetări arheologice. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte*, Oradea, 1979, Muzeul Țării Crișurilor, pp. 285—288 (în colaborare).
- *Raport asupra săpăturilor de salcare de la Negrești-Vaslui, Materiale și cercetări arheologice. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte*, Oradea, 1979, Muzeul Țării Crișurilor, pp. 333—337 (în colaborare).
- *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al Județului Vaslui*, București, 1980, 400 pag.
- *Unele considerații privind evoluția vieții religioase din teritoriul est-carpatic în contextul etnogenezii românești*, *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, 1980, pp. 271—274.
- *Satul din teritoriul est-carpatic în perioada secolelor V—XI*, *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, 1980, pp. 304—307.
- *Săpăturile arheologice de la Drăgești-Vaslui, Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, Muzeul Deltei Dunării, (în colaborare).
- *Săpăturile de la Drăgești-Vaslui, Materiale și cercetări arheologice A XIV-a sesiune de rapoarte*, Tulcea, 1980, Muzeul Deltei Dunării (în colaborare).
- *Un topor de cupru descoperit la Fîstici-Vaslui*, *SCIVA*, 1981, 32, 1 pag. 151—152.
- *Suporturi de vatră geto-dacice descoperite la Văleni-Vrancea*, *SCIVA*, 1980, 31, 3, pag. 473—476.
- *Figurine de lut ars, piatră și os de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului descoperite în județul Vaslui*, *MemAntiq.*, 1980.
- *Un nou tip de rîșniță folosit de geți descoperit în județul Vaslui*, *Cibinium-1979*, Sibiu, Muzeul Brukenthal, 1980.
- *Contribuții la cunoașterea vieții agrare din Moldova în secolele V—XII*, *Ialomița*, Muzeul din Slobozia, 1980.
- *Săpăturile arheologice de la Gura Idrici-Vaslui, în Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, Muzeul Deltei Dunării.

LISTA ABREVIERILOR

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger. Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, Berlin.
<i>AAA</i>	Arkhaiologika Analekta ex Athenon, Atena.
<i>AAAL</i>	Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool.
<i>ABAW</i>	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
<i>ABSA</i>	Annual of the British School at Athens, Londra.
<i>ActaArch</i>	Acta Archaeologica, Budapesta.
<i>ActaMN</i>	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
<i>AD</i>	Arkhaiologikon Deltion, Atena.
<i>AE</i>	Arkhaiologiké Ephemeris, Atena.
<i>AIGR</i>	Anuarul Institutului geografic al României, București.
<i>AIIAIași</i>	Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași.
<i>AIICluj</i>	Anuarul Institutului de istorie Cluj (-Napoca).
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology, Princeton.
<i>Antiquity</i>	A quarterly Review of Archaeology, Cambridge.
<i>AnuarSuceava</i>	Studii și materiale, I; Anuarul Muzeului județean, Suceava.
<i>Apulum</i>	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
<i>AR</i>	Archaeological Reports, Society for the Promotion of Hellenic Studies and the British School of Archaeology at Athens, Atena.
<i>Archaeology</i>	Archaeological Institute of America, Brattleboro, Vermont.
<i>ArchAustr</i>	Archaeologia Austriaca, Viena.
<i>ArhMold</i>	Arheologia Moldovei, Iași — București.
<i>ArchRozhl</i>	Archeologicke Rozhledy, Praga.
<i>ArhPam</i>	Arheologični Pamyatky URSS, Kiev.
<i>ASUIași</i>	Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
<i>BAMA</i>	Bronze Age Migration in the Aegean. Archaeological and Linguistic problems in Greek Prehistory, ed. by R. A. Crossland & A. Birchall (Proceeding of the First International Colloquium of Aegean Prehistory, Sheffield), 1973, Londra.
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance hellénique, Paris.
<i>BCMI</i>	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
<i>Belletin</i>	Türk Tarih Kurumu, Ankara.
<i>BiblOrient</i>	Bibliotheca Orientalis, Leiden.
<i>BLL</i>	Bulletin de la Société des lettres de Lund, Lund.
<i>BSNR</i>	Buletinul Societății numismatice române, București.
<i>BSPF</i>	Bulletin de la Société préhistorique française, Paris.
<i>CAH</i>	Cambridge Ancient History, 1971, Cambridge.
<i>Carpica</i>	Carpica. Muzeul de istorie și artă, Bacău.
<i>ČasopisBrno</i>	Časopis Moravského Musea. Acta Musei Moraviae, Brno.
<i>CercetIst</i>	Cercetări istorice, Iași.
<i>Cohen²</i>	H. Cohen, Description des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées médailles impériales, 2 ^e éd., 8 vol., 1880—1892, Paris.
<i>COWA</i>	Chronologies in Old World Archaeology, ed. by R. W. Ehrich, 1965, Chicago; ed. II-a, 1967.
<i>C.R. des Séances,</i> <i>I.G.R.</i>	Compte Rendus des Séances, Institutul geografic al României, București.
<i>Dacia</i>	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I—XII, 1924—1947; N. S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, I, 1957, București.
<i>Danubius</i>	Danubius. Muzeul de istorie, Galați.
<i>DIR</i>	Documente privind istoria României, București.
<i>DHR</i>	Documenta Historica Romaniae, București.

L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du néolithique européen, Prague, 1961, J. Böhm și S. J. De Laet ed.
 L'Ethnogénese des peuples balkaniques : Symposium international sur l'ethnogénese des peuples balkaniques, Plovdiv, 1969. *Studia Balcanica*, 5, V. I. Georgiev, ed., 1971, Sofia.
 To ergon tes Arkhaiologikes Hetaireias, Atena.
 Glasnik Zemaljskoj Muzeja.
 Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Atena.
 Philip V. Hill, The Coinage of Septimius Severus and his Family of the Mint of Rome A. D. 193—217, in *Numismatic Chronicle*, Londra, IV, 1964.
 Philip V. Hill, The Dating and Arrangement of the Undated Coins of Rome A. D. 98—148, Londra, 1970.
 Izvestija Akademija Nauk — Turkmenija S.S.R.
 Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
 Journal of Cuneiform Studies, Cambridge, Mass.
 Journal of Indo-European Studies, Butte, Montana.
 A János Pánnónius Múzeum Évkönyve, Pécs.
 Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
 Kratkie soobščeniia, Instituta arheologii ANSSR, Kiev.
 Magazin istoric, București.
 Materiale și cercetări arheologice, București.
 Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț.
 Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR, Moscova.
 Revista de filologia Egea, Salamanca.
 Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Hetaireias, Atena.
 Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
 Revista de istorie, București.
 Revista muzeelor, București.
 Revista muzeelor și monumentelor, seria muzee, București.
 H. Mattingly and E. A. Sydenham, Roman Imperial Coinage, Londra, I, 1924 sqq.
 Revista istorică română, București.
 Sovetskaja Arheologija, Moscova.
 Studii și comunicări, Sfintu Gheorghe.
 Studii și cercetări de antropologie, București.
 Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
 Slovenska Arheologia, Bratislava.
 Studii și cercetări de numismatică, București.
 Studii și cercetări științifice. Istorie, Academia Republicii Populare Române, Filiala Iași, 1956—1960.
 Transactions of the Philological Society, Oxford.
 Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi, Ankara.
 Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
 Zeitschrift für Ethnologie, Berlin—Braunschweig.